

asbider

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 10 / Sayı: 30
ISSN: 2667-4866

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ISSN: 2667-4866

EYLÜL 2023

Cilt:10 Sayı:30

KURUCU FOUNDER

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI

EDİTÖR EDITOR

Prof. Dr. Ali DEĞİRMENDERELİ

ALAN EDİTÖRLERİ FIELD EDITORS

İLETİŞİM VE MEDYA COMMUNICATION AND MEDIA

Prof. Dr. Sibel Serpil AYDOS

Prof. Dr. Ayşe Elif EMRE KAYA

KAMU VE ÖZEL HUKUK PUBLIC AND PRIVATE LAW

Prof. Dr. Mehmet ÖZDAMAR

Doç. Dr. Ali İbrahim AKKUTAY

İKTİSADİ, İDARİ VE SİYASİ BİLİMLER ECONOMIC, ADMINISTRATIVE AND POLITICAL SCIENCES

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL

Prof. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

İLAHİYAT DIVINITY

Prof. Dr. Abdurrahman CANDAN

Doç. Dr. Hilmi KARAAĞAÇ

TİCARET VE TURİZM COMMERCE AND TOURISM

Prof. Dr. Fügen ÖZKAYA

Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ

DİL, EDEBİYAT VE SOSYAL BİLİMLER LANGUAGE, LITERATURE AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Erdal AKSOY

Doç. Dr. Mustafa BOSTANCI

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Aslı Özlem TARAKÇIOĞLU

EDİTÖR YARDIMCILARI EDITOR ASSISTANTS

Arş.Gör.Dr. Fatih ÇELİK

Arş.Gör. Kadirhan ÖZDEMİR

Arş.Gör. Gülşah ALTUĞ

DİZGİ TYPOGRAPHIC/LAYOUT

Bil.İşlt. Emre Can ÇOBAN

İDARE MERKEZİ YAZIŞMA VE HABERLEŞME

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Emniyet Mahallesi, Abant Sokak No: 10/2 E Blok Kat:7 Yenimahalle/Ankara

Tel: (0312) 202 8303

asbider@hbv.edu.tr

İNDEKS BİLGİSİ

Akademi Sosyal Bilimler Dergisi (ASBİDER)
EBSCO ve SOBIAD tarafından taranmaktadır.

asbider

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

DANIŞMA KURULU INFORMATION BOARD

Prof. Dr. Ali DUYMAZ	Balıkesir Üniversitesi Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ayla Sevim EROL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal AKSOY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Hafez ABDO	Sheffield Hallam University
Prof. Dr. Halil Rahman ACAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Hamit COŞKUN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Işıl ÖZYILDIRIM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İlker ALP	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Jülide YILDIRIM ÖCAL	TED Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet VURAL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Muhittin ACAR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Murat TOSUN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Özden YALÇIN KAYA ALKAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Tülen SANER	Yakın Doğu Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet BARBAK	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim AKKUTAY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Efe EFEOĞLU	Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Assoc. Prof. Dr. Ioannis KARRAS	Ionian University
Doç. Dr. Ahmet Hulusi AKKAŞ	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ebru AK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elif YILMAZ FURTUNA	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emel KAYNAKCI	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nevfel BOZ	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

2023 YILINDA YAYIMLANAN VE SÜRECİ TAMAMLANAN MAKALELERİN HAKEM LİSTESİ

Prof. Dr. Ali AYATA	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Prof. Dr. Ceylan Gazi UÇKUN	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Güneş YILMAZ	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ALTUNKAYA	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÜLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem KÖROĞLU	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Sebahattin KARAMAN	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KESKİN	Samsun Üniversitesi
Doç. Dr. Ali BİLGENOĞLU	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Berat AÇIL	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem AKSU ÇAM	Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Elif ŞEŞEN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emine ÇAKIR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Emine ŞENER	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Emrullah ATASEVEN	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Hazal Ilgın BAŞARMAK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Merve Suna ÖZEL ÖZCAN	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nurgül SUCU KÖROĞLU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan AĞAR	Ankara Bilim Üniversitesi
Doç. Dr. Şebnem UDUM	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf ESMER	Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arzu MALTAŞ EROL	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Asuman ÖZGÜR KEYSAN	Atılım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elif ÇETİN	Yaşar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hülya ERASLAN	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şahin GÖK	Gebze Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sezercan BEKTAŞ	Sakarya Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Büşra CÖMERT AKBAY	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

Asiye YÜKSEL

231-241

TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ VE İNOVASYON İLİŞKİSİNE YENİ BİR BAKIŞ: İNOVATİF OKURYAZARLIK

A New Look at the Relationship between Total Quality Management and Innovation: Innovative Literacy

Mine ÖZER

242-254

17. YÜZYIL BELGELERİ DAHİLİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN İŞLEDİĞİ SUÇLARA VE VERİLEN CEZALARA İLİŞKİN ÖRNEKLERİN İNCELENMESİ

Within 17th Century Documents Examination of Examples of Crimes Committed and Punishments Implemented by Non-Muslims in the Ottoman State

Fatma AYDIN

255-281

AŞK YOLUNUN KARA TAŞLARI: DİVAN ŞİİRİNDE TAŞLAR

The Black Stones of the Path of Love: Stones in Divan Poetry

Ali İSKENDER, Leyla TOKGÖZ

282-293

LİSANS DÜZEYİNDE TURİZM REHBERLİĞİ BÖLÜMLERİNDE AKADEMİSYEN BAŞINA DÜŞEN ÖĞRENCİ ORTALAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation of the Average of Students per Academician in the Departments of Tourism Guidance at the Undergraduate Level

Arzu POLAT

294-303

MALİ KURALLAR İLE DEVLET BAŞARISIZLIĞININ ÇÖZÜMÜ

Solution of Government Failure With Financial Rules

Ahmet Erman ARAL

304-315

AD VERME GELENEĞİYLE İLGİLİ MEDYAYA YANSIYAN HABERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Examination of the Reflections of Naming Preferences in Media News

Fatma Gökçen ATUK

316-328

“SOSYAL İKİLEM” ADLI BELGESELİN MEDYA, TEMSİL VE İDEOLOJİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Analysis of the Documentary Titled “The Social Dilemma” in the Context of Media, Representation and Ideology

**TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ VE İNOVASYON İLİŞKİSİNE YENİ BİR BAKIŞ:
İNOVATİF OKURYAZARLIK*****A New Look at the Relationship between Total Quality Management and Innovation: Innovative Literacy**Asiye YÜKSEL¹**ÖZ**

Toplam Kalite Yönetimi (TKY) kuruluşlarda üretkenliği, karlılığı ve müşteri memnuniyetini artırmanın temeli olarak kabul edilmektedir. Rekabet avantajını elde etmek için kalite performansı zorunlu olsa da, inovasyon daha fazla büyüme için katalizördür. Dolayısıyla kuruluşlar bunlardan herhangi birinden vazgeçemezler ve bu ikisinin nasıl birlikte ele alınabileceğini araştırmak önemlidir. Toplam Kalite Yönetimi uygulamalarının hem insan hem de teknoloji boyutunda inovasyonu destekleyen bir ortam ve kültür oluşturmaya yardımcı olduğu literatürde çeşitli argümanlarca desteklenmektedir. Buna rağmen toplam kalite ve inovasyon akademide ve sektörlerde farklı alanlar veya disiplinler olarak görülmektedir. Dolayısıyla sürekli iyileştirmeden yola çıkan toplam kalitede inovatif çalışmaların işletmelerde başarıya gitmesinde “önce insan” ilkesinde yer alan çalışanlara ihtiyaç vardır. İnovatif okuryazarlık ise bireyin inovasyona yatkınlığını, çevrede ve toplumda meydana gelen olayları anlamlandırma, teknolojik gelişmelerin düzeylerinin farkında olma ve yenilikle ilgili tüm konuları anlama becerisidir. Organizasyonların toplam kalite yönetimi ilkelerinin uygulamalarını inovatif bireyle yeniden tanımlamaları ve bu ilkeleri sürekli iyileştirme içinde geliştirmeleri son derece önemlidir. Bu araştırmanın amacı toplam kalite yönetimi ve inovasyon arasındaki ilişkide “inovatif okuryazarlık” üzerine literatürü gözden geçirmek ve bu ilişki üzerine bir kavramsal çerçeve geliştirmektir. Literatür çalışmasında toplam kalite yönetiminde inovatif okuryazar kavramına rastlanılmadığı görülmektedir. Bu makale, ampirik bir yaklaşımla karşılıklı ilişkileri ve birbirlerinin üzerindeki etkisini araştırmaya çalışmaktadır. Araştırma kapsamında inovasyon uygulamaları ve inovatif okuryazarlık üzerine toplam kalite yönetiminde kavramsal çerçeve geliştirilmiş ve bir model önerilmiştir. Edilen veriler literatür çerçevesinde tartışılmıştır.

ABSTRACT

Total Quality Management (TQM) is accepted as the basis for increasing organisational productivity, profitability, and customer satisfaction. While quality performance is essential to gain a competitive advantage, innovation is the catalyst for further growth. So organizations cannot afford either of these, and it is important to explore how the two can go hand in hand. It is supported by various arguments in the literature that TQM practices help to create an environment and culture that supports innovation in both human and technological dimensions. Despite this, total quality and innovation are seen as different fields or disciplines in academia and sectors. Therefore, there is a need for employees who take part in the principle of "people first" to achieve success in enterprises with total quality, which is based on continuous improvement. Innovative literacy, on the other hand, is the ability of the individual to make sense of the inclination of the individual to innovation, the events occurring in the environment and society, to be aware of the levels of technological developments, and to understand all issues related to innovation. It is extremely important for organizations to redefine the practices of total quality management principles with innovative individuals and to develop these principles in continuous improvement. This research aims to review the literature on "innovative literacy" in the relationship between total quality management and innovation and to develop a conceptual framework for this relationship. In the literature study, it is seen that the concept of innovative literacy in total quality management is not encountered. This article attempts to explore the interrelationships and their influence on each other with an empirical approach. Within the scope of the research, a conceptual framework has been developed and a model has been proposed for total quality management on innovation practices and innovative literacy.

Anahtar Kelimeler: Toplam Kalite Yönetimi (TKY), İnovasyon, İnovatif Okuryazarlık, Sürekli İyileştirme

Keywords: Total Quality Management (TQM), Innovation, Innovative Literacy, KAIZEN

1. ORCID: 0000-0003-0749-3576

1. Öğr.Gör.Dr., Kocaeli Üniversitesi, asiye.yuksel@kocaeli.edu.tr

*YÜKSEL, A. (2023). "Toplam Kalite Yönetimi ve İnovasyon İlişkisine Yeni Bir Bakış: İnovatif Okuryazarlık" *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.231-241.

Makale Geliş Tarihi: 05 Aralık 2022 Kabul Tarihi: 09 Temmuz 2023

EXTENDED ABSTRACT

Total Quality Management is considered the foundation of improving organisational productivity, profitability, and customer satisfaction. Then again the factors of market competition, cost pressures, customer demands, etc., are forcing organizations to be innovative in all their activities. While quality performance is imperative to attain a competitive advantage, innovation is the catalyst for further growth. It is extremely important for organizations to redefine the practices of total quality management principles with innovative individuals and to develop these principles in continuous improvement. For many people, both in organizations and in academia, total quality and innovation are viewed as separate fields or disciplines. There is a need for employees who take part in the principle of "people first" in order to achieve success in enterprises that are based on continuous improvement and carry out innovative works with total quality.

Total Quality Management (TQM) is considered the basis of increasing efficiency, profitability, and customer satisfaction in organizations. Also, market competition, cost pressures, customer demands, etc. These factors force organizations to be innovative in all their activities. While quality performance is essential to gain a competitive advantage, innovation is the catalyst for further growth. Therefore, organizations cannot waive any of them. Therefore, it is important to explore how these two can be handled together. By implementing continuous improvement, employees learn to think more creatively regarding the way that work is being done. Likewise, people management and teamwork are innovation success factors that can nurture innovative activities. This article aims to investigate the interrelationships and the effect of one on the other with an empirical approach. The aim of this research is to examine the literature on "innovative literacy" in the relationship between total quality management and innovation and to develop a conceptual framework for this relationship. The literature review reveals that there are few studies in this direction when it comes to innovative literacy. A theoretical research framework has been developed that explores the relationship between them. The literature research shows that the concept of innovative literacy in total quality management is not encountered. Within the scope of the research, a conceptual framework has been developed and a model has been proposed for total quality management related to innovation practices. The first analysis; will provide a framework for determining the place of concepts in the literature. This framework will open new horizons for researchers working in this field. The research findings are original as it is a new field of study, which also reveals the scarcity of studies focusing on the thematic subject. In the second study, a model that will transform the conceptual framework into practice will be proposed.

In this context, a model of the relationship between Total Quality Management and Innovative Literacy is proposed. A research framework, which explores the relationship between them, was developed. The activities of employees who contribute to the knowledge, skills, and experience characteristics of human capital by innovating will be in line with corporate goals such as the growth of the company and its own development. In this case, the firm's agility will increase and positively affect sustainable innovation.

GİRİŞ

Küresel pazarda, mal ve hizmet üreticileri ve pazarlamacıları arasında artan bir rekabet vardır, bu nedenle rekabet avantajının odak noktası kalite olmuştur. İnovasyon, kuruluşların uzun vadede hayatta kalması için her zaman gerekli sayılır ancak, pazarların hızlı evrimini takip etmek şirketin geleceğinde şu anda daha da önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, uzun vadeli kurumsal gelişmeyi sağlamak ve rekabet gücünü desteklemek için toplam kalite yönetimine ihtiyaç vardır. Ancak inovasyondan tam olarak ne anlayabileceğimiz ve ne tür inovasyonların var olduğu konusunda fikir birliği yoktur.

Her şirketin diğer tüm şirketlerden ve rakiplerden daha uzun yaşama, onları geride bırakma dürtüleri, hem çalışanları hem de organizasyonları sürekli olarak yeni fikirler, yeni iş süreçleri, ürünler ve hizmetler sağlamak, hayatta kalmak ve büyümek için yeni stratejiler aramaya itmiştir.

İnovasyonun firmaların uzun vadeli başarısı ve hayatta kalması için gerekli olan rekabetçi bir araç olduğu fikri yaygın olarak kabul edilmektedir (Deshpande vd., 1993:32). İnovatifçilik, "bir örgütün üyelerinin yeniliği benimsemeyi düşünmeye istekli olup olmadığı veya yeniliğe dirençli olup olmadığı" ile belirlenir (Hurley ve Hult, 1998:48). Dolayısıyla, çalışanları yenilikçi olmaya teşvik eden ve bir örgütün yeni ürün veya süreçlerin geliştirilmesini takip etmeye açık olduğunu gösteren bir örgüt kültürüdür. İnsan kaynakları planlamasında çalışan, politika, strateji ve organizasyon yapısına katılan bir "iç müşteri" olarak kabul edilir. TKY uygulamasında çalışanlar kalitenin kendi sorumlulukları olduğunu bilirler ve müşterilerin ve organizasyonun hedeflerine ulaşmaları için teşvik edilirler.

Bu araştırma TKY- inovasyon ilişkisinin daha iyi anlaşılmasına iki şekilde katkıda bulunmaktadır. İlk olarak, çalışma TKY'nin inovasyona yönelik etkisini analiz etmektedir. Bu etki pozitif mi negatif mi yöndedir? İkinci olarak, araştırma aynı zamanda, idari ve teknik alanlarda, organizasyonel inovasyon çabası üzerindeki inovatif okuryazarın TKY'ne etkisini de incelemektedir. Böylece, bu kavram, toplam kalite yönetimi ile süreçlerinde inovatif okur yazarı ilk kez değerlendirmektedir. Yönetim aktif olarak yenilikçi fikirler arar.

Mevcut toplam kalite yönetimi, inovasyon ve inovatif okuryazarlık kavramlarının literatürde aranmasından sonra, bu araştırmada iki çalışmaya odaklanılmıştır. Bunlar;

(i)1.Çalışma; teorik alt yapıyla bir literatür taraması yapmak.

(ii)2 Çalışmada ilişkisel bir model ortaya koymaktır.

İlk analiz; kavramların literatürdeki yerini belirlemek için bir çerçeve sunacaktır. Bu çerçevede bu alanda çalışan araştırmacılara yeni ufuklar açacaktır. Araştırma bulguları tematik konuya odaklanan çalışmaların azlığını da ortaya koyan yeni bir çalışma alanı olması itibariyle özgün bir çalışmadır. 2.çalışmada ise kavramsal çerçeveyi pratiğe dönüştürecek bir model önerilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. İnovasyon için inovatif okuryazarlık

İnovasyon için geniş ve çeşitli tanımlamalar mevcuttur (Baregheh, Rowley ve Sambrook, 2009:1324; Schumpeter ve Backhaus, 1934:63); inovasyonu ekonomik değişimin kritik boyutu olarak tanımlamada yeniliğin rolünü ilk tanımlayanlar arasındadır. Damanpour (1996:696), inovasyonun ayrıntılı bir tanımını sağlar: "İnovasyon, bir organizasyonu değiştirmenin bir yolu olarak, ya dış çevredeki değişikliklere bir yanıt olarak ya da çevreyi etkilemek için önleyici bir eylem olarak düşünülmüştür." OECD'ye göre inovasyon, yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş bir ürünün tanıtımı veya iş uygulamalarında, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni bir sürecin, pazarlama yönteminin veya organizasyonel yöntemin uygulanması olarak tanımlanmaktadır (OECD, 2005: 47).

Yenilikleri yaratabilecek benliğe sahip inovatif bireyler onları bu konuda teşvik edecek etkileşimli örgüt yapılarına da ihtiyaç duyarlar. Böyle bir örgüt yapısına sahip işletmeler, inovatif okuryazarlık göstergesi olan düşüncelerini ve yeteneğini akılcı değerlendiren ve bilgilerini doğru yöneten çalışanlar için itici güç olurlar.

İnovatif okuryazarlığın, bireyin yakın ve uzak çevresinde gerçekleşen olayları tanımlama, teknolojik gelişmeleri farketme ve inovasyonla ilgili alanları anlama yeteneğinden hareketle toplam kalite yönetimini inovatif bireyle bütünleştirmek kaçınılmaz olacaktır. Bu çalışmada inovatif okuryazarlığın öneminden toplam kalite yönetimindeki rolüne odaklanılmaktadır.

İnovasyonla ilgili teknik ve teknik olmayan iş süreçlerinde ortaya çıkan inovatif yetenekler, maddi kaynaklardan daha fazlasıdır; bunlar firmaların rekabet avantajının gelişimi ve sürdürülmesi için değerli girdilerdir (Ngo ve O'Cass, 2013: 11380).

Yirmibirinci yüzyıl bilgi çağı olarak nitelendirilmektedir. Nitelikli insan, bilginin gelişimi ve yayılımı için çok önemlidir ve gerek teknolojik ilerleme gerekse de iktisadi büyüme ile sosyal gelişme arasındaki kritik bağlantıyı oluşturmaktadır. Toplumların bilimsel ve teknolojik hızlı değişime ve yeni çevreye uyum sağlayabilmesi için, inovasyona ihtiyaçları bulunmaktadır. Dolayısıyla Bilim ve Teknoloji ile insan kombinasyonunun gelişmenin kilit unsuru olduğu söylenebilir.

Teknolojik değişim hızı ve artan rekabet ile birlikte şirketlerin kendilerini yenilemeleri ve inovasyon yapmayı öğrenmeleri daha da kritik hale geldiğinden inovasyonu öğrenmek sadece yeni ürünler ve hizmetler için değil, aynı zamanda sürdürülebilir inovasyon için de gereklidir. İnovasyon yönetimi, yönetsel süreçler, organizasyon yapısı ve insan kaynakları ile ilgiliyken, teknik inovasyon ise teknoloji, mal ve servis ile ilgilidir (Kimberly ve Evanisko, 1981:700; Damanpour ve Evan, 1984: 397 alıntılanmıştır).

Makro bir bakış açısından, örgütsel yenilik, bir kuruluşta yeni fikirler oluşturmayı ve yeni davranışlar geliştirmeyi içerir (Damanpour ve Gopalakrishnan, 1996: 10). Benzer şekilde, Hogan ve Coote (2014:1610) "organizasyon yapısının değişik bölümlerinde inovasyonu destekleyen değerlerin şirket performansına aracılık ettiğini"

vurgulamaktadır. Bartel ve Garud'a (2009:109) göre, örgüt ikliminde inovatif kültür, kişisel ve organizasyonel öğrenme süreçlerini pozitif etkiler.

Araştırmacılar inovatif okuryazarlığı, bir bireyin işbirliği içinde yeni bir orijinal ürün inşa etme hedefiyle süreçler ve prosedürler hakkında sağlam temelli yargılar ve bilimsel çıkarımlar yapmak için yazılı metinleri ve/veya grafikleri anlama ve kullanma kapasitesi olarak tanımlamaktadır (Erdoğan vd, 2013:2). Bireylerin düşüncelerini, araştırma ve geliştirme yeteneklerini akılcı değerlendirip, bilgilerini etkin yönetebilme yetkinliği inovatif okuryazarlık olarak tanımlanır (Yüksel vd., 2022:1440).

1.2. Toplam kalite yönetimi, inovasyon ve inovatif okuryazar ilişkisi

Feigenbaum (1951: 140), TKY'yi, bir kuruluştaki farklı birimlerin kaliteyi geliştirme ve iyileştirme çabalarını, tam müşteri memnuniyetine izin veren en ekonomik seviyelerde üretim ve hizmet sağlamak için entegrasyonda etkili bir sistem olarak görmektedir. TKY felsefesinin yayılmasında İkinci Dünya Savaşı sırasında fikirlerini ABD şirketlerine sunan Deming ve Juran'ın çalışmalarının öncülük ettiği söylenmektedir. 1970'lerin sonundan 1980'lerin ortalarına kadar ABD şirketleri ekonomik durgunluk, kuralsızlaştırma, ticaret açıkları, düşük üretkenlik ve küçülme yaşadı. Bununla birlikte, Japon ürünlerinin ABD pazarına girmesiyle birlikte tüketici bilinci ve bilgisinde bir artış olmuştur.

Toplam Kalite Yönetimi felsefesi, temeli üst yönetim taahhüdü olan bir yapı inşa etmek olarak görselleştirilebilir. Sağlam bir temel üzerine, süreç yönetimi, kalite ölçümü ve kontrolü, çalışan eğitimi ve müşteri odaklılığı içeren dört sütun inşa edilmiştir. Bununla birlikte, beş "kalite gurusu" öncü çalışmalarıyla Deming (1982:31, 1986: 105), Juran (1974:92, 1988:60, 1989:103, 1992:206), Crosby (1979:108, 1996:87), Feigenbaum (1951:145, 1983:240, 1991:344) ve Ishikawa (1985:162) toplam kalite yönetiminin önemini tüm dünyaya duyurmuşlardır.

Deming, araştırma, tasarım, satış ve üretimdeki kişilerin, üretimde karşılaşılabilecek sorunları öngörmek ve kaliteyi artırmak için kendi işlevleri içinde bağımsız çalışmak yerine geleneksel örgütsel işlevler arasında bir ekip olarak birbirine bağlı olarak çalışması gerektiğini iddia etmektedir. TKY; müşteri taleplerini karşılamada yenilikçiliği, yaratıcılığı ve risk almayı destekleyen bir ortamın yaratılması için yöneticileri, çalışanları ve müşterileri içeren katılımcı problem çözme yöntemlerini vurgular (Noe vd., 2000:601).

Toplam kalite odaklı firmalar, müşteri ihtiyaçlarının evrimine sürekli uyum sağlama amacıyla inovasyona güçlü bir şekilde odaklanırlar. TKY'nin kilit boyutu olan sürekli iyileştirme, inovasyona ihtiyaç duyar. Toplam kalite ortamında, iş süreçleri sürekli olarak gözden geçirilir ve iyileştirilir (Spencer, 1994:496). Toplam kalite ortamında müşterilerin değişen ihtiyaçlarını karşılayacak yenilikçi ürünler üretmekten yönetimler sorumlu olduğundan, örgütlerde yenilikçiliği çoğaltacak çalışanlara ihtiyaç vardır.

İnovasyon, yeni şeyleri ve fikirleri ifade eder. İnovasyon, araştırma ve geliştirme, proses, tasarım, pazarlama, örgütsel yapılanma, çalışanın gelişimi ve kaynakların yönetimi gibi farklı faaliyetlerin sonucudur ve bu nedenle çok işlevli faaliyetler arasındaki kombinasyonu geliştiren TKY uygulamaları tarafından desteklenmektedir (Szeto, 2000:151).

TKY ile örgütsel performans arasındaki ilişki Prajogo ve Sohal (2003a:450) tarafından araştırılmıştır. İnovasyon için inovatif okuryazarlara olan ihtiyaç inovatif okuryazarlık kavramının daha geniş çevreler tarafından kavramsal ve boyutsal olarak geliştirilmesinin de alt yapısını tetiklemiştir. Kuruluşlar, çalışanlarını eleştirel düşünerek daha yenilikçi ürünler, süreçler ve hizmetler geliştirmeye teşvik etmelidir. Bu nedenle ekiplerine yaratıcı problem çözme tekniklerini kullanma konusunda rehberlik etmelidirler. Esneklik kazanmak ve rekabet gücünü artırmak isteyen şirketler için yaratıcı problem çözme ve yenilik esastır (McFadzean, 1998:312).

TKY ile insan kaynakları nitelikleri arasındaki ilişki ise (Marinez Lorente, Dewhurst ve Dale, 1999:13) iyi eğitilmiş çalışanların mevcudiyetinin, inovasyonunu kolaylaştırdığını ve bir TKY ortamında, yeni çalışma biçimlerinin çalışanlar tarafından daha kolay kabul edildiğini tartışır. Bu sadece çalışanın yapmakla yükümlü olduğu işe yönelik eğitim açısından değil, aynı zamanda temel bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi açısından da önemlidir bu da inovatif olmasını sağlar.

Günümüz küresel rekabet ortamında örgütler, inovasyonu anlayan, yorumlayan ve geliştiren yaratıcı bireylere inovasyonun amacına bağlı avantaj elde etmenin bir aracı olarak daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Toplam kalitenin

bütüncül yaklaşımında yenilikçilik kültürü geliştirmek için yönetim sürecini etkileyen yenilikçi yapılar kavramsal düzeyde ele alınmalıdır. İnovatif okuryazarların önemli rollere sahip olduğu örgütler, potansiyel yenilikçi bireylerin ortaya çıkmasına bağlı olarak amaçlarını gerçekleştirmede, örgüte bağlılığı güçlendirmede ve sürdürülebilirliklerinde etkili olmaktadır.

İnsan kaynaklarını bu yaklaşımla yöneten örgütlerde inovasyonun etkinliği de artar. Bireylerin yenilikçi fikirleri ile araştırma ve geliştirme yetkinlikleri, inovatif okuryazarlık becerisinin göstergeleri olarak kabul edilebilir. İnovatif okuryazarlık; çalışanın yönetsel veya fenni inovatif faaliyetlerde bulunması ve bu birikimlerini çalıştığı kuruluşun amaçları doğrultusunda gelişme ve yenilik için kullanması olarak tanımlanabilir.

2. Yöntem

Bu çalışmada literatürel analiz yoluyla nitel bir araştırma yapılmıştır. Literatürel analize konu olan makaleler internet ortamında üniversitelere ait kütüphaneler, Emerald , Web of Science, Google Academic, ERIC, EBSCO, Science Direct gibi veri tabanlarından elde edilmiştir. Kullanılan örnekleme stratejisi; bu araştırmaya uygun olan anahtar kelimelerin filtrelenmesidir.

Arama için “İnovasyon”, “İnovatif Okuryazarlık”, “İnovatif Okuryazarlık ve İnovasyon”, “Toplam Kalite Yönetimi”, “Toplam Kalite Yönetimi ve İnovasyon” konulu çalışmalar seçilmiştir. Araştırmanın içeriği inovasyonun örgüt ve birey bazlı yönleri üzerinedir. Konu ile ilgili anahtar kelimeleri içeren makalelerde seçilen dönem 1980 ile 2022 yılları arası olmuştur. Literatür içi ve/veya dışı 200 adet yayım incelenmiş, bunların 150’sinden teorik olarak yararlanılmıştır. Makalelerin 20 adedi de analiz çerçevesinde kullanılmıştır. Bu makalelerin analizinde betimsel ve içerik analizi yöntemleri kullanılarak veriler elde edilmiştir.

3. Bulgular

Bulgularımız, TKY ile inovasyon arasında pozitif bir ilişki için literatürdeki argümanları destekleyen açık kanıtlar sunmaktadır.

Drucker (1998:14) yenilikçi öğrenme sürecinin önemini altını çizmektedir: “Yeni problemler yenilikçi çözümler gerektirir, yapılması gereken yenilik disiplini öğrenmektir”. Tüm örgüt ve bireyler için yenilikçi bir öğrenme ortamını kolaylaştırmada örgütsel iklim değişikliğinin gerekli olduğu söylenebilir. Buna ilave olarak, Saleh ve Wang (1993:18) dinamik olarak tanımladıkları yenilikçi bir organizasyon ve yenilikçi bir iklim için örgütsel öğrenme yapısının da gerekli olduğunu belirtmektedir.

Benzer şekilde, Hogan ve Coote (2014) “şirket performansına, organizasyon yapısının farklı katmanlarında inovasyonu teşvik eden değerlerin aracılık ettiğini” vurgulamaktadır. Bartel ve Garud’a (2009) göre, bireysel ve örgütsel öğrenme süreçleri örgüt ikliminde yenilikçi bir bakış açısından olumlu yönde etkilenir.

Bon ve Mustafa (2013:519) çalışmasında ise; TKY ve inovasyon ilişkisini araştıran en son çalışmalar ve kapsamına dahil olan hizmet endüstrileri gözden geçirilmiş hizmet organizasyonunda TKY uygulamaları üzerine bir tartışma sunulmuş ve kavramsal çerçeve ve model önerilmiştir. Bu çalışmada inovasyonun TKY’ye etkileri anlatılmıştır. Farklı bir açıdan TKY ile örgütsel performans arasındaki ilişki Prajogo ve Sohal (2003a:401) tarafından da incelenmiştir.

Bununla birlikte, Hoang, Igel ve Laosirihongthong’ın (2006:1100) çalışmasında bulunan ampirik kanıtlar, TKY’nin firmanın inovasyon performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu doğrularken, veriler aynı zamanda tüm TKY uygulamalarının firmanın yenilikçiliğini geliştirmediğini sadece liderlik ve insan yönetimi, süreç ve stratejik yönetim ve açık organizasyonun inovasyonla pozitif bir ilişki gösterdiği araştırmamızı doğrulamaktadır. Ayrıca TKY uygulamalarında iyileştirme teknikleri de işlevsel olarak rol oynar. Kalite çemberlerinde, farklı ya da aynı alandaki çalışanlar gönüllü olarak bir örgütün sorunlarına çözüm bulmak için küçük gruplar halinde toplanırlar. Üst yönetim, kalite çemberi tarafından önerilen çözümlerden herhangi birini uygulamaya karar verirse, bu, çalışanları şirketin kararlarının bir parçası olmaya ve sonuçlarını etkileyebilmeye motive eder (Kiran, 2017:215).

Başka bir çalışmada inovasyon yeteneğinin TKY uygulamaları ile inovasyon performansı arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini gösteren bulgulara yer verilmiştir (Yusr, 2016:3). Choo vd.’nin (2007:920) çalışması da toplam kalite

yönetimi ile inovasyon arasında pozitif bir ilişki bulan akademik araştırma spekülasyonları bulgularımızı doğrulamaktadır.

Jiménez-Jiménez, Martínez-Costa ve Para-Gonzalez (2019:300) çalışmasında organizasyon yönetimi, bilgi yönetimi ile inovasyon arasında pozitif ilişkilere dair kanıtlar elde edilmiştir. Bir yandan bilgi yönetimi ve inovasyon açısından bu pozitif ilişki, insanları elde tutmak, pazar odaklı olmak, çalışan görüşlerine değer vermek, bilgiyi kuruluş içinde yaymak, kalite çemberleri, koçluk veya benzeri teknikleri uygulamak ve belgelemek için prosedürler oluşturmak anlamına gelir. Bunun sonucunda iyileşen çalışma rutinleri ve iyi uygulama standartları da inovasyonu teşvik eder.

Sürekli iyileştirme TKY felsefesinin temel direklerinden biridir ve süreci genellikle şirketlerde yeni ürün, hizmet ve süreçlerin geliştirilmesine dönüşen değişikliklere neden olur. Bu ilkeye göre, TKY şirketleri, yaratıcı personeli destekleyebilecek şekilde çalışanların yetkilendirilmesini ve sürekli iyileştirmeye katılımını teşvik edecektir.

Lau ve Ngo'nun (2004:688) araştırmalarında TKY uygulamalarının çalışanlar arasında denemeyi, risk benimsemeyi, hata toleransını, bilgiye erişimi, yaratıcılığı, öğrenmeyi ve yeniliği teşvik eden bir kültür tarafından teşvik edilebileceği de düşünüldüğünde şirket performansını olumlu bir şekilde etkileyeceği belirtilmiştir.

Bulgular toplam kalite yönetimi ve inovasyonun pozitif ilişkilerde çalışanın rolüne işaret eder. Bununla birlikte inovatif okuryazar tanımının literatürde yeterince bilinmediğinden çalışanın inovatif okuryazarlığına yönelik bulgulara rastlanılmamıştır.

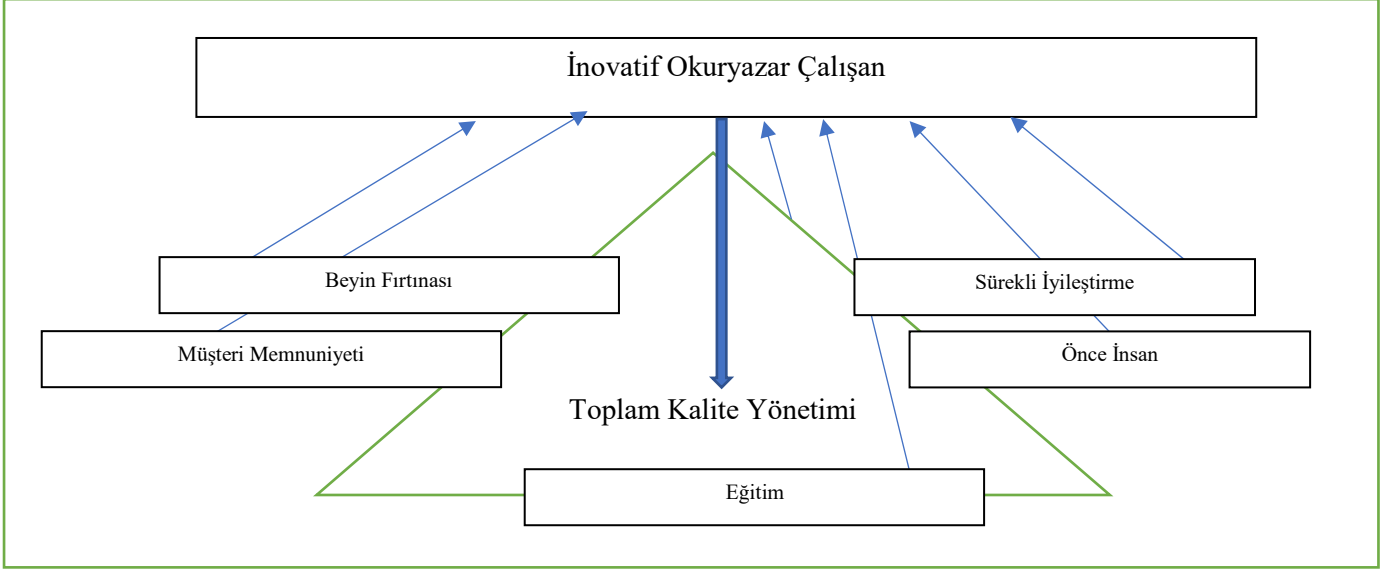
Tablo 1. Literatürel Tarama (MetaSentez)

No	Yazar/Yıl	Metod	Bulgular
1	Drucker, (1998)	Nitel Araştırma	İnovasyon disiplininde ustalaşmak için üç şey gerekir.(1) misyona odaklanmak, (2) sonuçları tanımlamak, (3) ne yaptığımızı ve bunu nasıl yaptığımızı açıklamak
2	Saleh ve Wang, (1993)	Nicel Araştırma	Yenilikçi bir iklim için inovatif öğrenme
3	Lam, (2004)	Nitel Araştırma	Örgütsel biliş ve öğrenmenin işletmeler için önemi
4	Adams vd., (2006)	Nitel Araştırma	İnovasyon yönetimi süreci yedi kategoride sentezlenmiştir.
5	Bon ve Mustafa, (2013)	Nitel Araştırma	Toplam Kalite Yönetiminin inovasyona katkısı
6	Hoang, Icel ve Laosirihongthong, (2006)	Nicel Araştırma	TKY'nin firmanın yenilikçiliği üzerinde olumlu bir etkisi vardır
7	Prajogo ve Sohal, 2003a	Nitel Araştırma	TKY ile örgütsel performans arasında güçlü ilişki vardır.
	MartinezCosta ve		TKY'nin ürü, süreç ve şirket performansı yeniliği üzerinde olumlu bir etkisi vardır

8	MartinezLorente (2008)	Nicel Araştırma	
9	Sadikoglu ve Zehir (2010)	Nicel Araştırma	TKY, doğrudan veya çalışan performansının aracı rolü aracılığıyla inovasyon performansı üzerinde olumlu bir etkisi vardır
10	Flynn, Schroeder ve Sakakibara, (1995)	Nicel Araştırma	TKY uygulamalarının firmanın inovasyon performansına ve rekabetine olumlu katkıları
11	Yusr, (2016)	Nicel Araştırma	TKY uygulamaları ve inovasyon yeteneği ile inovasyon performansı arasında olumlu ilişki vardır
12	Choo, Linderman and Schroeder, (2007).	Nitel Araştırma	TKY, bilgi yönetimi, örgütsel öğrenme ve inovasyon arasında ilişki.
13	Kiran, (2017)	Kitap-Vaka Analizi	TKY ve süreçlerinin işletme performansına etkileri
14	Jiménez-Jiménez, Martínez-Costa and Para- Gonzalez, (2019).	Nicel Araştırma	TKY'nin firmanın inovasyon yeteneği üzerindeki etkileri
15	Hung vd., (2010)	Nicel Araştırma	TKY uygulamalarında çalışan bilgisi arttıkça inovasyon pozitif olarak artar
16	Honarpour, Jusoh ve Md Nor, (2012),	Nicel Araştırma	Bilgi Yönetimi ve TKY'nin inovasyon ile olumlu bir şekilde ilişkili olduğu
17	Lau ve Ngo, (2004)	Nicel Araştırma	İnovasyon sürecinde gelişim kültürünün ve insan kaynakları sisteminin rolünü
18	Kocoğlu, İmamoğlu ve İnce, (2011)	Nicel Araştırma	Örgütsel öğrenmenin inovasyonu, TKY'yi ve kademeli olarak firma performansını şekillendireceği
19	Prajogo ve Hong, 2008	Nicel Araştırma	TKY'nin Ar-Ge performansına önemli katkısı
20	Santos-Vijande and Álvarez- González, (2007).	Nicel Araştırma	TKY uygulamasının firmaların inovasyon kültürü ile teknik- idari örgütsel alanlardaki inovasyon performansına katkısı

Birçok çalışma inovasyonu incelemiş olsa da, yeniliğin alt boyutlarının tanımlanmasına ilişkin boşluklar mevcuttur; inovasyon yönetiminde inovatif okuryazarlık bu kavramlardan birisidir. Aynı şekilde bir çok çalışma toplam kalite

yönetimi ve inovasyon ilişkisini incelemiş olsa da inovatif okuryazar bir çalışanın TKY'ye katkısına dair bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Bu bağlamda TKY ve İnovatif Okuryazarlık ilişkine dair bir model Şekil 1'de önerilmektedir. İnsan sermayesinin bilgi, yetkinlik ve tecrübe özelliklerine, inovasyon yaparak katkıda bulunan çalışanların faaliyetleri, kendi gelişiminin ve şirketin büyümesi gibi kurumsal hedeflerin doğrultusunda olacaktır. Bu durumda firmanın çevikliği artacak ve sürdürülebilir inovasyonunu olumlu yönde etkileyecektir.

Şekil 1. Toplam Kalite Yönetimi İlkeleri ve İnovatif Okuryazarlık İlişkine Dair Bir Model Önerisi

(Kaynak: Yüksel, 2023)

SONUÇ

TKY, yeniliğe veya yeniliğe açık bir organizasyon kültürü oluşturabilen bir yönetim sistemidir. TKY, insan yönetimi boyutu aracılığıyla, çalışanlara organizasyon yönetiminde gerçek bir rol sunar. Çalışanların sürekli büyümesi, öğrenmesi ve gelişimi, toplam kalite ortamında kolaylaştırılır. Başarılı TKY çabaları, çalışanların performansını iyileştirir. İnovasyon da bu gelişimde doğar. Bu bağlamda TKY uygulamaları bir organizasyonda inovatif okuryazar bireyleri artırır.

İnovasyonun şirketlerin performansları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ve mevcut değişen pazarlarda ayakta kalmalarını sağladığı genel olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, TKY'nin etkin bir şekilde işlemesi için bir firmanın organizasyon kültürünün küresel bir değişime uğraması gerekir. Gerekli değişiklikler arasında, sürekli iyileştirme için organizasyon yönetimi ve bilgi yönetimine olan ihtiyacı vurgulamakta fayda vardır. Örneğin, sürekli iyileştirme, artımlı yenilik üretmenin bir yolu olsa da, TKY her zaman mevcut durumdan bir kopuş anlamına gelen radikal yeniliği teşvik etmez. Bu, literatürde bu ilişkiyi incelerken karışık sonuçları haklı çıkarmak için kullanılan ana argümanlardan biridir. Bu makalenin temel amacı, TKY ile inovasyona arasındaki ilişkiye ışık tutmak, bu etkinin üretilebileceği mekanizmaları ve araya giren unsurları açıklığa kavuşturmak olmuştur. İnovatif okuryazar literatürü yetersiz olduğu için bu yetkinliğin çalışan üzerinden analiz edilmesi yerinde olacaktır. Bu bağlamda araştırmanın sonuçları aşağıdaki önerilerle geliştirilebilir:

1-Kalite çemberleri veya kalite iyileştirme ekipleri, çalışanların kendilerine değer verildiğini, saygı duyulduğunu ve önemli olduklarını hissetmelerine yardımcı olacaktır.

2- Etkin TKY uygulamaları, üretim maliyetini en aza indirmekle, kalite, hurda, yeniden işleme ve envanter seviyelerini iyileştirmek için süreçleri stabilize edecek ve teslimat performansını ve üretkenliği artıracaktır. Bu da hatalarla zaman kaybeden çalışanın performansını inovasyona yöneltecektir. Bu da inovatif okuryazarlığına katkı sunacaktır.

- 3- Organizasyonlarda memnun ve motive olmuş çalışanlar, kalitenin iyileştirilmesine, ürün, hizmet veya süreç iyileştirmeleri için yeni fikirler üretilmesine ve yeni ürün veya hizmetlerin piyasaya zamanında ve etkin bir şekilde sunulmasına katkıda bulunacak bu motivasyon da onların daha inovatif olmalarına destek olacaktır.
- 4- Çalışan performansı, inovasyon performansı ile pozitif ilişkilidir. Toplam kalite ortamında, karar vermede ve süreç, ürün veya hizmetin performansının iyileştirilmesinde çalışanların katılımı çok değerlidir, teşvik edilir ve ödüllendirilir. Böyle bir çalışma ortamında çalışanlar süreç, ürün veya hizmet kalitesini iyileştirmek için daha çok çalışacaklardır (Kaynak, 2003:414).
- 5- Toplam kalite ortamında, çalışanlardan kaynaklanan sorunlar olduğunda, yeni eleman almak yerine, çalışanlara gerekli eğitimler verilir veya başka pozisyonlara transfer edilir. Bu da mevcut elemanlarla kaynakları daha iyi kullanmayı beraberinde getirir. Eğitime odaklı çalışan gelişimi inovatif bireye katkı sunacaktır.
- 6- Yöneticiler çalışanları değerli varlıklar olarak gördüğünde ve sistemin başarısızlıkları için suçlamadıklarında, çalışanlar inovatif düşünürler, risk alabilirler ve firmanın yenilikçiliğini artırabilirler. Memnun ve deneyimli çalışanlar, inovatif okuryazarlıkları arttıkça dış müşterilerin ihtiyaçları ve gereksinimleri hakkında tarihsel bilgiye ve içgörüyeye ve müşterileri memnun etmek ve firmanın rekabet gücünü artırmak için yeni ürünler geliştirme becerilerine sahip olurlar.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar % 100.
Etik Komisyon Onayı: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.
Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- ADAMS, R., BESSANT, J., and PHELPS, R. (2006). Innovation management measurement: A review. *International journal of management reviews*, 8(1), 21-47. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2006.00119.x>
- BAREGHEH, A., ROWLEY, J., and SAMBROOK, S. (2009). Towards a multidisciplinary definition of innovation. *Management decision*, 47(8), 1323-1339. doi:10.1108/00251740910984578
- BARTEL, C.A. and GARUD, R. (2009). "The role of narratives in sustaining organizational innovation", *Organization Science*, Vol. 20 No. 1, pp.107-117, doi: 10.1287/orsc.1080.0372.
- BON, A. T., and MUSTAFA, E. M. (2013). "Impact of total quality management on innovation in service organizations: Literature review and new conceptual framework", *Procedia Engineering*, Vol 53, 516-529. doi:10.1016/j.proeng.2013.02.067
- CHOO, A. S., LINDERMANN, K. W. and SCHROEDER, R. G. (2007). "Method and context perspectives on learning and knowledge creation in quality management", *Journal of operations management*, Vol.25 No.4, 918-931. doi:10.1016/j.jom.2006.08.002
- CROSBY, P.B. (1979). *Quality Is Free*, McGraw-Hill, New York, NY. Pages. 309
- CROSBY, P.B. (1996). *Quality Is Still Free: Making Quality Certain in Uncertain Times*, McGraw-Hill, New York, NY. Pages.264
- DAMANPOUR, F. (1996). "Organizational complexity and innovation: developing and testing multiple contingency models", *Management science*, Vol.42 No.5, pp.693-716. doi:10.1287/mnsc.42.5.693
- DAMANPOUR, F., ve EVAN, W. M. (1984), "Organizational innovation and performance: The problem of organizational lag", *Administrative Science Quarterly*, 29: 392-409. doi:10.2307/2393031
- DAMANPOUR, F. and GOPALAKRISHNAN, S. (1998), "Theories of organizational structure and innovation adoption: the role of environmental change", *Journal of Engineering and Technology Management*, Vol. 5 No. 1, pp. 1-24.
- DEMING, W.E. (1982). *Quality, Productivity and Competitive Position*, MIT Press, Cambridge, MA. Pages 508
- DEMING, W.E. (1986). *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA. Pages 326
- DESHPANDÉ, R., FARLEY, J. U., and WEBSTER Jr, F. E. (1993). "Corporate culture, customer orientation, and innovativeness in Japanese firms: a quadrad analysis", *Journal of Marketing*, Vol.57 No.1, pp.23-37. doi:10.1177/002224299305700102
- DRUCKER, F.P. (1998). "The discipline of innovation", *Leader to Leader*, Vol.9, pp.13-15, doi: 10.1002/ltl.40619980906.

- ERDOĞAN, N., ÇORLU, M.S. and CAPRARO, R.M. (2013). "Defining innovation literacy: do robotics programs help students develop innovation literacy skills?", *International Online Journal of Educational Sciences*, Vol.5 No.1, pp. 1-9. <http://hdl.handle.net/11693/48281>
- FEIGENBAUM, A.V. (1951). *Quality Control: Principles, Practice and Administration*, McGraw-Hill, New York, NY. Pages 443
- FEIGENBAUM, A.V. (1983). *Quality Control*, 3rd ed., McGraw-Hill, New York, NY. Pages 851
- FEIGENBAUM, A.V. (1991). *Total Quality Control*, 3rd ed., McGraw-Hill, New York, NY. Pages 863
- FLYNN, B. B., SCHROEDER, R. G., and SAKAKIBARA, S. (1995). "The impact of quality management practices on performance and competitive advantage", *Decision sciences*, Vol.26 No.5, pp.659-691.
- HONARPOUR, A., JUSOH, A. and Md NOR, K. (2012). "Knowledge management, total quality management and innovation: a new look", *Journal of technology management & innovation*, Vol.7 No.3, pp. 22-31. doi:10.4067/S0718-27242012000300003
- HURLEY, R. F., and HULT, G. T. M. (1998). "Innovation, market orientation, and organizational learning: an integration and empirical examination", *Journal of Marketing*, Vol.62 No.3, pp.42-54. doi:10.1177/002224299806200303
- HOGAN, S.J. and COOTE, L.V. (2014). "Organizational culture, innovation, and performance: a test of Schein's model", *Journal of Business Research*, Vol.67 No.8, pp.1609-1621, doi: 10.1016/j.jbusres.2013.09.007.
- HUNG, R.Y.-Y., LIEN, B.Y.-H., FANG S.-C. and MCLEAN, G.N. (2010). "Knowledge as a facilitator for enhancing innovation performance through total quality management", *Total Quality Management*, Vol.21 No.4, pp.425-438. doi:10.1080/14783361003606795
- ISHIKAWA, K. (1985). *What Is Total Quality Control?*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ. Pages.226
- JIMÉNEZ-JIMÉNEZ, D., MARTÍNEZ-COSTA, M. and PARA-GONZALEZ, L. (2019). "Implications of TQM in firm's innovation capability", *International Journal of Quality & Reliability Management*. Vol.37 No.2 279-304, doi:10.1108/IJQRM-09-2018-0233
- JURAN, J.M. (1974). *Quality Control Handbook*, 3rd ed., McGraw-Hill, New York, NY. Pages.1699
- JURAN, J.M. (1988). *Juran on Planning for Quality*, Free Press, New York, NY. Pages.341
- JURAN, J.M. (1989). *Juran on Leadership for Quality: An Executive Handbook*, Free Press, New York, NY. Pages. 376
- JURAN, J.M. (1992). *Juran on Quality by Design: The New Steps for Planning Quality into Goods and Services*, Free Press, New York, NY. Pages. 538
- KAYNAK, H. (2003). "The relationship between total quality management practices and their effects on firm performance", *Journal of operations management*, Vol.21 No.4, pp.405-435. doi:10.1016/S0272-6963(03)00004-4
- KIMBERLY, J.R. and EVANISKO, M.J. (1981), "Organizational innovation: the influence of individual, organizational, and contextual factors on hospital adoption of technological and administrative innovations", *Academy of Management Journal*, Vol.24 No.4, pp. 689-713, doi: 10.5465/256170.
- KIRAN, D.R. (2017). "Chapter 15 – quality circles", in Kiran, D.R. (Ed.), *Total Quality Management*, Butterworth-Heinemann, Oxford, pp. 213-218.
- LAU, C.M. and NGO, H.Y. (2004). "The HR system, organizational culture, and product innovation", *International Business Review*, Vol.13 No.6, pp. 685-703. doi:10.1016/j.ibusrev.2004.08.001
- LEVY, P.E. (2003). *Industrial/Organizational Psychology: Understanding the Workplace*, Houghton Mifflin, Boston, MA.
- MARIÍNEZ LORENTE, A. R., DEWHURST, F., and DALE, B. G. (1999). TQM and business innovation. *European Journal of Innovation Management*, 2(1), 12-19. doi:10.1108/14601069910248847
- MCFADZEAN, E. (1998). "Enhancing creative thinking within organisations", *Management Decision*, Vol.36 No.5, pp.309-315, doi: 10.1108/00251749810220513
- NGO, L.V. and O'CASS, A. (2013). "Innovation and business success: the mediating role of customer participation", *Journal of Business Research*, Vol.66 No.8, pp.1134-1142, doi: 10.1016/j.jbusres.2012.03.009.
- NOE, R.A., HOLLENBECK, J.R., GERHART, B. and WRIGHT, P.M. (2000). *Human Resource Management*, 3rd ed., McGraw-Hill, New York, NY. Pages. 744
- ORGANIZATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT/EUROSTAT (2005). *Oslo Manual–Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data*, OECD Publishing, 34-77 Paris, doi: 10.1787/9789264013100-en.

- PRAJOGO, D. I., and HONG, S. W. (2008). "The effect of TQM on performance in R&D environments: A perspective from South Korean firms", *Technovation*, Vol.28 No.12, pp.855-863.
- PRAJOGO, D.I. and SOHAL, A.S. (2003a). "The multidimensionality of TQM practices in determining quality and innovation performance – an empirical examination", *Technovation*, Vol.24, pp. 443-453. doi:10.1016/S0166-4972(02)00122-0
- SADIKOGLU, E. and ZEHİR, C. (2010). "Investigating the effects of innovation and employee performance on the relationship between total quality management practices and firm performance: An empirical study of Turkish firms", *International Journal of Production Economics*, Vol.127 No.1, pp.13-26. doi:10.1016/j.ijpe.2010.02.013
- SALEH, S.D. and WANG, C.K. (1993). "The management of innovation: strategy, structure, and organizational climate", *IEEE Transactions on Engineering Management*, Vol.40 No.1, pp.14-21, doi: 10.1109/17.206645.
- SANTOS-VIJANDE, M. L. and ÁLVAREZ-GONZÁLEZ, L. I. (2007). "Innovativeness and organizational innovation in total quality oriented firms: The moderating role of market turbulence". *Technovation*, 27(9), 514-532. doi:10.1016/j.technovation.2007.05.014
- SCHUMPETER, J., and BACKHAUS, U. (1934). The theory of economic development. In Joseph Alois Schumpeter: Entrepreneurship, Style and Vision (pp. 61-116). Boston, MA: Springer US.
- SPENCER, B. A. (1994). "Models of organization and total quality management: a comparison and critical evaluation. *Academy of Management Review*", Vol.19 No.3, pp.446-471. doi:10.5465/amr.1994.9412271807
- SZETO, E. (2000), "Innovation capacity: working towards a mechanism for improving innovation within an inter-organizational network", *The TQM Magazine*, Vol.12 No.2, pp.149-157. doi:10.1108/09544780010318415
- THAI HOANG, D., IGEL, B., and LAOSİRİHONGTHONG, T. (2006). The impact of total quality management on innovation: Findings from a developing country. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 23(9), 1092-1117. doi:10.1108/02656710610704230
- YÜKSEL, A., GÖK, M.Ş., ÖZER, G. and CİĞERİM, E. (2022), "A new theoretical approach to intellectual capital: Meta-synthesis definitions of innovative literacy", *Journal of Intellectual Capital*, Vol. 23 No. 6, pp. 1435-1460. <https://doi.org/10.1108/JIC-12-2020-0379>
- YUSR, M. M. (2016). "Innovation capability and its role in enhancing the relationship between TQM practices and innovation performance. *Journal of Open Innovation: Technology*", Market, and Complexity, Vol.2 No.1. pp.1-15,doi:10.1186/s40852-016-0031-2

17. YÜZYIL BELGELERİ DAHİLİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN İŞLEDİĞİ SUÇLARA VE VERİLEN CEZALARA İLİŞKİN ÖRNEKLERİN İNCELENMESİ*

Within 17th Century Documents Examination of Examples of Crimes Committed and Punishments Implemented by Non-Muslims in the Ottoman State

Mine ÖZER¹

ÖZ

Çok uluslu bir yapıda olan Osmanlı Devleti'nde Müslim ve gayrimüslim şeklinde dini açıdan bir ayrım bulunmakla birlikte hukuk alanında ve adaletin uygulanışında bir ayrım söz konusu olmamıştır. Toplumda meydana gelen çeşitli sorunlar karşısında devlet, adaletli bir yargılama olmasına ve buna uygun bir ceza sisteminin uygulanmasına çalışmıştır. Gayrimüslim tebaa, ibadet, evlenme veya miras gibi konularda kendi inanç sistemlerine bağlı olsalar da ceza hukuku açısından şer'i ve örfi hukuk kurallarının geçerli olduğu Osmanlı hukukuna tabi olmuşlardır. Bunun sebebi, toplum huzurunu ve düzenini bozan unsurlar karşısında belirli kuralların olması, bu kurallara uyulmaması durumunda herkese eşit davranılabilmesi için belirli cezaların bulunması gerekliliğidir. Bu çalışmada 17. yüzyılda gayrimüslimlerle ilgili ceza hukukuna örnek olabilecek vakıalar ele alınmıştır. Bunlar çeşitli arşiv belgelerinin transkripsiyonuyla elde edilmiş olup katl, darp, hırsızlık, zina ve tecavüz gibi suç örneklerinden oluşmaktadır. Gayrimüslimlerin ceza hukukundaki yeri farklı çalışmalardan bilirse de suç-ceza konusunda veya ceza hukukuna dair örnek veriler üzerinden yapılmış müstakil çalışmaların sayısı azdır. Osmanlı ceza hukukunun uygulanışında Müslim-gayrimüslim şeklinde bir ayrım olmadığını, iki grup arasında daha çok hangi vakıaların yaşandığını, 17. yüzyılda işlenen suçlara ne tür cezaların verildiğini tespit etmek çalışmanın amaçlarıdır. Böylece gerek yerel mahkemede gerekse merkezde gayrimüslimlerle ilgili belgelerden suç ve ceza örneklerinin incelenmesi tercih edilerek bu konulara örnekler üzerinden açıklık getirilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslim Tebaa, Osmanlı Ceza Hukuku, Zimmi, Zimmet Akdi.

ABSTRACT

Although there was a religious distinction between Muslims and non-Muslims in the Ottoman Empire, which had a multinational structure, there was not distinction in the law and in the implementation of justice. In the face of various problems occurring in society, the state has tried to ensure a fair trial and to implement an appropriate penal system. Although the non-Muslim people were dependent on their own belief systems in matters such as worship, marriage or inheritance, they were subject to Ottoman law in which the rules of shar'i and customary law were valid in terms of criminal law. The reason for this is that there are certain rules against the elements that disrupt the peace and order of the society, and that there must be certain penalties in order to treat everyone equally if these rules are not followed. In this study, it is discussed cases that can be an example of criminal law related to non-Muslims in the 17th century. These were obtained by the transcription of various archive documents consist of crime examples such as murder, assault, theft, adultery and rape. Although the place of non-Muslims in criminal law is known from different studies, the number of independent studies on crime-punishment or on sample data on criminal law is few. The aims of the study are to determine that there is no distinction between Muslims and non-Muslims in the implementation of Ottoman criminal law, which cases are more common between the two groups, and what kind of punishments were given to crimes committed in the 17th century. Thus, it was preferred to examine examples of crimes and punishments from documents related to non-Muslims, both in the local court and in the center, and it was aimed to clarify these issues through examples.

Keywords: Non-Muslim Citizen, Ottoman Criminal Law, Dhimmi, Dhimmah Contract.

1. ORCID: 0000-0002-0321-1191

1. Karadeniz Teknik Üniversitesi, kelesmn@gmail.com

*ÖZER, M. (2023). "17. Yüzyıl Belgeleri Dahilinde Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İşlediği Suçlara ve Verilen Cezalara İlişkin Örneklerin İncelenmesi" *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.242-254.
Makale Geliş Tarihi: 28 Ocak 2023 Kabul Tarihi: 26 Temmuz 2023

EXTENDED ABSTRACT

Although there was a religious distinction between Muslims and non-Muslims in the Ottoman Empire, which had a multinational structure, there was not distinction in the law and in the implementation of justice. In the face of various problems occurring in society, the state has tried to ensure a fair trial and to implement an appropriate penal system. Although the non-Muslim people were dependent on their own belief systems in matters such as worship, marriage or inheritance, they were subject to Ottoman law in which the rules of shar'i and customary law were valid in terms of criminal law. The reason for this is that there are certain rules against the elements that disrupt the peace and order of the society, and that there must be certain penalties in order to treat everyone equally if these rules are not followed. In this study, it is discussed cases that can be an example of criminal law related to non-Muslims in the 17th century. These were obtained by the transcription of various archive documents consist of crime examples such as murder, assault, theft, adultery and rape. Although the place of non-Muslims in criminal law is known from different studies, the number of independent studies on crime-punishment or on sample data on criminal law is few. The aims of the study are to determine that there is no distinction between Muslims and non-Muslims in the implementation of Ottoman criminal law, which cases are more common between the two groups, and what kind of punishments were given to crimes committed in the 17th century. Thus, it was preferred to examine examples of crimes and punishments from documents related to non-Muslims, both in the local court and in the center, and it was aimed to clarify these issues through examples. Although there is usually proof of crime in cases, it is not known what the punishment is. In the cases examined, the punishment of retaliation was given in only one murder case. In murder cases, especially in the court registers, only the cases that consist of a request for discovery are in the form of a kind of autopsy and may consist of examining the wounds on the body of the victim and determining the cause of death. In addition to the incidents where murder cases took place between two non-Muslims, there were also those between Muslims and non-Muslims. In cases where the crime of theft is investigated, there are examples such as sending guilty persons to the center or concluding the case with an oath. In addition, the application of the rowing penalty was encountered in the criminal section of the cases related to theft. Similar results were obtained in terms of punishment in injury cases. In only one record, the penalty of giving alimony to the victim until recovery and handing over the offender to the officer was applied. It is possible to say that the regions where the incidents took place did not have an effect on the court decision or the application of punishment. Central content records such as sending the criminals here for the case to be heard in the center are found in the samples obtained from the Mühimme books. When it look at all the cases, it is seen that it mostly occurs between Muslim and non-Muslim people. However, murder and sexual crimes were more has happened among non-Muslims. In incidents such as theft and assault, the majority were experienced between Muslims and non-Muslims. Komuta sorumluluğunun uygulanmasının, yetersiz bilgi ve etkin kontrol eksikliği etrafında dönen sayısız sorunla karşı karşıya kalacağı ve sonuç olarak komuta sorumluluğunun izlenmesi, gerçekçi olmayan bir sorumluluk biçimi olacağı sonucuna varılabilir.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti sınırları genişledikçe farklı dil ve dine mensup insanları çatısı altına almaya başlamıştır. Böylece çeşitli dil ve dinden insanların bir arada yaşamasıyla yönetim anlayışı buna göre şekil almıştır. Gayrimüslim insanların namus, can ve mal güvenliğini sağlamak ve korumak esasına dayalı İslam hukukunda yer alan zimmet akdi, Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Bu akde göre her iki tarafın birbirine karşı sorumlulukları olmuştur. Gayrimüslim tebaadan kişiler bir sorunları olduğunda yerel mahkeme olarak adlandırılacak kadı mahkemelerine başvurarak veya merkeze arzuhallerini ileterek sorunlarına çözüm aramışlardır. Şikâyeti olan kişinin ya da suçlu olan birinin mensup olduğu din, hukukun adalet dahilinde uygulanışında bir etken olmamıştır. Toplum düzenini bozan ve ceza hukuku içerisinde yer alan her türlü vakiada hukuka riayet edilmiştir.

Gayrimüslimler hakkındaki çalışmaların konuları çeşitlilik arz etmekte olup Osmanlı hukuku açısından da gayrimüslimler birçok çalışmaya konu olmuştur.¹ Bu çalışmada Osmanlı ceza hukuku açısından gayrimüslimlerin davacı/davalı oldukları vakıalar incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak Osmanlı Devleti'nde zimmi ve zimmet kavramları incelenmiştir. Bu kavramların açıklanmasıyla gayrimüslim tebaanın Osmanlı toplumundaki yeri belirtilmiş olup ardından Osmanlı ceza hukuku ve genel olarak gayrimüslimlerin Osmanlı hukukundaki konuları

¹ Gayrimüslimlerle ilgili olarak bakılabilecek çalışmalar: ERCAN, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar, *Belleten*, 55(213), 371-391; KENANOĞLU, M. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine, *TALİD*, 6(12), 181-205; TOSUN, M. (2013). *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul; YURTSEVEN, Y. (2000). İslam Hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmilerin Hukuki Statüsü, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1-2), 439-462.

izah edilmiştir. Bir sonraki bölüm ise çoğunlukla arşiv belgelerindeki örneklerden meydana gelmiştir. Arşiv kaynaklarından elde edilen veriler üzerinden suçlar kendi aralarında tasnif edilmiş ve ayrı başlıklar altında ele alınmışlardır. İnsan öldürme suçu, hırsızlık, müessir fiiller olarak darp/yaralama ve cinsel içerikli suçlar şeklindeki tasnif işlemiyle, her suç ve ceza kendi içerisinde değerlendirilmiştir. Suçların İslam hukukunda ve Osmanlı hukukundaki karşılığı, suça verilen ceza türü izah edildikten sonra arşiv belgelerindeki örnek vakılardan bahsedilmiştir. Böylece teoride genel olarak suç ve ceza açıklanmış olup uygulamada nasıl olduğu gösterilmek istenmiştir.

Ana kaynak niteliği taşıyan üç farklı arşiv belgesi kullanılmıştır. Bunlardan ilki Topkapı Sarayı Arşiv Evrakı içerisindeki gayrimüslimler hakkında ceza hukuku açısından örnek olacak belgelerdir. İkincisi Trabzon Şer'iyye Sicilleri ve son olarak da Mühimme Defterleridir. Şer'iyye sicilleri kadı defteri/sicili, kadı sicilleri veya şer'iyye sicil defterleri gibi çeşitli biçimlerde adlandırılmakta olup ayrıca Osmanlı mahkeme kayıtları-Osmanlı mahkeme sicilleri diye de söz edilmektedir (Gedikli, 2005). Mühimme Defterleri, Divan-ı Hümayun'da kararlaştırılan hususlarla ilgili padişahın onayı alındıktan sonra ferman suretlerinin kaydedildiği defterlerdir (Kütükoğlu, 2006).

Kaynaklarda gayrimüslimler hakkında suç-ceza konusuna örnek teşkil eden olaylar seçilerek çalışma için kullanılmıştır. Belirli bir bölgeye bağlı kalmadan, farklı yerlerde meydana gelen olayları incelemek, özellikle ceza uygulamalarına dair kayıtları birbirleriyle karşılaştırmak, Osmanlı hukukunun uygulanış biçimini daha net gösterebilmektedir. Gayrimüslim tebaanın Osmanlı hukukundaki yeri de bu vakıalar üzerinden incelenmiş olmaktadır. Tasnif edilmiş suç ve ceza örneklerinin ardından bölüm sonlarında elde edilen veriler üzerinden genel değerlendirmeler yapılmıştır. Vakıalara ait detayların şer'iyye sicillerinde daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Diğer arşiv kaynaklarında da detay barındıran içerikler elbette bulunmaktadır. Ancak sicillerde bir olaya ait detaylı açıklamalar ve anlatımlar daha fazla olabilmektedir. Yine de tüm kayıtlarla ilgili olarak söylenebilir ki bir olay hakkında neden-sonuç ilişkisi kurmak çoğunlukla zordur. Özellikle de suça karşılık verilen ceza konusunda belirsizlikler fazladır. Kadıların ceza davalarıyla ilgili kararı merkezden gelen cevaba göre aldığı belirtilse de (Faroqhi, 1999; 55-56) Mühimme Defterleri gibi merkezde alınan kararları içeren defter serilerinde de verilen cezalara ilişkin bilgiler sınırlıdır. Bu durumda Osmanlı ceza hukukunda suça karşılık gelen ceza türü üzerinden çıkarım yapmak gerekmektedir.

1. Osmanlı Hukukunda Zimmi-Zimmet Kavramları

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaadan söz etmeden önce zimmet ve zimmi ifadelerini izah etmek gerekmektedir. Zimmet, sözlükte himaye, sahip çıkma, koruma ve birinin emniyetini taahhüt etme anlamlarına gelmektedir (Şemseddin Sami, 2014; 649). Zimmet kelimesi Kuran'da "antlaşma ve antlaşmadan doğan yükümlülük" anlamında kullanılmıştır (Kaya ve Hacak, 2013; 424). Zimmet kökünden gelen zimmi ise İslam devletlerinin himayesinde bulunan gayrimüslim halka verilen isimdir (Kaya ve Hacak, 2013; 424). İslam devletlerinde bir yer fethedildikten sonra orada yaşayan farklı din mensupları ile antlaşma yapılmış ve böylece zimmlerin can ve mal güvenliğini sağlamak devlete ait olmuştur. Zimmilerle antlaşma yapılması Hz. Muhammed dönemine kadar gitmektedir. Sonrasında halifeler döneminde de çeşitli antlaşmalar yapılarak devam etmiştir. Zimmilere, temelde yer alan statülerinin yanında, bazen daha çok bazen daha az olmak üzere hak ve yetkiler tanınmıştır (Bozkurt, 1987; 120).

Sadece devletin değil, zimmet akdi ile gayrimüslim tebaanın da bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Zimmet akdi ile dini açıdan serbest olmaya devam eden zimmiler, cizye adı verilen vergiyi ödemeyi kabul etmektedir. Müslümanların haklarına ve inançlarına saygılı olmak, Müslüman kimselerin yanında domuz eti yememek, haç çıkarmamak ve şarap içmemek gayrimüslim taifenin sorumlulukları arasındadır. Bunlardan başka evlerin Müslümanların evlerine kıyasla yüksek yapılmaması, Müslüman kadınlarla evlenilmemesi, kılık ve kıyafet konusunda farklılığa dikkat edilmesi, silah taşınmaması-kullanılmaması, ata binilmemesi ve de binek hayvanlarına binerken eğer kullanılmaması gibi yükümlülükleri de bulunmuştur (Demir, 2014; 743). Zimmet akdinin ortadan kalkmasına sebep olan durumlar da vardır. Zimmet akdini bozan unsurlar genel olarak şu şekilde ifade edilebilir: kişinin Müslüman olması, kamu düzenini bozucu eylemlerde bulunması, ülke aleyhine dış güçlerle iş birliği yapması, mal, can ve ırz güvenliğinin sağlanmasına karşılık, vermeye yükümlü olduğu cizyeyi vermemesi ve ölmesi (Yiğit, 2021; 179). Ancak antlaşmayı bozan sebeplerin bazılarında fikir ayrılığı bulunmaktadır.²

² Zimmet akdinin ortadan kalkmasına sebep olan durumlar mezheplere göre farklılık gösterebilmektedir. Mesela Hanefilere göre cizyenin ödenmemesi bu antlaşmayı sona erdiren bir sebep değildir. Genel olarak bu sebepler şunlardır; İslam otoritesine karşı çıkması, bir Müslimi dininden döndürmesi veya buna teşebbüs etmesi, düşmana yardım etmesi, eşkıyalık yapması (Bozkurt, 1987, 127). Hanefilere göre gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine savaşa girmesi haricinde zimmet sözleşmesini sona erdiren

Osmanlı Devleti, gaza ve cihad anlayışına sahiptir. Beyliğin bir uç beyliği olması ve sonrasında da Batıya yönelik fetih hareketleri yapması, zamanla farklı dine mensup insanları kendi bünyesinde toplamasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde, 1326 yılında Bursa ve 1330 yılında İznik alındıktan sonra, cizye vermek şartıyla isteyenlerin burada yaşamaya devam etmelerine müsaade edilmiştir (Uzunçarşılı, 2011; 121). İlk dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti'nde ele geçirilen topraklarda halka iyi davranılmıştır. Devletin sınırları genişledikçe ve farklı dinlere mensup insanlar Osmanlı çatısı altında yer aldıkça devlet ve gayrimüslim arasındaki zimmet akdi uygulanmaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, bir İslam devletidir. Dolayısıyla birçok düzenleme İslam hukuku esas alınarak yapılmıştır. İslam hukukunda zimmi kavramı ne ise Osmanlı Devleti de aynı anlayışı benimsemiştir. İslam hukukunun detaylı açıklaması olmayan konularında örfi hukuk kuralları devlet başkanı tarafından oluşturulmuştur. Kavânîn-i şer'iyye ve Kavânîn-i örfiyye şeklindeki kavramlar, şer'i hukuk yanında örfi hukukun varlığını göstermektedir (Pakalın, 1993; 163). Örfi hukuk kurallarını içeren kanunlar bir anda değil zamana ve ihtiyaca göre hazırlanmıştır. Şer'i ve örfi olarak iki ayrı hukuktan bahsedilmesi bu hukuk alanlarının birbirinden ayrı olduğu ya da birbiriyle uyumlu olup olmadığı şeklinde tartışmalara neden olmuştur (Kenanoğlu, 2005; 145-147). Osmanlı hukuku şer'i ve örfi karakteriyle, şer'i hukuk alanında fıkıh ve fetva mecmualarından, örfi hukuk alanında ise kanunnamelerden yararlanmış belirli bir düzene sahip olmuştur (Aydın, 2004; 46). Merkezi bir sisteme sahip olan Osmanlı Devleti, toplumsal ihtiyaçlara ilişkin kanuni düzenlemeleri yaparken, gayrimüslimleri de bu düzenlemelere dahil etmiş, kanunnamelerde yer alan hükümler hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri kapsamıştır (Kenanoğlu, 2009; 107).

2. Osmanlı Ceza Hukuku

Osmanlı hukuku hem şer'i hem örfi özelliğe sahiptir. Hukukun diğer alanlarında olduğu gibi, ceza hukukunda da İslam hukuku esas alınmıştır (Gül, 2013; 4). Osmanlı ceza hukukunun temelini şer'i hukuk oluşturduğundan ilk önce bu konuda izahat yapılmalıdır. İslam hukukunda suç, kanunilik, maddi, manevi ve kanuna aykırı olmak üzere dört unsur şeklindedir (Akşit, 2011; 65-66). Bu ilkeler arasında kanunilik ilkesi en önemli ilke olarak görülmektedir. Suçta kanunilik, hangi hareketlerin suç teşkil ettiğinin, tartışmaya yer vermeyecek şekilde tarif edilmesidir (Uslu, 2015; 1050). Ceza ise insanların davranışlarının dünyada veya ahiretteki karşılığı anlamında kelim, suçluya uygulanacak maddi ve manevi müeyyide anlamında fıkıh terimi olarak belirtilmekte (Bebek, 1993; 469) ve cezayı, Arapçada ukubet kelimesi karşılamaktadır (Uslu, 2015; 1057). Suç konusunda olduğu gibi ceza konusunda da ilkeler mevcuttur. Cezada da ilk ilke kanuniliktir. Kanun olmadan suç olmayacağı gibi cezanın da olmayacağı düşünülmektedir. Bir diğer ilke olan şahsilik bir suçu işleyen kişinin o suçtan ve cezadan sorumlu olmasıdır. Kimsenin bir başkasının suçundan sorumlu tutulamayacağı bu ilkeyle belirtilmektedir. İslam hukukunun temel kaynaklarından biri olan Kur'an'da herkesin kendi yaptığından sorumlu olduğu ifade edilmektedir (Enam Suresi, Ayet: 164). Son ilke olan genellik ilkesi ise herkese eşit davranılması ve kimseye ayrıcalık tanınmaması şeklinde açıklanmaktadır (Yaman-Çalış, 2014; 165).

Şer'i ve örfi hukuk Osmanlı hukukunda belirli alanlarda yoğunluk kazanmıştır (Yetkin, 2013; 388). İslam hukukunca detaylı şekilde açıklanmamış alanlarda örfi hukuk kullanılmıştır.³ Ceza, vergi ve idare hukuku gibi hukuk alanlarında devletin ihtiyaç duyduğu konularda ve kamu düzenini sağlamak adına gerekli düzenlemeleri yapmak İslam hukukunun tanıdığı yetkiyle devlet başkanına bırakılmıştır (Akman, 2007; 93). Dolayısıyla bu yetki, gerekli zamanlarda gerekli kuralları koymak şeklinde tezahür etmiştir. Osmanlı Devleti'nde yargı gücü ve yetkisi kendisinde bulunan padişah bu yetkisini kadılar aracılığıyla kullanmıştır (Koç-Tuğluca, 2006; 14). Padişahın temsilcisi olan kadılar taşrada yargı görevlerini ifa etmişlerdir. Bir kanunname girişinde kadıların bütün şer'i ve örfi davalara bakmakla, şer'i davaları fıkıh kitaplarına, örfi davaları da kanunnamelere başvurarak çözmekle yükümlü oldukları belirtilmektedir (Aydın, 1993; 478). Osmanlı kadısının hem örfi hem şer'i hukuk alanında tek yetkili olması hukuk alanında ikili bir durumun olmadığını göstermektedir.

Osmanlı ceza hukukuna bakıldığında çeşitli ceza türleri ile karşılaşılacaktır. İnsan öldürme ve darp olaylarının ceza türü olan kısas, hırsızlık suçunun cezalarından olan el kesme, zina suçunu işleyenlere recm gibi ceza türleri

---

bir durum bulunmamaktadır (Demir, 2014, 743). Bunlara ek olarak Müslüman olan veya ölen bir gayrimüslimin de zimmet akdi sona ermektedir ve bunlar doğal sebep olarak görülmektedir.

³ Osmanlı hukukunun şer'i ve örfi yönü araştırmacılar tarafından tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar verilen cezaların daha çok örfi cezalar olduğunu ve hukukun örfi yanının daha ağır bastığını ifade etmektedir. (Üçok, 1946; Üçok 1947). Diğer taraftan örfi hukukun ceza hukuku alanındaki kurallarının daha hafif olduğunu düşünmeyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunun sebebi olarak da şer'i hukukta ispatın önemli olması, zaman aşımı gibi durumların ceza durumunu etkilemesinden söz edilmekte ve buna karşılık örfi hukukta cezanın verilmesi, hemen uygulanmak istenmesinden bahsederek örfi hukukun daha ağır olduğunu düşüncesi savunulmaktadır (Heyd, 1983; 644).

bulunmaktadır. Osmanlı ceza hukukuna dair kuralları içeren kanunnamelerde had ve kısas cezalarından söz edilmekte ancak suçun işlendiğine dair ispat konusunda eksiklik olması durumunda tazir cezasının uygulanması belirtilmektedir. Tazir olarak değerlendirilen olaylarda ise çoğunlukla para cezası tercih edilmiştir. Ceza hukukunda kişinin suçu işlemiş olduğu konusunda şüphe bulunmamalıdır. Bu sebeple konuya dair kanıt ve ispat önemlidir. Bilhassa katletme ve darp olaylarında kısas cezasından ziyade diyet cezasına daha sık rastlanılmaktadır. Bu suç türlerinde para cezasının daha çok tercih edilmesinde suçun ispatına ek olarak kısas cezasının uygulanmasıyla ilgili şartlar da etkilidir. Kısasın uygulanmadığı zamanlarda taraflar diyet alarak aralarında sulh yapmaktadır. Sulh, herhangi bir konuda sorun yaşamış kişilerin kendi aralarında gerçekleştirdiği antlaşmaya verilen isimdir. Taraflar ister mahkemeye gelerek isterse kendi aralarında anlaşarak ve sonrasında bunu mahkemeye tescil ettirerek sulh antlaşmalarını gerçekleştirebilmişlerdir (Atar, 2009; 482). Her suça para cezası verilememektedir. Mesela zina veya hırsızlık suçlarında para cezası yerine farklı ceza türleri de kullanılmıştır. Örneğin zinada mahalleden sürülme cezası görülmektedir. Bunlardan başka hapis cezası, çeşitli para cezaları, küreğe mahkûm edilme, yüzün karalanması, sakalın veya belli organların kesilmesi gibi farklı ceza türlerine de rastlanmaktadır (Aydın, 1993; 480).

Osmanlı ceza hukuku, tüm Osmanlı tebaasını kapsamaktadır. Gayrimüslimlere din ve vicdan özgürlüğü tanınmış, kendi inançları doğrultusunda evlenme, boşanma ve miras-vasiyet gibi konularda kendi hukuklarına göre uygulama yapmaları kabul edilmiştir (Aydın, 1999; 420). Ancak gayrimüslim tebaanın cemaat mahkemeleri bulursa da ceza hukuku alanına giren olayların kadı mahkemesinde görüşülmesi zorunluluğu vardır. Hırsızlık, katl veya darp gibi olaylarda kendi mahkemelerinin yetkisi bulunmamaktadır. Toplumun ilgilendiren, toplumda düzensizliğe ve soruna neden olan konularda sadece kadı mahkemelerinde yer almaları gerekmektedir.

3. Arşiv Belgelerinde Gayrimüslimlerle İlgili Suç ve Ceza Örnekleri

3.1. İnsan Öldürme Suçu ve Cezası

Tüm canlıların yaşama hakkı bulunmaktadır. İnsanların da sahip olduğu bu doğal hakkın ellerinden alınması durumunda suç işleyen kişiye gerekli ceza verilmelidir. Yaşama hakkı, insan haklarının özünü oluşturmaktadır. İslamiyet de diğer dinlerde olduğu gibi başkalarını öldürmeyi yasaklamıştır (Konan, 2011a; 259). İslam hukukunda bu suçun cezası kısastır. Ancak İslam hukukuna göre suçluya kısas cezası uygulanabilmesi için bunu bilerek ve isteyerek yapmış olması gerekmektedir. Dolayısıyla suç yanlışlıkla işlenmiş ve istenmeyen sonuçlara sebep olmuşsa bu durumda kısas cezası uygun görülmemiştir (Üçok vd., 1999; 76).

Kısas, işlenen suç ne ise aynı şekilde karşılığının verilmesini içerdiğinden bunu uygulamanın zor olduğu düşünülmektedir. Kısas suçunda, suçun işlenmiş olduğuna dair hiçbir şüphenin olmaması gerekmektedir. Hanefi mezhebinde insan öldürme suçu, kasten adam öldürme, kasıt benzeri öldürme, hataen öldürme, hata benzeri adam öldürme ve sebep olma yoluyla adam öldürme olarak beş şekilde ele alınmaktadır (Yazıcı, 2019; 54-55). Bu ayrım suçun işleniş biçimini netleştirdiğinden verilecek cezanın da belirleyicisi olmaktadır. Kısası uygulamadaki zorlukların, ceza olarak farklı bir tercihin yapılmasına etki etmiştir. Kısas cezasının uygulanmadığı durumlarda, ne tür bir cezanın uygulanacağı kanunnamelerde belirtilmiştir. Kanunnamelerde, ukûbât adı verilen ceza konusunun uygulanışında inanç açısından bir ayrım bulunmamaktadır (İnalçık, 2016; 236). Kanunnameler zaman içerisinde çok değişmeden mevcudiyetlerini korumuştur.

Fatih Kanunnamesinde suçlu kişilerden alınacak olan miktarın kişinin maddi durumuna göre belirtildiği görülmektedir. Bu ayrıma göre durumu iyi olandan 400, bu kadarını vermeye imkânı olmayandan 200, orta halliden 100 ve daha düşük gelirliden 50 akçe alınmalıdır (Akgündüz, 1990; 349). I. Selim dönemine ait kanunname de kısas uygulanmadığında maddi duruma bakılarak kişilerden 400, 200, 100 ve 50 akçe diyet alınması belirtilmiştir (Yücel ve Pulaha 1995; 151). I. Süleyman döneminde de kişilerin gelirlerine bakarak 400, 200, 100 ve 50 akçe alınması belirtilmiştir (Akgündüz, 1992; 367).

Müslim veya gayrimüslim kişilerin yaşanan bir haksızlık karşısında bunu gerek kadı mahkemelerine gerekse merkeze iletme ve çözüm/yardım isteme hakkı bulunmaktadır. Bu duruma örnek olarak 1614 tarihli Mühimme Defterinde yer alan bir olay gösterilebilir. Boğdan voyvodasına gönderilmiş olan bu belgede, koyun tüccarı olan bir zimminin yaşadığı durumdan bahsedilmektedir. Bu kişinin iki adamını katleden ve parasını çalan zimmilerin durumlarıyla ilgili kararın alınması için İstanbul'a gönderilmeleri belirtilmektedir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 80, 168). Aynı tarihli bir başka olayda bir zimminin, başka zimmiler tarafından öldürülmesiyle ilgili olarak olayın merkezde görüşülmesi için zanlıların İstanbul'a gönderilmeleri belirtilmiştir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 80, 344).

1630 yılında zimmiler arasında yaşanmış diğer bir vakia şu şekildedir: Todori adlı zimmi başka zimmiler tarafından darp edilmiş, tüfekle vurularak yaralanmış ve sonrasında katledilmiştir. Öldürme suçunu gerçekleştirmiş kişileri, eşkiya olan Ali adlı kişinin korumasından dolayı cezalandıramadıkları da belirtilmiştir. Sonuç olarak Todori adlı

zimminin katili her kim ya da kimler ise tespit edilerek gereken cezanın verilmesi emredilmiştir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 85, 321). 1637 tarihinde Lefke kadısına gönderilmiş olan bir başka olayda merkeze müracaat etmiş olan zimminin arzuhali ile ilgilidir. Yuvan adlı zimminin oğlu yaralanmış ve bundan dolayı da ölmüştür. Oğlunun ölümüne sebep olanlara gereğinin yapılmasını istemektedir. Merkezden gelen emir ise bu olaya neden olan zanlıların delillerle birlikte İstanbul'a gönderilmesidir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 88, 65).

1637 tarihine ait kayıt merkezde görüşülmüş bir konudur. Bursa kadısına ve Mudanya mutasarrıfına gönderilmiştir. Dergâh-ı muallam solaklarından Halil adlı kişi, oğlunun bir zimmi tarafından öldürüldüğünü iddia etmekte ve gerekenin yapılmasını istemektedir. Merkezden gönderilen belgede ise bu kişinin durumunun araştırılması hakkındadır (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 88, 140). Defterin ilerleyen kayıtlarında aynı konuya tekrar rastlanılmaktadır. Bu kayıttan anlaşıldığı üzere Zali adlı zimmi, Halil'in oğlunu bıçakla öldürmüştür. Bu kişinin İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 88, 146). Bir zimminin babasının maktul olduğu köyün ahalisinden şikayetçi olduğu kayıt 1646 yılına aittir. Merkeze ilemiş olduğu bu şikayetinde babasının ölü bulunduğu köyün ahalisi ile köyün subaşısının merkezde sorgulanması yönünde talebi bulunmaktadır. Merkezin bu talebe cevabı da bu kişilerin İstanbul'a gönderilmeleri şeklindedir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 90, 94). Mühimme defterinde yer alan 1696 tarihli kayıt, Dimetoka kazası sakinlerinden iki zimmiyi ticaret için gittikleri Sultanyeri kazasında katleden kişilerle ilgilidir. Merkezden gelen emirle zimmileri katleden İbrahim ve Murad adlı bu kişilere gereken ceza şeran ne ise onun yapılması şeklindedir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 108, 304). Yukarıda bahsedilen tüm olaylara bakıldığında suçlulara ne tür bir ceza verildiği anlaşılmamaktadır. Olaylar, kişilerin merkeze gönderilmesi veya gereken cezanın verilmesi gibi ifadeleri içermektedir. Bu ifadeler olayın sonucuna dair merakı gidermemektedir.

1659 tarihli bir diğer belgede öldürülmüş bir zimminin annesinin merkeze mektup göndermesi ve oğlunun katilinin saklandığı yere kadar bilgi vermesini içermektedir. Katletmekle suçlanan kişinin yakalanması, konunun araştırılması ve merkeze bildirilmesi şeklinde kayıt sonlanmaktadır (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 93, 87). Gayrimüslim bir annenin merkeze başvurusunu içeren bu olayda merkezin konuyla ilgili takibi yapmaya çalıştığı görülmektedir. Suçlunun yakalandığı, yakalanmadığı, suçluya ceza verildiği ya da verilmediğine dair bir bilgi bu olayda da mevcut değildir.

Karşılaşılan belgelerde verilen cezalara da rastlanmaktadır. Örneğin 1649 yılında iki zimmi arasında yaşanmış insan öldürme suçuyla ilgili olayda kısas cezası verilmiştir. Todori adlı zimmi, aynı isme sahip bir zimmi tarafından Galata'da bıçak ile öldürülmüştür. Suçunun belli olması ve Rumeli kazaskerinden hüccet alınması sonucu kısas uygulanmasına karar verilmiştir. Cezasının nerede uygulanacağı sunulan bu arzla padişaha sorulmaktadır (TSMA-e, Defter No. 530, 54).

Yerel mahkeme kayıtlarında olaylar genellikle daha detaylı şekildedir. Bu durum, olayın nasıl yaşandığını ve devamında neler olduğunu öğrenmeye olanak sağlamaktadır. 1693 tarihinde Trabzon'un bir köyünden olan Kukas'ın öldürülmesi sonucu ailesi mahkemeye başvurmuştur. Anlatımlarına bakıldığında Kukas, 7 gün evvel evindeyken, Ahmet kendisinin evine gelmiş, Kukas'ı tüfekle vurmuş ve öldürmüştür. Maktulün ailesi köy halkından şikâyetçi olmadıklarını ifade etmişlerdir. Ahmet'in katil olduğunu ve kendisinden diyet talepleri olduğunu söylemişlerdir. Köy halkına hüccet verilmesini istemişlerdir (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1860; 54/1).

Ödenmesi talep edilen diyet hem Müslim hem gayrimüslim tebaa için geçerlidir. Diyet, İslam hukukunda bir kişinin haksız yere öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması durumunda ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal/paradır (Bardakoğlu, 1994; 473). Bir gayrimüslimin de kan bedeli olarak diyet talebinde bulunduğu örnek bir kayıttır. Ancak Müslim ve gayrimüslim iki kişi arasında diyet ödenmesi konusu Osmanlı ceza hukukunda suçlu kişiye göre farklılık göstermektedir. Müslim ile gayrimüslim arasında kısas uygulanmadığında Müslim kişinin yarım diyet ödemesi belirtilmektedir (Yücel ve Pulaha 1995; 152). Osmanlı ceza hukukunda bu konuda eşit bir yaklaşım olmadığı yorumu yapılabilmektedir. Diyet talebiyle ilgili konuya başka bir örnek; 1499 tarihli bir belgede Niko adlı bir gayrimüslimin oğlunun öldürüldüğünü, diyetini istediğinde subaşının beşyüz akçe rüşvet istediğini, vermeyince de katili hapsedtikleri ve sonra da kaçırdıklarından bahsedip ihkak-ı hak olunması talebinde bulunulmuştur (TSMA-e, Defter No. 967, 57).

Maktulün yakını ya da herhangi birisi kadiya başvurarak keşif talebinde bulunabilmekte ve işlenen suç bildirilebilmektedir. Keşif talebi, maktulün incelenmesiyle ilgili bir işlemdir. Bu işlem bir nevi otopsi işlemi gibi kişinin neden öldüğünün tespitinin yapılmasıdır. Örneğin Kethüda Abraham mahkemeye giderek, bir gayrimüslimin, kendi mülkünde yaralı bir biçimde ölü bulunduğunu ifade ederek keşif yapılmasını ve incelenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine kadı ve diğer görevliler olay yerine giderek gerekli incelemelerini yapmışlardır. Buna göre başının ön kısmında odun yarası, sol dizinde, şah damarında başka bir yara, belinde ve kalçasında da yara ve şişlik olduğu

belirtilmiştir. Ölümüne sebep olanın da bu yaralar olduğu eklenmiştir. Maktulün annesine olay hakkında bir bilgisinin olup olmadığı sorulduğunda ise 3 gün evvel oğlunun Yur isimli bir gayrimüslimin daveti ile onun evine gidip onunla görüştüğünü söylemiş ardından katilinin bu kişi olduğunu ifade etmiştir. Mahalle halkından diyet talebi olmadığını belirtmiştir (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1863; 6/3).

1697 tarihli diğer kayıt bir önceki kayıtla ilişkilidir. Burada maktulün annesinin katil olarak ifade ettiği kişiden davacı olduğu görülmektedir. Bu kısımda olayı yeniden anlatmaktadır. Oğlunun akşamüzeri Yur'un evine gittiğini ve odunla oğlunun başına vurduğunu ifade etmiştir. Burada Lazari adlı başka bir gayrimüslimden daha bahsetmektedir. İfadesine göre bu kişi de oğlunu darp etmiştir. Bu iki kişinin oğlunu birlikte de darp etmeye devam ettiklerini karnına ve arkasına vurduklarını belirtmiştir. Oğlunun bu yaralar ile eve geldiğini ve öldüğünü söylemiştir. Yur ve Lazari bu suçlamaları kabul etmemiştir. İki gayrimüslime bu suçu işlemediklerine dair yemin etmeleri teklif edildiğinde ise yemin etmişlerdir. Böylece mahkeme sonucu maktul annesinin aleyhinde olarak sonuçlanmıştır (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1863; 6/4). Mahkemelerde davalı ya da davacı tarafa olayın durumuna göre yemin ettirilmesi rastlanan bir durumdur. Yemin etmenin mahkeme kararlarında ne denli önemli olduğu ve süreci nasıl etkilediğine örnek bir kayıttır.⁴

Gayrimüslimler arasında gerçekleşen cinayet olaylarına örnek başka bir kayıt 1700 tarihli olup Trabzon'un Yomra nahiyesinde yaşanmıştır. Olay, maktul bir gayrimüslimin cesedinin incelenmesi ve kaydedilmesi hakkındadır. İnceleme sonucu gayrimüslimin kalçasında bıçak yarası olduğu ve bu sebeple öldüğü belirtilmiştir. Maktulün yakınlarına olayın nasıl olduğu sorulmuştur. Toros isimli kişinin 22 gün evvel, maktulün evinin önüne gelip bıçakla sağ kalçası üzerinden yaraladığını belirtmişlerdir. (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1864; 41/5). Bahsedilen bu olaylardan başka daha birçok belge konu dahilinde ele alınabilir. Köy yolunda hançerle katledilerek öldürülen bir kızın katilleri olan zimmilerin yargılanması (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 78, 1870), taşla öldürülen kişinin katilinin bulunması, (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 78, 1958), Sipahi Mehmed'in hizmetkarını katleden zimmilerin yakalanıp cezalandırılması (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 79, 1082) gibi başka örnekler mevcuttur.

Olaylarla ilgili kararlara bakıldığında konunun merkezde görülmesi, gereken cezanın verilmesi, diyet talebi ve kısas gibi sonuçlarla karşılaşmaktadır. Kısas ve diyet gibi cezalar, olayın sonucu hakkında net bilgi içerirken diğer durumlar belirsizlik içermektedir. Gereken cezanın verilmesi ile kastedilen şeyin ne olduğu yorumlanabilir. Bu durumda eğer kısas uygulanmıyorsa daha evvel bahsedilen diyet miktarlarının tahsil edilmesi gerekmektedir. Ama bu şekilde sonlanan kayıtlardan kısasın uygulanıp uygulanmadığı ya da diyetin alınıp alınmadığı belirlenememektedir. Aynı şekilde konunun merkezde görüşülmesi için suçluların buraya yönlendirilmesinde de suçlarının netleşmesi durumunda ne tür bir cezanın verildiği hususunda konu netliğe kavuşmamaktadır.

3.2. Hırsızlık Suçu ve Cezası

Hırsızlık, en basit şekliyle birine ait herhangi bir şeyin, başkası/başkaları tarafından gizli olarak alınmasıdır. Belgelere hırsızlık için kullanılan kelimeler serika-sarik şeklindedir. Serika, çalınan şey ne ise onun için kullanılan bir ifade iken sarik hırsızlık eylemini gerçekleştiren kişiler için kullanılan bir tabirdir. İslam hukukuna bakıldığında bir vakıanın hırsızlık olarak değerlendirilmesi için birtakım şartları içermesi gerekmektedir. Bunlar, malın korunan bir mal olması, gizlice alınması, alınan şeyin mal olması, başkasının mülkünde olması ve kastın bulunması gibi unsurlardan oluşmaktadır (Uslu, 2015; 1052). Hırsızlık, had suçları kapsamında ele alınmaktadır. Bir suçun bu kapsamda değerlendirilebilmesi için suçun işlenmiş olduğuna dair şüphenin kalmaması gerekmektedir. Buna ek olarak suçun işleniş biçimi de had içerisinde yer alıp almamasında etkilidir. Örneğin bir kişi gündüz vakti kapısı açık bir eve girip hırsızlık yaparsa had cezası uygulanmaz. Fakat gece vakti herkes evine çekildikten sonra kapısı kapalı fakat kilitli olmayan bir eve girip hırsızlık yaparsa had cezası uygulanır (Menekşe, 1998; 80).

Kanunnamelerde had cezası uygulanmadığında tazir cezasından bahsedilmektedir. Fatih Kanunnamesinde; kaz, ördek çalındığında 1, koyun, kuzu çalındığında 15 akçe alınması belirtilmiştir. At, katır ve eşek gibi hayvanlar çalındığında ise el kesme cezası uygulanmıyorsa iki yüz akçe alınmaktadır (Üçok, 1947; 54). 1. Selim kanunnamesinde, kaz, ördek ve tavuk çalındığında 1, at, katır eşek çalındığında elinin kesilmemesi durumunda 200, bir ambardan buğday, arpa çalındığında maddi imkanlara göre 40, 20 ve 10 akçe alınacağı ifade edilmektedir (Yücel ve Pulaha, 1995; 153). I. Süleyman dönemine kadarki kanunnamelerin çok bir değişiklik olmadan devam etmesinden dolayı bu döneme ait olanlarda da benzer cezaların yer aldığı görülmektedir (Üçok, 1947; 57).

⁴ Mahkemelerde yemin, dava sonucunu etkileyen bir unsur olsa da her durumda yemin ettirilmemiştir. Osmanlı kadısının, hangi durumlarda yemin edilmesi teklifinde bulunacağına hususunda bazı şartlar vardır (Demir, 2010; 196-197).

Hırsızlık vakıyasıyla ilgili bir belge 1602 tarihli olup gayrimüslimlerin şikâyet edildiği bir kayıttır. Bender Sancağı Beyi Mehmed Bey'e vekaleten Sefer bin Abdullah'ın, Mehmed Bey'in kışlasını basıp altı adet atını çaldıkları iddiasıyla İsmail Geçidi⁵ kasabasından Espas veled-i Yuvan, Vikol veled-i Simyon ve Estan veled-i Yuvan aleyhine dava açmıştır. Açtığı davada bu zimmiler, beyin kışlasını basmadıkları gibi atları da çalmadıkları ve yanlarında bulunan atların kendilerine ait olduğunu belirtip bu husus için şahitleri bulunduğunu beyan etmişlerdir (TSMA-e, Defter No.1049, 33). Kişilerin yaşadıkları olaylarda şahitlerinin bulunması, kendisini kanıtlanmasında etkilidir.

1610 tarihli başka bir belge, İsmail Geçidi sakinlerinden Fetol adlı zimminin, evinden bir kırsrağı çaldığı iddiasıyla Lika zimmi aleyhine dava açması hakkındadır. Lika kırsrağı çaldığını ardından Ferhan adlı kişinin evine götürüp ona teslim ettiğini ve onun da sattığını itiraf etmiştir (TSMA-e, Defter No. 1049, 57). Edirne kadısına gönderilmiş 1610 tarihli belgede Dimo adlı bir zimminin hırsızlık olayı yer almaktadır. Bu olaya göre ekmeççi dükkanında tezgahtar olarak çalışan Dimo, yirmi bin akçe çalmıştır. Edirne'de yakalanmış olan zimminin İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir (A.DVNS.MHM.d, Defter No.79, 118). 1612 tarihi havi bir belge Tatar taifesinden birinin, zimmi bir kişiyi hırsızlık suçuyla itham ederek dava etmesi hakkındadır. Bir top abasını çaldığını belirtmesinin ardından bu durum zimmiye sual olunmuş ve o da inkâr etmiştir. Bu durumun ardından şahitler devreye girerek söz konusu abayı zimminin çaldığı yönünde şahitlik etmişlerdir. Böylece şahitlerle birlikte davacı davasını ispat etmiştir (TSMA-e, Defter No. 1049, 64). 1637 tarihli bir Mühimme kaydında, Yahudi bir tüccarın zimmiler tarafından soyulması konusu yer almaktadır. Suçluların yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi emri verilmiştir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 88, 171). 1693 tarihli Trabzon'da meydana gelen olayda Konstantin adlı kişi Ömer'i dava etmiştir. İki sene evvel Ömer'den aldığı 133 kuruş ile 410 batman⁶ mürdesenk⁷ almıştır. Konstantin, önce 300 sonra 70 batman mürdesenki Ömer'e vermiştir. Elinde kalan 40 batmanı saklamış fakat çalınmıştır. 40 batman için Ömer kendisinin 24 kuruşla bir çeyreğini almıştır. Konstantin, bu parayı geri almak için mahkemeye başvurmuştur. Ömer tüm bu suçlamaları reddetmiştir. Ömer'e bu hususlarla ilgili yemin etmesi teklif edilince de Ömer'in yemini ile Konstantin aleyhine dava sonlandırılmıştır (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1860; 89/1).

1694 tarihli bir başka kayıt, köy halkının dava edilmesini içermektedir. Trabzon Maçka kazasının bir köyünden Mehmet Beşe, bazı Müslim kimseler ile Peraşkive, Ohan, Keraku ve Todori isimli gayrimüslimleri dava etmektedir. 12 gün evvel evine girilip sandığının içindeki tüm eşyaları çalınmıştır. Suçlu her kimse bunun ortaya çıkmasını istemiştir. Köylü, hırsızın kendilerinden olmadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca tüm köy halkı adına kefil olmuşlardır. Mehmet Beşe bu durum karşısında davasını geri çekmiştir (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1860; 114/2). Osmanlı Devleti'nde mahkemede kefillik, sıklıkla rastlanan durumlardan biridir. Bir olay yaşandığında bunu yapan kişinin kim olduğu bilinmiyor veyahut herhangi bir şüpheli kişi bulunmuyorsa suçluyu tespit edebilmek için mağduriyet yaşayan kişinin olayın gerçekleştiği yer ahalisinden şikâyetçi olma hakkı bulunmaktadır. Dava edilen ahalinin ise bir suçlu olmaması durumunda birbirlerine kefil olmalarıyla karşılaşılabilir. Kefillik, köy halkının içlerinden bir kişinin suçlu olmadığını beyan etmeleri ve aksi bir durum karşısında gereğini yapacaklarını kabul etmeleridir (Özcan, 2001; 132).

1696'da Trabzon-Maçka kazasının bir köyünde Musail isimli bir gayrimüslim 8 gün evvel evinin önünde bağlı olan alnı eşkar,⁸ sağ ayağı hareketsiz, 20 kuruş kıymeti olan atının semeriyle evin avlusundan çalındığını söylemiştir. Çalan kişinin ise aynı köyden İbrahim adlı kişi olduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen İbrahim'in iyi işler yapmadığını, hırsızlıkla ilgili başka suçlarının da bulunduğunu ifade ederek iddiasını güçlendirmeye çalışmıştır. Davalı İbrahim'e bunlar sorulduğunda reddetmiştir. Bu durumda şahitlerin ifadelerine başvurulmuştur. Aynı kazaya tabi farklı köylerden insanlar İbrahim'in suçu işlediğine şahit olduklarını beyan etmişlerdir. Hatta şahitler, kişinin defaatle hırsızlık suçunu işlediğini de belirtmişlerdir. Sonuç olarak suçlu olduğu tespit edilerek Mutesellime teslim olunması kararı verilmiştir (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1862; 25/2). Gayrimüslim ile Müslim kişiler arasında yaşanan bir dava durumunda, gayrimüslime şahitlik yapacak olan kişilerin Müslüman kimselerden olması gerekmektedir. Bu kayıta da davacı olarak mahkemeye gelen bir gayrimüslimin, Müslim bir kişiyi şikâyet etmesi sonucu kendisine Müslimlerin şahitlik yaptığı görülmektedir.

1697 yılına ait bir kayıt, gayrimüslim kişilerin yer aldığı darp, gasp ve hırsızlık gibi çeşitli suçları içermektedir. Trabzon'a bağlı Maçka mevkiinde yaşanan bu olayda Mehmet Ağa adlı kişi, Yani, Yur, Konstantin, Anastas gibi gayrimüslimlerle birlikte köy ahalisinin tamamından şikâyetçi olmuştur. Davacı Mehmet Ağa, 3 ay evvel Gümüşhane'ye giderken Baş Maçka köyünün ahalisinden Müslim ve gayrimüslimlerden oluşan yaklaşık kırk kişilik

⁵ Tuna sahilinde 16. yüzyılda kurulmuş olan bir yerleşim yeridir (Erdoğan, 2019).

⁶ Batman, bir ölçü birimidir (Şemseddin Sami, 2014, 258).

⁷ Mürdesenk, kurşundan çıkan maddenin adıdır (Şemseddin Sami, 2014, 1324).

⁸ Eşkar, kırmızıyı veya kızılı ifade etmekte kullanılan bir tabirdir (Şemseddin Sami, 2014, 118).

bir grubun kendisine saldırdığını belirtmiştir. Bu kişilerin 350 Esedi kuruşunu ve başka eşyalarını da aldıklarını söyleyip bunların iade olunmasını talep etmiştir. Davalı durumundaki kişilere olay sorulduğunda haberleri olmadığını söyleyip iddiayı reddetmişlerdir. Davacıya iddiasını kanıtlaması için 25 gün süre verilmiştir. Ancak davacı, eşyasını alan ve kendisini gasp eden kişilerin başka kişiler olduğunu ifade ederek davasını çekmiştir (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1862; 129/1).

Osmanlı tarihinde sürgün cezası (Daşcıoğlu, 2010; 167-169), kalebend cezası (İşbilir, 2019; 5-7) veya kürek cezası (İpşirli, 2019; 112-114) gibi ceza türleri ile karşılaşmakta olup suçun türüne ve durumuna göre bu ceza türleri kullanılmıştır. Kürek cezalarının Osmanlı donanmasındaki kürekçi ihtiyacını karşılamada kullanıldığını söylemek mümkündür. Hırsızlıkla ilgili olayların kürek cezasına çevrildiğine kayıtlarda rastlanılmıştır. Mühimme defterinde yer alan 1695 tarihli hüküm kürek cezası verilmesine örnek bir kayıttır. Burada Niko isimli bir zimminin hırsızlık suçundan dolayı tersane zindanına kürek çekmek için teslim edilmesi emri yer almaktadır (A.DVNS.MHM.d, Defter No.106, 1076). 1698 tarihli başka bir hırsızlık vakasında da suça verilen ceza mevcuttur. Bu kayıta zimmi kişinin kürek cezasını çarptırıldığı görülmektedir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 110, 1131). Bu şekilde hem suçlu cezalandırılırken hem de kürekçi ihtiyacı da karşılanmaktadır.

Trabzon mahkeme kayıtlarından alınan bir başka kayıta hırsızlık suçuyla tanınmış kişiler dava edildiği görülmektedir. Osman, İbrahim ve Mustafa isimli kişilerin hırsızlık geçmişlerinin olduğunu ve böyle tanındıklarını ifade ederek iddiasını güçlendirmek istemiştir. Devamında İbrahim'in mütesellimin hapsinden kaçtığını, gece evine gelerek hırsızlık yaptığını söylemiştir. Sonrasında çalınan eşyalarını sıralamıştır. Davacı olan Osman'ın yanında gayrimüslim taifeden kişiler de aynı şikayetlerle bu sırada mahkemededirler. Yemun isimli kişi de ambarından önemli eşyalarının çalındığını söylemiştir. Ayrıca Lazari adlı bir başka gayrimüslim daha şikayetçidir. Bu kişi de çalınan değerli eşyalarını sıralamıştır. İbrahim ile Mustafa adlı iki hırsızdan şikayetçi olduklarını belirtip gerekenin yapılmasını talep etmişlerdir. Bu iki hırsız ise daha evvelki olaylardan farklı olarak suçlarını kabul etmişlerdir. Suçlular, gereken cezanın verilmesi için zabite teslim olunmuştur (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1864;54/1).

Hapsedilmiş bir kişinin kaçarak aynı suçu işlemeye devam ettiğini gösteren örnek üzerinden hırsızlık cezasının hapsedilme biçiminde uygulandığını düşünmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu dönemde hapis, ceza biçimi olarak tercih edilmemektedir. Hapis kavramı, Osmanlı hukukunda kural olarak tutuklama anlamına gelmektedir (Yıldız, 2015; 93). Osmanlı'da hapis, bir cezanın uygulanma yeri veya biçimi değil muhakeme öncesinde kısa süreli tutuklama yeri olarak tercih edilmiş ve bu amaçla kullanılmıştır (Yıldız, 2002; 107). Ayrıca belirtmek gerekir ki burada yalnız bir kayıt üzerinden birtakım sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Yine de denilebilir ki bir kişinin hırsızlık suçunu alışkanlık haline getirmesi, o suçla ilgili cezanın uygulanışında caydırıcı bir yöntem uygulanmamıştır. Alışkanlık haline getirilmiş bir suçun defalarca uygulanması ve birçok kişinin bu suçlu yüzünden mağduriyet yaşaması, verilecek cezanın etkili bir caydırıcı olması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak hırsızlık suçuyla ilgili örnek belgelerdeki ceza uygulamalarına bakıldığında kürek ve hapis cezalarıyla karşılaşmaktadır. Suçunu itiraf edenler olduğu gibi suçlamaları reddeden kişilere dair kayıtlar da mevcut olup suçun işlenmiş olduğunun kesin olmaması durumunda herhangi bir cezanın verilmediğini söylemek mümkündür.

3.3. Müessir Fiil Suçu ve Cezası

Osmanlı ceza hukukunda müessir fiil suçu olarak darp etme ve yaralama (cerh) suçları ifade edilmektedir. İslam hukukunda bu suç kasten ve hataen olmak üzere iki şekildedir. Kasten işlenen suç, bilerek yapılmış ve isteyerek zarar verilmiştir. Hataende ise suç bilerek yapılmış fakat bir kasıt taşımamıştır (Yazıcı, 2019; 81). Osmanlı hukukunda yaralama ve darp kısas suçları arasında yer almaktadır. Kısas cezalarının aynı şekilde ve derecede uygulanması gereği, bu tür cezaların verilmesine engel teşkil etmiştir. Bu sebeple darp olaylarında daha çok diyet cezası verilmiştir.

Osmanlı kanunnamelerinde yaralama ve darpla ilgili olarak verilecek cezalar belirtilmiştir. Fatih Kanunnamesinde, birbirinin sakalını-saçını yolan kişilerden 20, fakirse 10, baş yararak kan döken kişiden 30, kemik çıkarsa durumu iyi olandan 100, olmayandan 30 akçe alınması belirtilmiştir. (Üçok, 1947; 53). Ok, bıçak gibi zarar verici bir aletle yaralayan olduğunda durumu iyi olandan 200, orta ya da daha düşük gelirliden 100-50 ve 30 akçe alınması söylenmiştir. Bir kişinin bilerek başka birinin gözünü ve dişini çıkarması durumunda verilecek cezanın kısas olduğu ancak mağdur tarafın bunu istememesi durumunda iktisadi imkanlara göre 200, 100, 50 ve 30 akçe alınması şeklinde belirtilmiştir (Akgündüz, 1990; 349-350). I. Selim kanunnamelerinde, saç sakal yolandan durumu iyiyse 20, değilse 10, kan dökenden 30, doktorun uygulayacağı başka türlü bir işleme ihtiyaç duyulması durumunda gücü yetenden 100, yetmeyenden 30 akçe alınacağı belirtilmiştir (Yücel ve Pulaha, 1995; 151). I. Süleyman dönemine ait kanunnamede de daha evvelkilerde olduğu gibi benzer şartların ve cezaların yer aldığı görülmektedir (Üçok, 1947; 56).

1611 tarihli bir belgede hem hırsızlık hem de darp olayı mevcuttur. Estoyan adlı zimmi bir koyunu olduğunu ve onun çalındığını, koyununu çoban Aydın adlı kişiden geri istediğini ancak vermediğini belirtmiştir. Daha sonra kendisine garaz ettiğini ve koyunları su içerken başına vurup yaralandığını belirtmiştir. Çoban Aydın ise suçunu itiraf etmiştir (TSMA-e, Defter No. 1049, 59). 1613 yılında yaşanan darp olayında kendi halinde duran zimmiyi, gelip başına vurarak yaralayan ve darp eden kişinin yargılanması için İstanbul'a gönderilmesi emri verilmiştir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 80, 448). "Kendi halinde dururken" ifadesi darp vakıalarında kullanılan bir tabirdir. Bu ifadenin, darp edilen kişinin saldırı veya kavga sırasında hiçbir şey yapmadığı hatta bir anlamda suçsuz olduğunu ifade etmek için kullanıldığı düşünülebilir. İfadenin kullanıldığı olaylarda direkt olarak kişinin darp edildiği anlatılmaktadır. Öncesinde iki taraf arasında bir diyalog bulunmamaktadır. Şiddet içerikli kayıtlarda kadınlarla ilgili olanlara rastlanmaktadır. Kayseri mollasına hitaben yazılmış olan 1664 tarihli kayıt hem ev basma hem de darp olayını anlatmaktadır. Bu olayda Mehmet ve Bedros adlı kişiler, zimminin evini basıp karısını darp etmişlerdir. Kadının bu darp neticesinde bir dişinin çıktığı da belirtilmiştir. Bu kişilerin yargılanması şeklinde hüküm verilmiştir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 95, 246).

1696 tarihinde yaşanmış bir kayıta Ebubekir isimli Müslim ve Yorgi adlı gayrimüslimin darp hadisesi anlatılmaktadır. Olaya bakıldığında bu iki kişi gece Trabzon iskelesine geldiklerinde yolda yürürken tanımadıkları kişilerin yollarını kestiklerini ve bıçakla darp ettiklerini söylemiştir. Yorgi'ye de olay sorulduğunda kayıktan inip yürümeye başladıklarında tanımadıkları iki kişinin yollarını kesip darp ettiklerini belirtmiştir. Kişiler, kol, göğüs, pazı ve göz gibi çeşitli yerlerinden yaralanmışlardır. Belge, yaralı kişilerin incelenmesi durumundan ibaret olduğu için herhangi bir şikâyet içeriği bulunmamaktadır. Yalnızca darp edilen mağdur kişilere olayın sorulması ve ne tür yaralarının olduğu konusunun araştırılması hakkındadır (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1862; 121/2).

Trabzon'da meydana gelen ve mahkemeye yansımış bir başka darp hadisesi 1699 tarihinde yaşanmıştır. Bu olay Moridi ve Konstantin adlı iki gayrimüslim arasında meydana gelmiştir. Moridi'nin davacı olarak bulunduğu mahkemede ifadesine göre bir gün evvelinde köyde evinin önündekeyken Konstantin gelip bıçak ile kendisini darp etmiştir. Konstantin bu iddiayı reddetmiştir. Olayın açıklığa kavuşabilmesi adına şahitlere durum sorulmuştur. Şahitlerin ifadesi de davacının anlattığı biçimde olunca suçlu bulunan Konstantin'e ceza verilmiştir. Burada verilen ceza kişi iyileşinceye dek günlük 10 kuruş vermesi şeklindedir. Ayrıca Konstantin zabite teslim edilmiştir (Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No. 1864; 10/3). Burada şahitlerin yine Müslim kişilerden olduğu görülmektedir. Aslında mahkemelerde gayrimüslimlerin kendi aralarında yaşanan olaylarda Müslim kişilerin şahitliği aranmaz ve dilediği kişiyi şahit olarak gösterebilir. Taraflardan birinin Müslim olması durumunda şahitlerin de Müslim olması gerekmektedir (Konan, 2015; 182). Fakat bu kayıta davacı kişinin yine de Müslim olan iki şahitle mahkemede bulunduğu görülmektedir. Darp vakıalarında şiddet mağduru olan kişi, bedeninde bir yaranın veya darptan kaynaklı bir izin olması durumunda, davasını daha kolay ispat edebilmektedir. Nafaka verilmesi cezası ve suçluların merkeze gönderilmeleri bu başlık altında karşılaşılan sonuçlardır. Bunların yanında suçu işlediği bilinen kişilere ne tür bir cezanın verildiğinin anlaşılmadığı kayıtlar da bulunmaktadır. Daha önceki başlıklarda olduğu gibi, bu tür durumlarda kişilerin alabileceği cezalar hakkında yorum yapılabilmektedir.

3.4. Cinsel İçerikli Suçlar ve Cezaları

Tecavüz yani ırza geçme suçu, İslam hukukunda ayrı bir suç olarak işlenmemiş, had cezası ile cezalandırılan zina suçunun içerisinde yer almıştır (Konan, 2011b; 152). Zina, birbiriyle evli olmayan veya efendi-köle durumunda bulunmayan ayrı cinsten iki insanın birbiriyle girdiği cinsel ilişki olarak tanımlanmaktadır (Konan, 2011b; 152). Kadının zina nedeniyle sorgulanması veya had cezasının uygulanması için cinsel ilişkiye rıza göstermiş olması gereklidir (Osmanağaoğlu, 2008; 159). Kadın ilişkiye rıza göstermemişse ve ortada bir zorlama mevcutsa bu durum tecavüz olarak değerlendirilmektedir.

Fatih Kanunnamesinde zina yapanların para cezasına tabi tutuldukları görülmektedir. Bu suçu işleyen kişilerin cinsiyetlerine, medeni durumlarına ve gelirlerine göre farklı para cezaları belirlenmiştir. Birinin zina yaptığının kesin ve evli bir erkek olması durumunda zengin olandan 300, orta halliden 200, daha kötü olanlardan ise 100 veya 40 akçe alınması belirtilmiştir (Üçok, 1947; 52). Bekâr olan bir erkek ve bir kızın zina suçları için uygun görülen ceza aynıyken, evli bir kadın zinasında, iktisadi durumuna göre miktarı değişen para cezası olmuştur (Acar, 2002; 85). I. Selim kanunnamesinde de benzer kanunlar yer almaktadır. Ayrıca burada "siyaset için zekeri kesile" ifadesinin yer aldığı görülmektedir (Yücel ve Pulaha, 1995; 149). Davalı ve davacı durumunda kişiler olduğunda olayın aydınlanması için şahit dinlenmesi gerektiği ifade edilmiştir (Yücel ve Pulaha, 1995; 150). I. Süleyman dönemiyle sonraki dönemlere ait kanunnamelerde de genel olarak benzer cezalar ufak farklılıklarla devam etmiştir. Para cezası, suçun gerçekleştiğine dair bir şüphenin olmadığı durumlarda tercih edilmiştir. İslam hukukunda zina suçunun

işlenmiş olduğunun kanıtlanması için dört şahit olması gerekmektedir. Bu durumda suçun ispatının bir hayli güç olduğu ve daha çok örfi nitelikli cezaların verildiği düşünülmektedir (Aydın, 1993; 479).

1608 tarihli kayıt, iki gayrimüslim arasında yaşanmıştır. Bu olayda Mara adlı kadın, Yani adlı kişiden davacı olmuştur. Dava konusu ise oldukça ilginçtir. Mara adlı kadının anlattıklarına göre, Yani gece vakti kadının avlusuna girip içinde bağlı ineğine uygunsuzlukta bulunduğunu, ineğinin çabalarını duyup feryat ettiğini ve Yani'nin kaçtığını ifade etmiştir. Ardından şahitler de olayın gerçekliğini doğrulamışlardır (TSMA-e, Defter No. 1049, 53). Kanunnamelerde hayvanlara karşı yapılan bu tür bir fiil durumunda para cezası uygulanmaktadır (Yücel ve Pulaha, 1995, s. 150).

1610 tarihli başka bir belge zina hakkındadır. Zina, İslam hukukunda topluma karşı işlenen bir suç olarak düşünülmektedir. Bu eylemin gerçekleşmesiyle toplumun temeli olan aile etkilenmekte ve toplumun geleceği tehlikeye düşmektedir. Dolayısıyla ailede meydana gelen sorunlar toplumun geneline yayılıp toplum yapısının bozulmasına sebep olabilir. Bu belge İsmail Geçidi kasabası voyvodası Mehmed Subaşının, Yanaki zimminin hanımı Zafire'yi Emir Ahmed ile zina yaparken yakaladığı iddiasıyla açtığı dava hakkındadır. Davada; Zafire'nin zina işini adet haline getirdiğini şahitlerin beyan etmesiyle durumun mahkeme siciline kaydedildiği görülmektedir (TSMA-e, Defter No. 1049, 54). 1611 tarihli kayıt bekaret bozma konusu hakkındadır. İsmail Geçidi kazası subaşısı Mehmed, kasabadan Efkeşe'nin kızı Duka'nın bekaretini bozduğu iddiasıyla Lazar zimmi aleyhine dava açmıştır. Lazar adlı zimmi ise Duka adlı kızla zina ettiğini ve bekaretini bozduğunu kabul etmiştir (TSMA-e, Defter No. 1049, 61). 1615 tarihli kayıt zina suçu hakkındadır. Kasaba subaşısının iki zimmiyi zina suçuyla şikâyet etmesi ve de şahitlerle bunun ispat edilmesi konusunu içermektedir. Marika ve Dimitri adlı zimmilere yapılan suçlamalar öncelikle kendilerine sorulmuş ancak inkâr etmişlerdir. Şahitlerin, ikisinin münasebeti olduğunu belirtmeleri ile olay davacının davasını ispatı ile sonuçlanmıştır (TSMA-e, Defter No. 1049, 81). Bir din adamı tarafından gerçekleştirilen tacizi konu alan bir olay 1665 tarihlidir. Aslan adlı zimmi arzuhal edip oğlunu, Gorgor adlı papazın yanına İncil okutması için verdiğini fakat papazın oğluna fiil-i şeni hareketinde bulunduğunu ifade etmiştir. Mahkemelerinin görülmesi şeklinde karar verilmiştir (A.DVNS.MHM.d, Defter No. 95, 399).

Zina-tecavüz konusunda suçun ispat edilmesi veya kişinin suçunu kabul etmesi durumlarına rağmen kayıtların ceza türünden bahsetmemesi, bu tür olaylar karşısında hangi tür cezaların verildiği merakının giderilmesine engel olmaktadır. Kanunnamelerde belirtildiği üzere bir para cezası eldeki kayıtlarda bulunmamaktadır.

SONUÇ

Gayrimüslimlerle ilgili suç ve ceza örneklerinin incelendiği bu çalışmada eldeki veriler üzerinden bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Osmanlı toplumunda yaşanan suç olayları gayrimüslimler açısından incelendiğinde, hukuk karşısında Müslim ve gayrimüslim ayrımı bulunmaksızın adil yargılama yapılmıştır. Çoğu vakianın sonucunda, suçun işlendiğinin kesin olduğu durumlar dahil olmak üzere, hangi cezanın verildiğinin öğrenilememesi, çalışmayı içeren yüzyılla ilgili ceza türlerinin tespitini imkânsız hale getirmektedir. Ancak Osmanlı ceza hukuku açısından açıklamaların yapılması, hangi suça ne tür bir cezanın verilebileceği hususunda fikir oluşturmaktadır. Dolayısıyla ceza bilinmediğinde suça karşılık verilebilecek ceza konusunda yorum yapmak gerekmektedir. İncelenen olaylarda sadece bir insan öldürme suçunda kısas cezası verilmiştir. Bu cezanın haricinde diğer vakıalara bakıldığında; konunun merkezde görüşülmesi için zanlıların İstanbul'a gönderilmeleri, ölen kişinin yakının diyet talebi, yemin ile davanın seyrinin değişmesi ve zanlının aklanması gibi dava sonuçlarıyla karşılaşmıştır. İnsan öldürme vakıalarında, özellikle de şer'iyye sicillerinde, maktulün vücudundaki yaraların incelenmesi ve ölüm sebebinin belirlenmesi amacını taşıyan keşif talebini içeren olaylar bulunmaktadır. Katili belli olmayan öldürülme olaylarının yanı sıra katili belli olan ve şikâyet edilen katil zanlıları da bulunmaktadır.

Hırsızlık suçunun incelendiği olaylarda, suçlu kişilerin merkeze gönderilmeleri veya yeminle davanın sonuçlandırılması gibi örnekleri mevcuttur. Kişilerin şahitler eşliğinde yargılanması ve şahitlerin ifadelerinin de kararlarda etkili olması bu suç türünde karşılaşılan sonuçlardan olmuştur. Bunların yanında hırsızlık vakıalarında ne tür bir cezanın verildiği diğer suç olaylarına göre daha net cevaplar içermektedir. Suçu sabit olanın yani suç işlediğine dair şüphe kalmayan kişinin mütesellime ve zabite teslim edilmesi ile sonuçlanan vakıalar görülmüştür. Kürek cezasının uygulanmasına da hırsızlıkla ilgili vakıaların ceza bölümünde karşılaşılmıştır. Darp vakıalarında, diğer vakıalara benzer sonuçlar görülmekle birlikte bir kayıta darp eden kişinin, mağdur kişiye iyileşinceye kadar nafaka vermesi ve de suçlunun zabite teslim edilmesi cezası uygulanmıştır. Zina ve tecavüz konusunda incelenen vakıalarda davacı davasını ispat etmiş olsa da konunun bu şekilde sonlanması devamında ne tür bir cezanın verildiğinin öğrenilmesine engel olmaktadır. Bazı kayıtlarda ise gerekenin yapılması ifadesi de suçun türünden hareketle verilen ceza yönünde tahmine sebep olsa da net bir şekilde öğrenilememektedir.

Vakıaların tamamına bakıldığında daha çok Müslim ve gayrimüslim kişiler arasında yaşandığı görülmektedir. Fakat insan öldürme suçu ve cinsel içerikli suçlar gayrimüslimlerin kendi aralarında daha fazla yaşanmıştır. Hırsızlık ve darp gibi olaylarda da çoğunluk Müslim-gayrimüslim arasında gerçekleşmiştir. Çalışmada kullanılan örnek vakıalar üzerinden Osmanlı ceza hukukuyla ilgili olarak şer'i ve örfi hukuk alanlarından birinin diğerinden daha ağır bastığı ya da öne çıktığı hususunda yorum yapmak zor görünmektedir. Verilen cezaların bilinmemesi, Osmanlı ceza hukukunun uygulamada şer'i ya da örfi karakteri üzerinden bir karşılaştırma yapılmasını zorlaştırmaktadır. Suçlarda ispatın önemli olması, tarafların karşılıklı olarak anlaşması ceza hukuku alanında daha çok para cezasının uygulanmasına sebep olmuştur. Verilen cezaların ne olduğu bazı belgelerden net bir şekilde anlaşılmasa da Osmanlı ceza hukukunda bir ikilikten söz etmek pek mümkün değildir. Daha önce de açıklandığı üzere kısas ve had cezalarının uygulanabilmesi için bazı şartlar bulunmaktadır. Bu şartlar sağlanmadığında ceza, çoğunlukla para cezası olarak, tazire dönüşmektedir. Konuyla ilgili sorun olarak, ceza türleri hakkında detaylı bilgiye sahip olunamaması veya uygulanacak cezanın açıkça belirtilmemesi gösterilebilir. Dolayısıyla uygulamada cezaların ne olduğuna dair merak giderilememekte, bazı olaylar karşısında verilebilecek cezanın yorumlanması dışında bir durum bulunmamaktadır.

Eldeki verilere bakarak suçların işlendiği bölgenin yargılamada bir farklılığa sebep olmadığı belirtilebilir. İncelenen belgelerden, Osmanlı ceza hukukunda kişinin inancının verilecek kararda etkisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Gayrimüslim kişilerin Müslüman birini şikâyet etmesi, merkeze arzualini iletmesi ve çözüm istemesi bu duruma örnektir. Gayrimüslim tebaanın sorun yaşadığı bir durumu merkeze ileterek çözüm istemesi, devletin halka yaklaşımını ve adaleti sağlamaya çalışmasını göstermektedir. Sonuç olarak gayrimüslim tebaa hakkında çeşitli arşiv kaynaklarından alınan örnekler göstermektedir ki Osmanlı hukukunda bir ayırım olmamış, Müslim-gayrimüslim fark etmeksizin herkes yargı merciine başvuru hakkına sahip olmuştur.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar % 100.

Etik Komisyon Onayı: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- ACAR, İ. (2002). Osmanlılarda Zina Suçu ve Cezası, *Türkler Ansiklopedisi*, 10, Ankara, 83-90.
- AKGÜNDÜZ, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- AKGÜNDÜZ, A. (1992). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- AKMAN, M. (2007). Örf, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34, 93-94.
- AKŞİT, M. C. (2011). *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, İstanbul: Gümüşev Yayınları.
- ATAR, F. (2009). Sulh, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 37, 481-485.
- AYDIN, M. A. (1993). Ceza, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, 478-482.
- AYDIN, M. A. (1999). Osmanlı'da Hukuk, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 2, İstanbul: Feza Gazetecilik, 375-429.
- AYDIN, M. A. (2004). Kanunnameler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri, *Osmanlı Araştırmaları*, 24, İstanbul, 37-46.
- BARDAKOĞLU, A. (1994). Diyet, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9, 473-479.
- BEBEK, A. (1993). Ceza, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, 469-470.
- BOA, Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri, *A.DVNS.MHM.d.*, No. 78, 79, 80, 85, 88, 90, 93, 95, 106, 108, 110.
- BOZKURT, G. (1987). İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(1-4), 115-155.
- DAŞCIOĞLU, K. (2010). Sürgün, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 38, 167-169.
- DEMİR, A. (2010). *Osmanlı Mahkemesi*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- DEMİR, Ö. (2014). İslam Hukukunda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü, *İÜHFİM*, 72(1), 739-758.
- ERCAN, Y. (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara : Turhan Kitabevi.
- ERCAN, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar, *Bulleten*, 55(213), 371-391.
- ERDOĞRU, M. A. (2019). Tuna Sahilinde On Altıncı Yüzyılda Kurulmuş Bir Osmanlı Yerleşimi: İsmail Geçidi Kasabası, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı, 189-208.

- GEDİKLİ, F. (2005). Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri, *TALİD*, 3(5), 187-213.
- GÜL, A. (2013). Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), 1-29.
- HEYD, U. (1983). Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şer'iat, (Çev. Selahaddin Eroğlu), *AÜİFD*, 26, Ankara, 633-652.
- İNALCIK, H. (2016). *Devlet-i Aliyye*. 1, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İNALCIK, H. (1997). Mahkeme, *İslam Ansiklopedisi*, 7, 149-151.
- İPŞİRLİ, M. (2019). Kürek, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek 2, 112-114.
- İŞBİLİR, Ö. (2019). Kalebend, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek 2, 5-7.
- KAYA, E. S.-H. Hacak. (2013). Zimmet, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44,424-428.
- KENANOĞLU, M. M. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinler arası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar), *Milel ve Nihal*, 6(2), 103-164.
- KENANOĞLU, M. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine, *TALİD*, 6(12), 181-205.
- KENANOĞLU, M. M. (2005). Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil, *TALİD*, 3 (5), 141-186.
- KOÇ, Y.- M. TUĞLUCA. (2006). Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2, 7-24.
- KONAN, B. (2015). Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme". *AÜHFD*, 64(1), 171-193.
- KONAN, B. (2011a). İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devleti'ne Bakış, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(4), 253-288.
- KONAN, B. (2011b). Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu, *OTAM*, 29, 149-172.
- KUR'AN-I KERİM, Enam Suresi, 164. Ayet
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (2006). Mühimme Defteri, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 31, 520-523.
- MENEKŞE, Ö. (1998). *XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hırsızlık Suçu ve Cezası* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- OSMANAĞAOĞLU, C. (2008). Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası, *İÜHFM* 66(1), 109-177.
- ÖZCAN, T. (2001). Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi, *Marife*, 1, 129-151.
- PAKALIN, M. Z. (1993). Kanunname, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul, 162-163.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. (2014). *Kamus-ı Türki*, İstanbul:Çağrı Yayınları.
- TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ EVRAKI, *T SMA-e*, No. 530, 967, 1049.
- TOSUN, M. (2013). *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TŞS, Trabzon Şer'iyeye Sicilleri, No. 1860; 1862; 1863; 1864.
- USLU, R. (2015). İslam Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(37), 1049-1063.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi*, 1. Ankara: TTK Yayınları.
- ÜÇOK, C. (1946). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler, *AÜHFD*, 3(1), 125-146.
- ÜÇOK, C. (1947). Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler (III), *AÜHFD*, 4, 48-73.
- ÜÇOK, C., vd. (1999). *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınları.
- YAMAN, A.-H. ÇALIŞ. (2014). *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- YAZICI, M. (2019). *Osmanlı Klasik Dönem Hukukunda Suç ve Ceza Anadolu'da Kamu Düzeni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- YETKİN, A. (2013). Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletin Gelişim Süreci, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24), 380-413.
- YILDIZ, G. (2002). *Osmanlı Devleti'nde Hapishane İslahatı 1839-1908* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- YILDIZ, Ö. (2015). Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği, *Akademik Bakış*, 9(17), 91-111.
- YİĞİT, Y. (2021). İslâm Ceza Hukuku Hükümleri Bağlamında Zimmiler, *Diyanet İlmî Dergi*, 57, 171-204.
- YURTSEVEN, Y. (2000). İslam Hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmilerin Hukuki Statüsü, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1-2), 439-462.
- YÜCEL, Y.-S. PULAHA. (1995). *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*. Ankara: TTK Yayınları.

AŞK YOLUNUN KARA TAŞLARI: DİVAN ŞİİRİNDE TAŞLAR*

The Black Stones of the Path of Love: Stones in Divan Poetry

Fatıma AYDIN¹

ÖZ

İnsanlık tarihi insanoğlunun taşları kullanmaya başlaması ile başlatılır. Taşlar, Türk tarihi için de büyük bir öneme sahiptir. Türklerin ilk yazılı metinleri olan Orhun Kitabeleri taşlar üzerine yazılmıştır. İslamiyet öncesi Türk inançlarında taşların yeri çok önemlidir. İslamiyet öncesi Türk mezarlarının çevresinde çeşitli boylarda taş heykellere rastlanmaktadır. Klasik Türk Edebiyatı'nda taşlar üç başlık altında incelenir: sıradan taşlar, ticari taşlar, değerli taşlar (mücevherler). Bu çalışmada kara taşlar olarak da anılan sıradan taşların divan şairlerince nasıl ele alındıkları incelenerek, şiirlerden örnekler verilmiştir. Sıradan taşlar, kalıcılıkları, sertlikleri, yanmamaları gibi fiziki özellikleri ile divan şairlerine ilham olmuşlardır. Taşların günlük hayatta kullanım şekilleri de şiirlerde örneklendirilmiştir. Saldırı aracı olarak taşlar, mancınık ve sapanlarda kullanılmıştır. Divan şiirinde sıkça anılan motiflerden biri de taşlanmadır. Divan şairleri yolların, evlerin, sarayların, meyhanelerin, hamamların taşlardan yapıldığını çeşitli benzetmeler içerisinde dile getirmiştir. Binalarda kullanılan taşlar arasında en çok bahsedilen, eşik taşıdır. Ok atma rekoru kıranlar rekorlarını bir nişangah taşı dikerek ebedileştirmişlerdir. Değirmenlerde hububatı öğüten devasa taşlar, terazilerde kullanılan taşlar, ateş yakmak için çakmak taşları şiirlerde anılmıştır. Gözlere sürülen sürmelerin de taşlardan üretildiğini divan şairleri belirtmiştir. Divan şairlerinin hayal dünyasında taşlar yeni görevler edinir. Sevgili ve âşığın rakipleri taş kalplidir. Klasik Türk edebiyatında aşk hikayelerinden Ferhad u Şîrîn ve Leyla vü Mecnûn'a gönderme yapılırken taşlardan bahsedilir. Divan şairleri taşları, bazı dinî kıssalar ile birlikte anar. Taşlık alanlarda yaşayan ejderhalar, Mimar Sinimnar'ın bir sarayı yok edebilecek taş anahtarı, taşa dönüşme gibi efsanelere şiirlerde yer verilmiştir. Divan şairleri pişmanlık, özlem, sitem, beddua, günah gibi bazı soyut kavramları taşa benzetmişlerdir. Gök cisimleri olan güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler de şairlerin hayal dünyasında birer taş olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taşlar, Divan Şiiri, Klasik Türk Edebiyatı.

ABSTRACT

The history of humanity begins with the use of stones by human beings. Stones are also of great importance in Turkish history. Stones are very important in pre-Islamic Turkish beliefs. Sacred stones are mentioned in the Epic of Creation, Kutludağ and Yada stone narratives. Stone statues are found around Turkish tombs. In Classical Turkish Literature, stones are examined under three headings: ordinary stones, commercial stones, precious stones (jewels). In this study, how ordinary stones, also known as black stones, were handled by divan poets was examined and examples from poems were given. Ordinary stones inspired divan poets with their physical properties such as their permanence, hardness and non-burning. The way the stones are used in daily life is also exemplified in the poems. As a means of attack, stones were used in catapults and slings. One of the motifs frequently mentioned in divan poetry is stoning. Divan poets expressed in various metaphors that roads, houses, baths were made of stones. The most mentioned among the stones used in buildings is the threshold stone. Archer shooters have perpetuated their record by erecting a reticle. Huge stones that grind grain in mills, stones used in scales, flints to make fires are mentioned in poems. Divan poets stated that the kohls were also produced from stones. In the imagination of divan poets, stones take on new duties. Stones are mentioned when referring to Ferhad u Şîrîn and Leyla vü Mecnûn, love stories in classical Turkish literature. Divan poets commemorate the stones together with some religious stories. Legends such as dragons living in stony areas, Architect Sinimnar's stone key, turning into stone are included in the poems. Divan poets likened some abstract concepts such as regret, longing and sin to stone. The sun, moon, stars and planets, were also considered as stones in the imagination of the poets.

Keywords: Taşlar, Divan Poetry, Classical Turkish Literature.

1. ORCID: 0000-0002-6245-4492

1. Dr. Öğr. Gör. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, faydin@osmaniye.edu.tr

*AYDIN, F. (2023). "Aşk Yolunun Kara Taşları: Divan Şiirinde Taşlar" *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.255-281. Makale Geliş Tarihi: 29 Mart 2023 Kabul Tarihi: 22 Ağustos 2023

EXTENDED ABSTRACT

The history of humanity begins with the use of stones by human beings. People first used stones to shelter, make tools and fight. Stones undoubtedly have great importance for in Turkish history. The Orkhon Inscriptions, the first written texts of the Turks, were written on stones. The place of stones is very important in pre-Islamic Turkish beliefs. According to the Epic of Creation, when the first created human fell into an endless ocean, tgod saved him by raising a rock. The Turks attributed the great migration that started from the Asian continent to the fact that their sacred stones fell into the hands of the enemy. Stone statues of various sizes are found around Turkish tombs before Islam. Another sacred stone mentioned in Turkish legends is the Yada/Cada stone. This stone was believed to bring rain. The Turks, who accepted Islam, continued some of their pre-Islamic beliefs as well as embraced some beliefs in the lands they conquered. One of these beliefs is the stone talismans from Byzantium in Istanbul. Some of these stone talismans are in the form of columns and some of them are in the form of sculptures. These talismans were believed to have extraordinary powers such as controlling birds. Hacerü'l esved and Rük-n-i Yemani are the leading stones considered sacred for Muslim Turks. The broken pieces of these stones found in the Kaaba are found in Istanbul and Edirne. Today, some tombstones are used as wishing stones. Traditional folk medicine used stones in the treatment of diseases. In Classical Turkish Literature, stones are examined under three headings: ordinary stones, commercial stones, precious stones (jewels). In this study, how ordinary stones, also known as black stones, were handled by divan poets was examined and examples from poems were given. Ordinary stones inspired divan poets with their physical features. Stones have been defined as eternal with their permanence for centuries without being destroyed. Divan poets were influenced by the permanent formation of stones. Stones do not burn in fire. But they play an important role in the emergence of fever. A spark is produced when steel and stone are rubbed rapidly against each other. Stones are worthless, but precious stones are often found in these worthless stones. The way the stones are used in daily life is also exemplified in the poems. Throughout history, stones have been used as a tool of war. In divan poetry, the use of stones for attack is exemplified. In the war, large stones were thrown with catapults to destroy the castle walls. Stones were thrown, especially at birds, with a slingshot. One of the motifs frequently mentioned in divan poetry is stoning. As we understand from the poems, madmen, birds, dogs and snakes are stoned. The places where stones are used most should be constructions. Divan poets use in various metaphors that roads, houses, palaces, taverns, baths are made of stones. The most mentioned stone used in buildings is the threshold stone. The threshold stone of the lover is sometimes a pillow for the lover, and sometimes a handkerchief on which he sheds his tears. We learn from divan poets that stones were once used while shooting arrows. Those who broke the record for throwing arrows perpetuated this record by erecting a sight stone. The gigantic stones grinding the grain in the mills reminded the poets of the divan of the transience of the world. In trade, stones were once indispensable tools. Divan poets talked about the stones used in the scales. Makeup is a concept that has existed in human life for centuries. Divan poets stated that the kohls applied to make the eyes more beautiful and distinct or to protect eye health was also produced from stones. Death rituals vary from culture to culture. The Turks, who put stone statues around the tombs before Islam, put tombstones after Islam. According to divan poets, it is a great favor to have a tombstone built for a grave without a tombstone. Martyrs do not have tombstones. After their death, divan poets emphasize that they are martyrs of love and ask the beloved to have their tombstones made. In the imagination of divan poets, stones take on new duties. According to the poets, the value of the stone is not determined by its being a jewel. If a stone bears the mark of the beloved, it is more valuable than ordinary stone jewellery. The lover and the lover's rivals are hard-hearted. The poet who falls in love cannot have a heart of stone. The bloody tears of the lover turn the black stones of the lover's path into red jewels (La'l, ruby). Stones are included in the love stories conveyed in classical Turkish literature. Ferhad, the protagonist of Ferhad u Şîrîn Masnavi, is a worker (kuhken) who breaks stones and a painter who paints on stones. Mecnûn, one of the protagonists of Leyla vü Mecnûn masnavi, is a madman stoned by children. Divan poets also include stones when referring to these love stories. Divan poets commemorate stones together with some stories, such as the one in which small birds threw tiny stones and destroyed a large elephant army. Legends such as dragons living in stony areas, Architect Sinimnar's stone key that can destroy a palace, turning it into stone are included in the poems. Divan poets likened some abstract concepts such as regret, longing, reproach, curse, and sin to stone. The celestial bodies, the sun, moon, stars and planets, were also considered stones in the imagination of the poets.

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca taşlarla iç içe yaşamıştır. İnsanoğlunun tarihi onun taşla tanışması ile başlatılır. Tarih bilimciler Taş devrini, insanların taşları ham şekilde kullanması ile Kabataş devri, yontmaya başlaması ile Yontmataş devri ve Yenitaş (Cilalitaş) devri olarak üçe bölmektedir.

Türk kültürü ve tarihi açısından da taşların yeri önemlidir. Türklerin ilk yazdığı metinler olan Orhun Kitabelerini

taşlar üzerine kazınmıştır. İslamiyet öncesi Türk toplumunda ölen kağanlar ve ileri gelenler için anıt mezarlar inşa edilmiştir (Acun, 2011: 143). Eski Türkler, mezarlarının çevresine çeşitli boyutlarda ölen kişinin hayatta iken kaç düşman öldürdüğünü ifade eden basit formlu heykeller (balbal, baba, bediz) dikmişlerdir (Yılmaz, 2005: 206-214). Bazı mezarların çevresinde ölen kişinin heykeli olduğu düşünülen daha ayrıntılı heykellere de rastlanmıştır (Çandarlı Şahin, 2018: 419-436). Mezarların olmadığı, bir zamanlar tören alanları olduğu tahmin edildiği bölgelerde üzerine geyik resimleri işlenmiş taşlar keşfedilmiştir. Bu geyikli taşlar, Tuna nehrinden Çin seddine kadar Türk kavimlerinin olduğu her yerde bulunmaktadır (Kahraman Çınar, 2017). Türkler geçtikleri coğrafyalara bu geyikli taşlarla iz bırakmışlardır. İslamiyet öncesi Türk inançlarına baktığımızda taş ve taşlardan oluşan dağların özel bir yeri olduğunu görürüz. Bunda Yaratılış Destanı'nda taşın bir kurtarıcı olarak tasvir edilmesinin büyük bir rolü vardır (Orkun, 1943: 6). Türklerin taşa verdiği önemin bir diğer örneği ise Kutlu taş/Kutlu dağ anlatısıdır. Bu anlatıya göre bu kutlu taşın Çin'e verilmesi ile milletin başına kıtlık, salgın gibi felaketler gelmiştir (Dıngıl, 2012: 142; Yardımcı, 2008:2). Türk kültür tarihinde bahsedilen bir başka kutsal taş, kar ve yağmur yağdırmak için kullanılan Yada/Yad/Cada taşıdır. Kaşgarlı Mahmut, Divanu Lügati't-Türk adlı eserinde bu taş hakkında "Bir türlü kamlık (kâhinlik). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu sürede kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü" (Atalay, 1992, C. III: 3) şeklinde bilgi vermektedir. Arap ve Çin kaynaklarında da bu olağanüstü taştan bahsedilmektedir (İnan, 1995: 160). Ahmet Öğreten, bu taşın on sekizinci yüzyılın sonunda Osmanlı-Rus savaşında kullanıldığına dair rivayetleri incelemiştir (Öğreten, 2000: 863-900).

Olağanüstü özellikleri olduğuna inanılan taşlardan bazıları da İstanbul'da bulunan tılsımlardır. Bizans'tan Türklerle denizde ve karada olmak üzere çeşitli tılsım taşları/sütunları kalmıştır (Sertoğlu, 1952: 1432-1436). Evliya Çelebi İstanbul'un tılsımları arasında Örme Dikilitaşı, Çemberlitaş, Kızıtaşı, Yılanlı Sütun, Mısır'dan getirilen Dikilitaş ve dört farklı sütunu daha şehrin koruyucusu olarak saymaktadır (Özay, 2009: 54-63). İstanbul hakkında seyahatnameler yazan yabancı seyyahlar İstanbul'daki tılsımlara ve onların hikayelerine eserlerinde yer vermişlerdir. Bugün bu taş tılsımlara dair inanç izlerini semt isimlerinde bulmak mümkündür, Çemberlitaş veya Beşiktaş gibi (Carnoy & Nicolaides, 2020: 14-16).

Günümüzde Müslüman Türk halkı için kutsal sayılan taşlardan söz etmek gerekirse bunlardan ilki Hacerü'lesved taşıdır. Kırmızıya mail siyah renkteki bu taşın kaynağı hakkında çeşitli rivayetler olsa da en yaygın bilineni cennetten gelmiş olduğu şeklindedir (Öğüt, 1996: 433-435). Bu taşın kopan iki küçük parçası bugün İstanbul'dadır (Acun, 2014: 3-5). Kâbe ile alakalı bir diğer kutsal taş, Rûkn-i Yemânî'dir. Rûkn-i Yemânî'den kopan küçük bir parça, bugün Edirne Eski Camii'ndedir (Acun, 2014:7).

Taşlar, hastalıkları tedavi etmek için tarih boyunca kullanılmıştır. Günümüzde de düzgün şekilli kimi volkanik taşlar ağrılara karşı yapılan masajlar sırasında kullanılmaktadır. Halk hekimliğinde sürekli sırt ağrılarına karşı Yılcık taşı denilen bir taş kullanılmıştır. Siğil tedavisinde ocak olduğuna inanılan kişi siğil taşı ile siğile dokunup çeşitli ayetler okur. Yaraların tedavisinde de taşlardan yararlanılmıştır. Taşların kullanımı sırasında bu taşların ısıtılması, taşlara çeşitli sure ve duaların okunması, taşlar üzerine isim yazılması veya bu taşların devamlı taşınması gibi uygulamalar dikkat çekicidir (Akman, 2007: 393-400). Halk hekimliğinde özellikle şiddetli öksürük, boğmaca ve göz rahatsızlığında kullanılan bir başka taş, delikli taştır. Hastanın bu taşın içerisinden geçirilerek şifa bulacağı umulmaktadır (Uca, 2003: 163-167). Muhittin Eliaçık, Şifaiyye adlı eser üzerine yaptığı çalışmasında dağ keçisinin erkeğinin içinde ve yılanda taşlar bulunduğu ve bu taşların panzehir özellikleri taşıdığına inanıldığını belirtmiştir (Eliaçık, 2002). Bugün bazı yörelerde taşlara olağanüstülük atfedilmektedir. Dilek taşları, doğumu kolaylaştıran taşlar veya bebeğin cinsiyeti için kullanılan taşlar olağanüstülüğü ithaf edilen taşlar arasındadır (Çağlar, 2017: 214; Tanyu, 1968: 113).

Taşlarla ilgili olağanüstü durum ve inançlardan bahsedildiğinde akla gelen bir diğer nokta ise Türk efsanelerinde sıkça yer alan taş kesilme motifidir. Bu konu üzerine kapsamlı bir araştırma yapmış olan Saim Sakaoglu, taş kesilme motifi hakkında "Taş kesilme şekil değiştirmeler arasında en çok örneğini gördüğümüz motiftir. Bizim terim olarak 'Taş kesilme' adını verdiğimiz bu kavramı 'taşlama', 'taşa dönüşme' 'taş olma' diye de karşılayabiliriz. Taş kesilmede görülen değişme, menşe efsanelerinde görüldüğü gibi, her zaman için tam bir şekil değişikliği değildir. Et ve kemikten meydana gelen çobanın aynı şekli muhafaza ederek taş kesilmesi gerçek bir değişiklik sayılmayabilir. Zira, ilk ve son şekil arasında onları meydana getiren maddeler yönünden bir değişme söz konusudur; şekil yönünden ise böyle bir şeyden bahsedemeyiz. Ancak daha ziyade dağ, tepe ve kayaların ortaya çıkışıyla ilgili motiflerde tam bir şekil değişikliği görülür" (Sakaoglu 1980: 32) şeklinde bilgi vermektedir. Taş kesilme bazen bizzat taş kesilenin kendi duası sonucunda gerçekleşir (Ergun, 1997: 176-177). Fakat genellikle taş kesilme, bir cezalandırmadır. Taş kesilen ya günah işler Tanrı tarafından taşlaşır veya bir beddua sonucu taşa dönüşür (Tanyu, 1968: 184-185). Emine Bilgehan Türk, efsanelerde taş kesilme motifine dikkat çektiği çalışmasında yer adlandırılmasında bu inancın

etkilerini gözler önüne sermektedir (Türk, 2022: 15-28). Anadolu Türk masallarında taş motifini inceleyen tez çalışmasında Hilal Şimşek Eğer, taş kesilme nedenleri arasında kahramanın gidilmesi yasak olan tılsımlı varlıkların yaşadığı yere gitmesini ve kahramanın bir sırrı fâş etmesini de eklemektedir (Şimşek Eğer, 2020: 116-118).

Taşlar, Türk masallarında da önemli bir rol oynamaktadır. Saraylarda at binerken kolaylık olması için konulan binek/binit taşı masallarda bir dünür olma işlevi de üstlenir (Alptekin, 2012: 35-48).

Geçmişten günümüze taşlar, insanoğluna günlük hayatta hizmet etmiştir. Volkanik ve ince bir yapıya sahip olan süzek taşı ile kirli su süzülerek içilebilir hale getirilirken taksim taşı kaynaktan gelen suyun çeşmelere eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlamıştır. Buğdayın yıkanıp kurutulduktan sonra dövüldüğü içi oyuk dibek taşları, zeytin kırma taşları, tahılları kabuğundan ayırmak için kullanılan seten taşları, toprak damların su sızdırmaması için damların üzerinde gezdirilip toprağı sıkıştıran loğ taşları, tahılları ezen değirmen taşları, taş sebiller, eşik taşları, Edirne Selimiye Camii'nde karşımıza çıkan topuk taşları, sancı taşları veya cellat taşları, yolda kalanların misafir olmak istediklerinde oturdukları konuk taşları, binek hayvanlarına binmek için kullanılan binek taşları, hamalların sırtlarındaki yükü yaslayıp nefes aldıkları hamal taşları, sadaka verenin de alanın da belli edilmediği sadaka taşları, bulunan eşyaların konulduğu yitik taşları bizlere taşların bir zamanlar günlük hayatın vazgeçilmez birer parçası olduğunun kanıtıdır (Acun, 2014).

Klasik Türk Edebiyatında taşlar hakkında kaleme alınan eserler, taşları değerlerine göre genellikle üç başlık altında incelemektedir: Bayağı taşlar (kara taşlar), ticari taşlar ve değerli taşlar. Kara taşlar, taş ocaklarından çıkarılarak günlük hayatın her anında insanoğluna hizmet eden taşlardır. Cafer Efendi'nin Risaliye-i Mimariyye adlı eserine göre, kıymetsiz olan kara taşlar, on ikiye ayrılır: sahra, sald, celmûd, kaddâha, safvân, neşefe, safiha, kahkarra, cendele, hasbâ, haşrem ve safâ (Yanık, 2019: 144). Bu çalışmada değerli/yarı değerli taşlara ve ticari taşlara yer verilmeyip divan şairlerinin bayağı taşları nasıl ele aldıkları üzerinde durulacaktır. Divan şairleri, şiirlerinde taşların gündelik yaşamdaki rollerine, taşlar çevresinde gelişen inançlara, taşların fiziksel özelliklerine, sağlık alanında kullanımlarına, taşlar çevresinde gelişen efsanelere, taşların geleneklerimizdeki yerine, peygamber hikayelerinde ve aşk hikayelerinde rollerine ve soyut kavramlarla benzerliklerine yer vermişlerdir.

Araştırma sırasında mümkün olduğunca çok esere ulaşılarak farklı şairlerin taşları nasıl ele aldığı incelenmektedir. Aynı mazmun farklı şairler tarafından tekrar tekrar kullanıldığından içlerinden bir tanesi seçilerek örnek olarak verilmiştir.

Divan Şiirinin Kara Taşları

Sanatçı da her birey gibi bir toplumun parçasıdır. Bu nedenle sanatçı, toplumun inançlarını, beğenilerini, geçmişini ve düşünce şeklini eserlerine yansıtır. Divan şairleri de eserlerinde yaşadıkları dönemin özelliklerini yansıtmaktadırlar. Yaşamlarının her anında insanın yanı başında olan taşlar, divan şairlerinin eserlerinde kendilerine yer bulmuşlardır.

Güncel Türkçe Sözlük, taş kelimesini “Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde” olarak tanımlamaktadır (GTS, Erişim Tarihi: 21.11.2022). Divanlarda şairlerin taş kelimesi yanında Farsça seng ve Arapça hacir kelimelerini de kullandıklarını görmekteyiz. Divan şairleri sıradan taşları çeşitli açılardan ele almıştır.

1. Taşların Özellikleri

Taşların fiziksel özellikleri divan şairlerine ilham vermiştir. Şairler için taş, sert oluşu ile sertliğin, katılığın sembolü olmuştur. Kimi akarsuların içerisinde yoğun olarak bulunan çökeltiler zamanla kayalara dönüşür. Şairler su gibi yumuşaklığın sembolü olan bir maddenin sert kayalara dönüşmesine duyulan hayreti şiirlerine yansıtmışlardır:

“Mâ’-ı cârî seng-i saht olduğımı gören didi

Bârekallâh ey kemâl-i sun‘-ı Rabbü’l-‘âlemîn” Karamanlı Sabûhî (Bal, 2019: 272, G. 110/2)

(Akarsuyun sert taşa döndüğünü görenler: “Ey alemlerin Rabbinin sanatının kemali hayırlı olsun!” dedi).

Taşlar, ateşte yanmaz. Zâtî (XVI. yy), utanma bilmeyen yüzü kızarmayan insanları ateşten etkilenmeyen taşlara benzetmiştir:

“Behey sûfî bu yalñ yüzlülerden

Meğer kim seng ola yanmaz küyünmez” Zâtî (Çavuşoğlu, 1987: 327, G. 511/3)

(Behey sofu, meğer bu yanmayan kederlenmeyen düz yüzlüler taş olmalıdır.)

Her ne kadar taş yanmasa da ateşin ortaya çıkarılmasında taşın etkisi vardır. Demir ile taş çarpıştığında kıvılcım ortaya çıkar. Bu nedenle Hayâlî Bey (XVI. yy), sevgiliye eğer alemler fitne ateşleriyle yakmak istemiyorsa halkı birbirine demir ve taş gibi çakmamasını tembihler:

“İstemezsen âteş-i fitneyle sûz-ı ‘âlemi

Çakma halkı birbirine seng ile âhen gibi” Hayâlî Bey (Tarlan, 1945: 320, G. 663/10)

([Ey sevgili!] Eğer fitne ateşleriyle alemler yakmak istemiyorsan demir ile taş gibi [onları] birbirine çakma!)

Taşlar sert olmaları ve ateşte yanmamalarına rağmen içerisinde özellikle metal bulunan kayalar yüksek ısıda eritilebilir. Şairler güç simgesi olan taşların eritilmesinden ilham almışlardır:

“İçün taş u taşuñ âhen dahı olsa hazer eyle

Bir âteş var ecel dirler eridür seng [ü] pûlâdı” Zâtî (Çavuşoğlu, 1987: 520, G. 1816/2)

(İçin dışın taş olsa hatta bu taşın demirden olsa da kork! Çünkü ecel dedikleri ateş taşı ve çeliği bile eritir.)

Taşlar konuşmaz. Fakat şairin hayal dünyasında sevgilinin güzelliği karşısında taşlar, papağan gibi konuşurlar:

“Göricek âyine-i nûr-i cemâl-i pâkiñ

Seng güftâra gelüp söyledi tûtî-âsâ” Şeyhülislâm Es'ad (Türkoğlu, 2007: 45, K. 2/38)

(Temiz yüzünün ışığını aynada görünce taş papağan gibi dile gelip konuştu.)

Eski Türkler, taşların zaman içinde yok olmayacağına inanarak onlara bengü yani sonsuz demişlerdir. Taşların her daim sabit olması, hareket etmemesi divan şairlerini de etkilemiştir. Şairler taşı tanımlamak için seng-i nâ-revâyî tamlamasına eserlerinde yer vermişlerdir:

“Şikeste itdi felek seng-i nâ-revâyî ile

Çü kalb-i ‘âşık-ı gam-hâre câm-ı ‘irfânı” Kâtib-zâde Sâkîb (Kırbiyık, 2017: 54, K. 4/29)

(Felek, gam yiyen âşığın kalbi için irfan kadehini hareketsiz taş ile kırdı.)

Taşlar, ne denli sert olsalar da çeşitli kullanımlar için kırılarak ufaltılırlar. Taş gibi sert bir nesnenin parçalanması şairlere ilham vermiştir:

“Seng sad-pâre olur hâtır-ı ‘uşşâk gibi

Fi’l-mesel seng-i cefâya hedef olsa minâ” Nâbî (Bilkan, 1997: 34, K. 24/33)

(Kristalin cefa taşına hedef olduğunda [paramparça olması] gibi taş da âşıkların hatırı gibi yüz parça olur.)

Taşlar her ne kadar sert maddeler olsalar da su ile delinebilirler. Devamlı damlayan yumuşak su damlaların sert taşları delmesini gözlemleyen şairler bu zıtlıktan etkilenmişlerdir:

“Turma ağla iy gözüm ola ki dilber rahm ide

Senge çün bârân ider geçse zamân te’sîrler” Muhibbî (Yavuz, 2017: 1048, G. 1045/4)

(Ey gözüm, ağlamaya devam et, durma! Belki sevgili sana merhamet eder. Çünkü yağmur zamanla taşta tesir eder.)

2. Kara Taşların Değeri

Değersiz taşları anlatmak için divan şairleri sıklıkla kara taş tanımlamasını kullanmışlardır:

“Pâşâ-yı a‘zâm ol k’ese lutf-ı nesîmi ger

La’l ola kara taş ola dürr-i hoş-âb âb” Hayretî (Musluoğlu, 2021: 18, K. 10/17)

(Yüce paşa öyle biridir ki onun lütuf rüzgarları eserse kara taş la’l olur, su ise berrak inci olur.)

Bayağı taşların değersizliğini göstermek için şairler, onları genellikle değerli taşlarla kıyaslarlar. Kara taşlar, her ne kadar değersiz olsalar da şairlere göre değerli cevherler, bu taşların içine gizlenmiştir. Fakat taşların rengine bakıp her taştan cevher çıkacağını düşünmemek gerekir. Şairler, değerli ve değersiz taşların aynı renk olabileceği ve bir arada bulunabileceği düşüncesini farklı fikirleri açıklamak için kullanmışlardır:

“İttihâd-i cins ile yek-reng olursa hâsiyet

Cevher izhâr idemez her sengden gevher-terâş” Arpaemînzâde Mustafa Sâmî (Kutlar Oğuz, 2017: 63, G. 59/5)
(Cevher ustası için bir cinsin belirleyici tek özelliği aynı renk olması olursa her taştan cevher çıkaramaz.)

Taşlar, mücevherler ile aynı kaynağa ait olsalar dahi eşit değerde değildirler. Fakat kimi zaman övülen kişi o kadar cömerttir ki cevherler onun için sıradan taşlar gibidir:

“Dilin bir kulzüm-i pür-gevher-i cûd u gınâdır kim

Nigâh-ı itibârında cevâhîrle müsâvî seng” Haşmet (Aksoyak&Arslan, 2018: 40, K. 5/17)

(Gönlün bir bolluk ve cömerlik cevheri ile dolu kızıldenizdir ki senin için cevherle taş eşittir.)

3. Taşların Günlük Hayatta Kullanımları

3.1. Saldırı Aracı Olarak Taşlar

Divan şairlerinin eserlerine baktığımızda dönemin günlük hayatında taşların ne amaçlarla kullanıldığını da gözlemleyebiliriz. Taşlar tarih boyunca saldırı aracı olarak kullanılmıştır. O dönemde de birine saldırmak, yaralamak için taşların kullanıldığını anlıyoruz:

“Yollarda görse ağladuğum bana taş atar

Gâhî bu çeşm-i eşk-feşânı siler geçer” Bâkî (Küçük, 1994: 183, G. 134/4)

([Sevgili] Yollarda ağladığımı görse bazen bana taş atar bazen ise gözyaşı saçan gözümü siler geçer .)

Taşlar, birer silah olarak uzun yıllar kullanılmıştır. Savaşlarda kale duvarlarını yıkmak amacıyla büyük mancıklar kurularak büyük taşlar fırlatılmıştır:

“Bir uğurdan atup top u tüfengi

Uşurdılar hisâr üstüne sengi” Gubarî, Gazavâtname-i Midilli (Özkan& Abdülkadiroğlu, 2008: 16. Ms. 15/20)

(Birden top ve tüfeği atıp kalenin üstüne taş uçurdular.)

Divan şairleri eserlerinde taşlama/taşlanma motifine sıkça yer vermişlerdir. Özellikle delilerin çocuklar tarafından taşlandığını şiirlerden anlıyoruz. Leyla ve Mecnûn aşk hikayesinin erkek kahramanı olan Mecnûn aşk deliliğinin sembolü olmuştur. Mecnûn kelime olarak deli, çılgın veya çıldırmış olan demektir. Bu hikâyede çocukların Mecnûn’u görünce taşlamaları divan şairlerine ilham olmuştur. Bâkî (XVI. yy), aklı kuşa benzeterek çocukların Mecnûn’u taşlaması nedeniyle Mecnûn’un akıl kuşunun uçtuğunu yani çıldırdığını belirtir. Bir anlamda Mecnûn’un çıldırmasını aşka değil çocukların taşlamasına bağlar. Modern okuru şaşırtacak unsur olarak şairlerin kendilerini Mecnûn âşık olarak gördüğünü vurgulamak yerinde olur. Bu nedenle divan şairleri için taşlanmak kötü değil aksine olumlu bir ögedir.

“Başdan mürğ-i ‘akıl uçmaz idi başından

Tıflar üstüne taş atmasalar Mecnûnun” Bâkî (Küçük, 1994: 200, G. 283/4)

(Başlangıçta çocuklar Mecnûn’a taş atmasalardı akıl kuşu başından uçmazdı.)

Köpeklerden korkulunca kendini savunmak için sokakta ilk akla gelen şey, eline taş almak olmuştur. Zâtî, rakibi köpeğe, sevgilinin kalbini ise taşla benzeterek bu duruma gönderme yapar:

“Ol peri-hûnuñ rakibi gönîlîni aldum ele

Eylese segden hazer âdem alur destine seng” Zâtî (Çavuşoğlu, 1987: 613, G. 717/6)

(İnsan köpekten korktuğunda eline taş aldığı gibi o peri kanından olan sevgilinin rakibinin gönlünü ele aldım.)

Kuşları korkutmak veya kovmak için de taş atılır. Fakat bazı kuşlar, kovalanmamalıdır. Muhibbî (XVI. yy), sevgilisine gönlüm senin mahallene gelirse incinme, onu taşlama çünkü o haremim kuşudur, diye sesleniyor. Harem kelimesi, evlerin kadınlara has yeri, yasak kılınmış ve mukaddes olan gibi anlamlara geldiği gibi Kâbe ve civarına da harem kelimesi ad olmuştur (GTS, Erişim tarihi: 02.01.2020). İhrama girdikten sonra hiçbir canlıya zarar vermemesi gereken Müslüman’ın Kâbe civarında yaşayan kuşlara taş atması elbette beklenemez. Bazılarınca Kâbe civarında yaşayan bu kuşlar Kuran-ı Kerim’de anılan ebabil kuşlarıdır. Kâbe’yi kafirlerden kurtaran bu küçük kuşlar, kimi zaman kutsal görülmüştür. Bu nedenle Harem’in kuşları taşlanmaz:

“Dil varsa ser-i kûyuña incinme habîbüm

Seng-ile anı atma ki ol murg-ı haremdür” Muhibbî (Yavuz, 2017: 523, G. 913/2)

(Sevgilim, gönül mahallene geldiğinde incinme, gönül harem kuşu olduğundan ona taş atma!)

İnsanları en çok korkutan hayvanlardan biri de yılanlardır. Hemen hemen tüm mitolojilerde karşımıza çıkan yılan, ölümün olduğu kadar sağlığın da sembolü olmuştur. Bu nedenle de yılanı karşı tutum kültürden kültüre, hatta aynı kültürde zaman içinde farklılıklar gösterebilir. Fakat özellikle Semavî dinlerde yılanın Hazreti Âdem ve Havva'nın cennetten kovulmasında rol oynadığına inanıldığından bu hayvan kötü görülmektedir (Sivri, Akbaba, 2018: 53-58). Yılanları öldürmenin bir yolu da başlarını taşla ezmektir. Antepli Aynî (XV. yy), cennetten kovulma hikayesini hatırlatacak şekilde rakibini yılan olarak resmederek başının taşla ezilmesini dilemektedir:

“Şübhesizdir cennetü'l-me'vâyı dünyâda bulur

Seng ile mâr-ı rakibiñ başını her kim eze” Antepli Aynî (Arslan, 2004: 204, G. 201/6)

(Yılan rakibin başını kim taşla ezerse şüphesiz Mevâ cennetini dünyada bulur.)

3.2. İnşaat Malzemesi Olarak Taşlar

İnşaat sektörünün temel maddesi taşlardır. Barınmak için evler ve kaleler inşa eden insanoğlu taşlardan yararlanmışlardır. Yaşadıkları dönemde özellikle korunmak için yapılan kalelerin sağlam olması için taşlardan yapılması divan şairlerine ilham vermiştir:

“Âb-ı tîğün edeli ehl-i havâ olanı hâk

Havfdan kendüsine taşı hisâr eyledi nâr” Hayâlî Bey (Tarlan, 1945: 18, K. 2/16)

(Heva [aşk] ehlini kılıcının suyu toprak ettiğinden beri ateş kendisine taştan kale yaptı.)

Taşlarla ilgili karşımıza çıkan bir inşaat terimlerinden biri heliktir. Helik bina yapılırken büyük taşlar arasına konulan küçük taşlardır (Kelimeler, Erişim tarihi:24.01.2023). Şair, feleği bina yapan devasa bir usta gibi hayal ederek bu acımasız ustanın aşıkların kellelerini helikler olarak kullandığını resmeder:

“Bennâ-yı çarh bir ulu bünyâda urdu tarh

Kim ol binâya kelle-i ‘uşşâkdur helik” Hayâlî Bey (Tarlan, 1945: 285, G. 264/2)

(Çarh/kader mimarı ulu bir yapıyı yaptı ki aşıkların kelleleri o binanın helikleridir.)

Binaların duvarlarında olduğu gibi eşiklerinin yapımında da taşlardan yararlanılmıştır. Divan şairleri özellikle sevgilinin eşiği taşıma eserlerinde bolca yer vermiştir:

“Ey dil gerekse vâsıta-i devlet-i ebed

Olmaz nigârün işigi taşı gibi sened” Bâkî (Küçük, 1994: 52, G. 43/1)

(Ey gönül, sonsuz mutluluğa aracı gerekiyorsa sevgilinin eşiğinin taşından daha iyi bir senet olmaz.)

Divan şiirinde bahsedilen bir başka eşik taşı meyhanelere aittir:

“Seng-i der-i meyhâneye kor başını düşde

Zânû-yı melek olsa eğer hâbgeh-i mest” Nef'î (Akkuş, 1993: 245, G. 27/4)

(Sarhoşun yatağı meleğin dizi olsa [bile o]rüyasında başını meyhanelenin kapısının taşına kor.)

Binaların yapımında kullanıldığı gibi taşların yol yapımının da temel malzemesi olduğunu divan şiirinde görmekteyiz. Yol yapımı için ufak taşlar veya ufaltılmış taş parçaları kullanılmıştır:

“Yolınuñ rîze-i sengin turup öpsem ne ‘aceb

Subha yâ seng ola yâ dâne-i mercân öpilür” Bağdatlı Rûhî (Ak, 2001: 350, G. 333/4)

(Yolunun taş parçaları sabaha ya taş ya da mercan tanesi olur, onları durup öpmeme şaşılmaz, [taşlar] öpülür.)

3.3. Hedef Olarak Taşlar

Taşlar, günlük hayatta sporcuların vazgeçilmez malzemelerindedir. Okçular, hedef olarak taşlardan yararlanmışlardır. Fakat her yerde ok talimi yapmaları tehlikeli olabileceği için ok meydanı olarak belirlenen

alanlarda antreman yapmışlardır. Behiştî (XV. yy) sinisini ok meydanına benzeterek sevgiliyi ok atmak için kendisine davet etmektedir. Elbette bu beyti sevgilinin okunu onun bakışları olarak yorumlayarak şairin sevgiliye herkese bakmamasını tembihlediğini de söyleyebiliriz.

“Urma her bir senge varup tirinûn peykânını

Sineme gel sineme istersen ok meydanını”

Behiştî (Aydemir, 2000: 546, G. 543/1)

(Okunun temrenini gidip her taşa vurma, ok meydanını istiyorsan sineme gel sineme!)

Nişangâh olarak taşlar kullanılmıştır. Okçular dikilen bu taşlara hedef almışlardır. Okçulukta kullanılan diğer taşlar ise ayak taşı ve ana taşıdır. Okçuluk eğitimini tamamlayan okçulara kemânkeş tâlib-i menzil veya müstahak-ı menzil denilir. Yeni bir menzil açmak yani atış rekoru kırmak belli kurallara bağlıdır. Atış yapacağı noktaya bir taş dikilir. Bu taşa ayak taşı da denilmiştir. Ayak taşından attığı ok, 900 gezden fazlaysa okçu bir ziyafet vererek ana taşı diktirir (Yücel, 1999: 109-110; Özveri 2006: 59-62). Divan şairleri taşların okçulukta kullanımından bahsetmişlerdir:

“Cân virürsem o şehûn nâvek-i hûn-pâşından

Dikesüz aña nişân makberemûn taşından”

Azmizâde Hâletî (Kaya, 2017: 632, G.630/1)

(O şahın kan dökken okuyla can verirsem mezarımın taşından ona nişan dikiniz.)

Okçuluk gibi tüfekle atış yapılırken de nişangâh olarak taşlarından yararlanılmıştır. Şair Haşmet (XVIII. yy), şairliği kadar sporculuğu ile de bilinmektedir. Bir gün Bursa civarında 1000 adım uzaklıktaki hedefi tüfekle üç kez üst üste vurmuştur. Bu başarısı için oraya bir nişangâh taşı dikilmiş ve üzerine de şu kıt’a yazılmıştır:

“Kıta-i Nişangâh

Haşmet Efendi atdı bu yerden şu menzile

Üç defa urdu birbiri üzre nişânını

Koluna kuvvet ola bu menzilde taş dikip

Mermerde kazdı sikke gibi nâm u şânını”

Lâedri (Aksoyak & Arslan, 2018:4)

(Nişangâh Kıtası. Haşmet Efendi bu yerden şu menzile üç kez üst üste nişanı vurdu. Koluna kuvvet olsun! Bu menzilde taş dikip namını sikke gibi mermerde kazdı.)

3.4. Değirmen Taşı

İçinde öğütme işlemleri yapılan değirmenler, insanoğlunun hayatında önemli bir yer tutar. Geçmiş zamanlarda daha çok su ve rüzgâr gibi doğal güçlerden yararlanılarak yapılan öğütme işlemi bugün yerini daha modern enerjilere bırakmıştır. Divan şairleri su değirmeni anlamına gelen âsiyâ veya âsiyâb kelimelerine şiirlerinde yer vermişlerdir. Üst üste konulan iki büyük değirmen taşın dönmesi ile arasındaki tanelerin ezilmesi divan şairlerine ilham vermiştir. Bâkî (XVI. yy), gözyaşlarını değirmen taşlarını döndüren coşkun sulara benzetir:

“Cûy-ı eşküm şöyle tугyân itdi kim bir gün hemân

Âsmânûn âsiyâ-sengin yuvalar bilmiş ol”

Bâkî (Küçük, 1994: 206, G. 297/4)

(Gözyaşı ırmağım öyle bir coştı ki gökyüzünün değirmen taşını bir gün yuvarlar, haberin olsun !)

Seyrî (XIX. yy), gamı değirmene, ömrü ise una dönüşen buğday tanelerine benzetmiştir:

“Âsiyâb-ı gamda ‘ömrûn gendümin un eyleyüp

Çigzinürsin âb-ı gayretle çü seng-i âsiyâ”

Seyrî (Gökkaya, 2017: 62, G. 2/6)

(Gam değirmeninde ömrünün buğdayı un ederek suyun kuvvetiyle değirmen taşı gibi dönersin.)

3.5. Bileği Taşı

Taşların günlük hayatta kullanımına bir başka örnek de bileği taşıdır. Bıçak, kılıç ve hançer gibi kesici metal eşyaları keskinleştirmek için kullanılan bu taşlara divan şairleri de şiirlerinde yer vermiştir:

“Virürdi rahneler dâ’im dem-i şemşîr-i Mirrîh’e

Fesân-ı seng-i kahrı tîz ideydi tîg-i küh-sârı”

Hâletî (Kaya, 2017: 34, K. 9/21)

(Kahrının bileği taşı dağların kılıcını keskinleştirseydi daima Mars'ın kılıcının ucunu yaralardı.)

Divan şairleri bileği taşının çeliğe verdiği parlaklığından ilham almışlardır. Bu parlaklık ile sevgili arasında benzerlikler kurulmuştur:

“Bir tâb verdi kaşlarına senin vesme kim

Ancak o tâbî deşneye seng-i fesan verir” Nedim (Macit, 1997:2, K.4/49)

(Rastığın, sevgilinin kaşlarına verdiği parlaklığı hançere ancak bileği taşı verebilir.)

3.6. Hamam Taşı

İnsanların beden ve zihnen arındığı, dinlendiği mekanlar olarak hamamlar, Türk kültürünün vazgeçilmez öğelerindedir. Özellikle bayram ve düğün öncesi hamama gitmek gelenek haline gelmiştir. Hamam binaları taştan yapılmıştır. Hamamlarda taşlarla ilgili bir başka unsur ise göbek taşıdır. Terleme için kullanılan göbek taşı, hamamdan ayrı bir mekânda değil onun içerisinde. Türkler sefere gittiklerinde hamam-i seferi denilen çadır hamamlarını kullanmışlardır (Deniz& Kocakaya, 2020). Çamçak Mehmed Çelebi (XVI. yy), bayrama hazırlık amacıyla sevgilinin hamama gideceğini duyunca kendisini bedenini taş, başında duman ve gözlerinde yaşlarla bir hamam gibi tasvir etmektedir.

“Seni bayrâmiçün hammâma gire diyü olmuşdur

Tenümde seng ü başda dūd u gözde âb dilde tâb” Çamçak Mehmed Çelebi (Turan, 2018: 14, G.4/4)

(Senin bayram için hamama gideceğini duyunca bedenimde taş, başımda duman, gözümde su ve gönülde ışık oluşmuştur.)

3.7. Terazi Taşı

Günlük hayatın, vazgeçilmez anlarından biri de alışveriş. Terazi, alışveriş tasvirleri içerisinde olmazsa olmaz öğelerdendir. Alınan ve satılan malların ağırlığı bu teraziler sayesinde öğrenilir. Yüzlerce yıldır kullanılan eşit kollu terazilerin çalışma prensibi temelde tartılacak mal ile sabit ağırlığın karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Günümüzde daha çok metalden yapılan ağırlıklar kullanılırken geçmişte sabit ağırlık olarak taşlar kullanılmıştır (Ekmen, 2014: 35-40). Divan şairlerinin eserlerinde yaşadıkları dönemde taşların terazi ağırlıkları olarak kullanıldığını görmekteyiz:

“Beni görseñ alursun keffe sengi

Terâzû gibi âhen-dilsin ey dost” Zâtî (Çavuşoğlu, 1987: 95, G. 80/3)

(Ey dost, terazi gibi demir kalpli (sert mizaçlı) olduğundan beni görünce kefeye [eline] taşı alırsın.)

Divan şairleri gönlü bir terazi taşına benzetmişlerdir:

“Dil ol pâ-seng-i terâzû-yı hakikatdür kim

Gevherin kadrin anuñla bilür ehl-i irfân” Ahmed Müsellem (Kurumehmet, 2006: 140, G. 128/4)

(Dil, irfan ehlinin cevherin kıymetini belirlediği hakikat terazisinin taşı kaidesidir.)

3.8. Çakmak Taşı

Kuvarsın çok ufak kristalsiz bir türü olan çakmak taşı, bir zamanlar insanların hayatının vazgeçilmez bir parçasıydı. Bu kuvars türü demir veya çeliğe sürtüldüğünde kıvılcım çıkardığından ateş yakmak için kullanılmıştır. Alet yapımında da kullanılan çakmak taşı, bazı Türk toplumlarınca kutsal kabul edilmişlerdir. Türk Mitolojisinde İyilik Tanrısı olan Ülgen'in ilk ateşi çakmak taşı ile yaktığına inanılmaktadır. Bu nedenle Altay kamları, ayin için ateşi kutsal kabul edilen bu taş yardımı ile yakmışlardır (Uzun, 2022: 299-314). Divan şairleri çakmak taşı ile demir/çelik ilişkisinden ilham almışlardır:

“Taş eylese od gibi hisârımı rakibüñ

Çakmak gibi başına demürler çakam ey dost” Cemâli (Karaman, 2002: 45, G. 33/6)

(E dost, rakip ateş gibi kalesini taştan yapsa çakmak gibi başına demir vurayım.)

3.9. Yiyeceklerde Taşlar

Taşlar, alet edevat yapımında kullanıldığı gibi kimi zaman da yediğimiz yiyeceklerin içinde karşımıza çıkar. Buğday, pirinç, bulgur veya mercimek gibi bakliyatların toplanması sırasında içine karışan taşlar pişirilmeden önce ayıklanır.

Bazen bu taşlardan bir kısmı ayıklama sırasında gözden kaçabilir. Bu nedenle unun veya ekmeğin içinden kimi zaman taş çıkabilir. Nâbî (XVII. yy) bu durumu kaderin insanoğluna zorluk yaşatmadan rahatlığı tattırmayacağı düşüncesine bir örnek olarak vermiştir:

“Ribât-gûne konan kârvân-ı imkâna

İçinde seng nihân itmedükçe nân mı virür” Nâbî (Bilkan, 1997: 123, G. 82/6)

(Hancı, kervansarayında konaklayan imkân kervanına içinde taş olmadıkça ekme verir mi?)

3.10. Sapan Taşı

Sapan, Güncel Türkçe Sözlük’te “Genellikle çocukların kuş vurmak için kullandıkları, iki ucuna lastik ve lastiklerin arasına da geniş bir meşin parçası bağlı bulunan çataldan oluşan araç, kuş lastiği” (GTS, Erişim T: 05.01.2023) olarak verilmiştir. Bu araçla kimi zaman kuş avlamak için kimi zaman sadece atış talimleri yapıp eğlenmek için taşlar atılmıştır. Divan şairleri de taşların bu oyunda kullanımından ilham almışlardır. Bâkî (XVI. yy), lâleyi şekil olarak bir sapan benzeter:

“Sahn-ı çemende şöyle kırıldı zücâc-ı yah

Seng-i felahan urdı meger ana lâleler” Bâkî (Küçük, 1994: 120, G. 12/3)

(Sanki laleler çimenlikte sapan taşı ile vurmuş gibi buz camı kırıldı.)

Bursalı Rahmî (XVI. yy), hilali şekli ile bir sapan benzeter gezegenleri de bu sapanın atacağı taşlar olarak tarif etmektedir:

“Şâm-ı gamda baña pertâb itmege bu dehr-i dîn

Sengdür seyyâreler gûyâ felâhândur hilâl” Bursalı Rahmî (Erdoğan, 2012, 150, G. 124/2)

(Bu alçak dünya, gam gecesinde gezegenler taşa ve hilal sapan benzerken, bana [taş] atmasın.)

3.11. Musalla Taşı

Yaşamın her anında insanoğlunun yanında yer alan taşlar ölümdede yanındadır. Musalla taşı, cenaze namazı kılınırken tabutun üstüne konulduğu genellikle dikdörtgen biçiminde masa biçiminde ve yerden yüksekte bir taştır. Bâkî (XVI. yy), kendi cenaze namazını düşünerek insanların onun kıymetini ancak öldüğünde anlayacaklarını vurgulamıştır:

“Kadrüni seng-i musallâda bilüp ey Bâkî

Turup el bağlayalar karşuña yârân saf saf” Bâkî (Küçük, 1994: 178, G. 229/9)

(Ey Baki, dostların kıymetini musalla taşında olduğunda anlayıp karşında sıra sıra el bağlayalar.)

3.12. Mezar Taşı

Ölüm ritüelleri dine, kültüre ve zamana göre değişmektedir. Kimi toplumlarda cenazeler, yakılırken birçoğunda toprağa gömülür. İslam’a göre ölümler, belli kaidelere uyularak toprağa gömülür. Ölümlerin defnedildiği ve üzeri toprakla örtülen bu çukura mezar veya kabir denilmiştir. İslam öncesi Türk topluluklarında da ölümler toprağa defnedilmiştir. Mezar yerine Türk topluluklarında bark, kümbet, kurgan, oba, kereksür, kegür veya türbe gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Mezar başına dikilip üzerinde mezardaki kişinin ölüm tarihi ve kim olduğu gibi bilgilerin yazılı olduğu taşa mezar taşı denilmiştir (Haseki, 1971: 5). Kimi mezarların hem baş hem ayak kısmına dikilen mezar taşlarına şahide denilir. Osmanlı döneminde mezar taşları adeta birer heykel gibi ayrıntılı hale gelmiştir. Mezar taşlarının üst kısmına yapılan ser-pûş denilen başlık kısmı; ölen kişinin dünyadaki makamını, tarikatını veya statüsünü simgelemektedir (Sağiroğlu Aslan, 2017: 1925). Divan şairleri de şiirlerinde mezar taşlarından bahsetmişlerdir:

“Kan-ıla nakş-ı nigâr etdi mezârüm sengini

Çün beni sevdâ-yı çeşm-i mest-i dil-dâr öldürür” Edirneli Şevki (Yakar, 2010: 128, G. 60/3)

(Beni sevgilinin sarhoş gözünün karası/aşkı öldürdüğünden sevgili mezarımın taşını kan ile süsledi.)

Divan şiirinden dönemin mezar taşlarıyla ilgili inanışlarını da gözlemleriz. Şairlere göre mezar taşı diktirmek ölen kişinin unutulmamasını sağladığından iyi bir davranıştır, hayırlıdır.

“Öliceğ âşık-ı miskîni çıkarma dilden

Hayra gir makberesin seng ile bünyâd eyle” Üsküplü İshak Çelebi (Keklik, 2014: 512, G. 243/3)

(Ölünce zavallı âşığını gönlünden çıkarma. Mezar taşını yaptırarak hayra gir.)

Fetih kültürüyle yetişen Türk-İslam toplumunda savaşa katılmak, gazi ve şehit olmak çok önemlidir. Allah yolunda savaşın ölenlere şehit denilmiştir (Kurt, 2012: 192). Fakat şehit terimi hadislerle dayanarak daha geniş kitleleri kapsayacak şekilde de açıklanmaktadır. Bu hadislerden biri de aşk ile alakadır. Bu hadise göre “Kim âşık olur da iffetli davranıp aşkını gizler (ve bu sebepten) ölürse şehit olarak ölür”. Bu hadis üzerine bir makale yazan Mehmet Şakar, bunun zayıf bir hadis olduğuna dikkat çekmiştir (Şakar, 2021). Bu hadise dayanarak divan şairleri, kendilerini birer aşk şehidi olarak tanımlarlar. Şehitlerin mezar taşı olmadığını divanlardan öğreniyoruz:

“Küşteñ mezârına gel dikme nişân için seng

Rûhum şehîd-i ‘ışka lâzım degül nişane”

Azîzî (Altınova, 2019: 468, G. 339/2)

(Ruhum! Aşk şehidine nişane gerekmez, gel mezarına nişan için taş dikme!)

3.13. Cam

Kırılganlığı ile şairlerin vazgeçilmez malzemesi olan camın ana malzemesi taşın ufalanmış hali olan kumdur. Sert ve kırıcı taşın ısı ve yetenekle kırılan ve şeffaf cama dönüşmesi divan şairlerine ilham vermiştir:

“Ateş-i ‘ışk ile bulmaz hâtır-ı zâhid safâ

Kâbiliyyet olmasa bir seng-i taht olmaz zücâc” Sâdık (Sunal, 2014: 305, K. 73/4)

(Aşk ateşiyle zahidin hatırı sefa bulmaz, yetenek olmadıktan sonra tahtın taşı cama dönüşmez.)

3.14. Sürme Taşı

Makyajın belki de en eski malzemelerinden biri sürmedir. Güzelliği artırmak, gözleri vurgulamak veya göz sağlığı için sürme, yüzlerce yıldır cinsiyet fark etmeksizin insanlar tarafından kullanılmıştır. Divan şairlerinin eserlerine baktığımızda sürme ile taşlar arasında bir bağ olduğunu görmekteyiz. Sürme kelimesinin yanında kuhl ve tutiyâ kelimeleri de bu malzemeyi açıklamak için kullanılmıştır. Tutiyâ kelimesi bazı sözlüklerde “toz haline getirilen sürme taşı” (Buçukçu, 2018: 195-200) olarak da verilmektedir. Çeşitli değerli taşlar da ezilip toz haline getirilerek sürme olarak kullanılmıştır (Tokat, 2014: 178-180). Genellikle siyah renkli olan sürme taşına divan şairleri eserlerinde yer vermiştir:

“İrişdi bir sevâd-ı a‘zam-ı nâ-dîde-etvâra

Ki seng-i sürmeden tertîb olunmuş tarh-ı bünyânı”

Arpaeminizade Mustafa Sami (Kutlar Oğuz, 2017:37, K. 2/12)

(Sarayın düzeni sürme taşından yapılmış gibi tavırlara görülmemiş büyük bir karanlık erişti.)

4. Sağlıkta Taşlar

Yüzlerce yıldır taşlardan hastalıkların tedavisinde yararlanılmaktadır. Sıtma hastalığı tedavisinde de taşlardan yararlandığımızı divanlarda gözlemleriz:

“O denlü iktidâr-ı sâ‘ide-bahtı müsâ‘id kim

Murâd etdikde dest-efşâr ederdi seng-i sıtmâyı”

Lebîb (Kurtoğlu, 2004: 189, T. 5/27)

(Bahtının uğurunun gücü o kadar müsait ki isterse sıtma taşını elinde sıkardı!)

5. Değerli Taşlara Dönüşme

Divan şairleri, kara taşlar olarak andıkları sıradan taşların değerli taşlara dönüşebileceği inancına eserlerinde yer vermiştir. Sıradan taşların mücevherlere dönüşmesinin birkaç yolu vardır. Bunlardan ilki inciye dönüşmesidir. Kara taşlar, doğal yollarla değerli incilere dönüşebilirler. Hatta bu değerli incilerin oluşumunda taşların rolü oldukça önemlidir. Öncelikle sedef içerisine küçük bir taş parçası yerleşir. Sedef, içine yerleşen taş parçasından rahatsız olduğundan bir çeşit savunma mekanizması olarak salgıladığı sıvı ile bu taşı sarar. Bu salgıya incinin annesi de denilmektedir. Salgı gittikçe sertleşir, sedef daha fazla salgı ile bu sert maddeyi kaplar. Zamanla bu salgıyla daha çok kaplanan taş, parlak bir inciye dönüşür (Bilimgenç, Erişim tarihi: 24.01.2023). Divan şairleri inci ile kara taşlar

arasındaki bu ilişkiye sık sık değinmişlerdir:

“Tab‘uñı eyler isen lücce-i ma‘nâya sadef

Eser-i feyzüñ ile gevher olur seng ü hazef” Cevrî (Ayan, 1981: 158, G. 132/1)

(Tabiatını temiz mananın sedefi haline getirirsen, feyzinin eseri ile taş ve çömlek feyzinin inci/cevher olur.)

Basit taşların cevhere dönüşmesinin bir diğer yolu olarak gök cisimlerinin etkisi görülmüştür. Geçmişte taşların güneş ve yıldızların etkisiyle değişim geçirip cevherlere dönüştüğüne inanılmıştır (Kutlar, 2005). Divan şairleri bu inanca çeşitli vesilelerle eserlerinde yer vermişlerdir:

“Nice kim hâki nazarla zer iden gibi güneş

Nazar-ı terbiyet ile ide sengi cevher” Mesîhî (Mengi, 1995: 36, K. 15/4)

(Nasıl güneş toprağı bakışıyla altın ederse terbiye bakışıyla taşı cevher eder.)

Taşları cevherlere dönüştürme yöntemlerinden bir diğeri ise simyadır. Simya/kimya adıyla anılan gizil ilim, temelde maddenin dönüştürülmesi üzerinedir. Bu batıl ilimle uğraşan simyagerler/kimyagerler, özellikle değersiz taşları, değerli taşlara dönüştürmeyi amaçlamışlardır. Belîğî (XVI. yy), güneşin ve simyagerlerin değersiz taşları mücevherlere dönüştürebileceği inancı ile şeyh-i kâmilin kişiyi değiştirmesi arasında benzerlik kurmaktadır:

“Şeyh-i kâmil bir güneşdür sengi eyler la‘l-i nâb

Hakûñi gel cevher itsün kîmyâgerler gibi” Belîğî Dîvânçesi (Kaplan, 2019: 372, K. 1/12)

(Olgun şeyh, taşı lâ‘l taşına dönüştürür. Gel kimyagerler/simyacılar gibi toprağını cevher etsin!)

6. İstanbul Semt İsimlerinde Taş

Bizans döneminden itibaren İstanbul‘da yer alan taş tılsımlar, halk inançlarında kendisine yer edinmiştir. Bu taşların buldukları semtlerin adları bu inançların izini taşımaktadır. Şairler eserlerinde bu semtlere de yer vermiştir:

“Şeyh olaldan zâtı dergâh-ı Beşiktaş‘ın ider

Sengi dürr ü gevher ü yâkûta ‘arz-ı rif‘ati” Şeref Hanım (Arslan, 2002: 264, Trh. 59/2)

(Kendisi Beşiktaş dergahına şeyh olduğundan beri yüceliğini arz ederek taşı inci, cevher ve yakuta çevirir)

7. Taş Ocağı

Taşlarla ilgili olarak taşlık yer veya taş ocağı anlamında sengistan kelimesi de şiirlerde karşımıza çıkmaktadır:

“Pâre-i elmas olur mı hiç sengistânda

Her hacir zi-kıymet olmaz dûn bahâ bir sengdir” Faik Ömer (Büyükkaya, 2008: 196, G. 29/4)

(Hiç taş ocağında elmas parçası olur mu? Her taş aynı kıymette olmaz, sıradan bir taş az değerlidir.)

8. Hayal Dünyasında Taşlar

8.1. Sevgili ve Taş

Yaşadığı dönemde hayatının her anında taşlarla bir arada olan şairler, hayal dünyalarında da taşlara büyük yer vermiştir. Bu hayal dünyasının merkezinde sevgili vardır. Sevgili, âşığın hükmeden padişahıdır. Bayağı taşlar, gerçek dünyada hiçbir zaman mücevherler kadar değer görmez. Fakat şairin hayal dünyasında maddeye değer biçen sevgili/padişah olduğundan o, taşa tuğrasını bastığında sıradan taşlar dahi altından daha değerli hale gelir:

“Sikke-i nâm-ı şerifüñ ursalar seng üstine

Gâlibâ sîm ü zere kalmazdı ayruk ihtirâ” Mesîhî (Mengi, 1995: 36, K. 4/22)

(Taş üstüne şerefli namını sikke vursalar galiba gümüş ve altının keşfedilmesine gerek kalmazdı.)

Divan şiirinde sevgili hükmeden, her türlü kaygıdan uzak, şen fakat kayıtsız ve acımasızdır. Âşığın yani şairin çektiği acılara karşı hiçbir empati ibaresi göstermez. Bu nedenle divan şiirinde sevgili taş kalplidir:

“Seng-dildür hüblar rahm eylemezler hâlûñe

Fâide kılmaz eger biñ kez virem cânâna ‘arz” Hikmetî (Eğri, 2006: 155, G. 135/7)

(Güzeller taş kalplidir, haline acımazlar. Sevgiliye bin kez halimi anlatsam da faydası yok.)

Şairlere göre bu sevgili o denli acımasızdır ki kalbi taştan hatta çelikten daha serttir:

“Ne feryâd ü figân eyler eser ne âh-ı pey-der-pey

Bu saht-ı dilliği ne seng ü ne pûlâddan gördüm” Nâşid (Zülfe, 1998: 124, G. 66/5)

(Ne ağlayıp sızlama ne de adım adım yükselen ah etkilemez. Bu katı gönüllüğü ne taştan ne de çelikte gördüm.)

Sevgili taş kalpli olduğundan gönlü ile yaptığı bina da taştan olmalıdır:

“Gönlüñile çün-ki yapduñ bu dil-i virânemi

Muhkem olısar bu kez kim sengile urduñ binâ” Adnî (Yücel, 2002: 24, G. 5/2)

(Gönlün ile bu virane gönlümü yaptın. Bu kez taştan inşa ettiğin için sağlam olur.)

Sevgilinin rakibe gösterdiği işve, âşığın kalbini kırarak kara bir taştır. Genellikle sevgilinin olumlu özelliklerinden biri olarak ele alınan işve, rakibe gösterildiğinde olumsuz resmedilmiştir:

“Ağyâra seng-i ‘işveni atmak neden gelür

Bir iyliğün tokınmadı ey seng-dil bana” Mostarlı Hasan Ziyai (Gürgendereli, 45, G. 10/3)

(Ey taş kalpli sevgili bana bir iyiliğin dokunmamışken neden rakibe işve taşı atıyorsun?)

8.2. Rakip ve Taş

Divan şairinin hayal dünyasında yalnız sevgili değil rakip de taş kalplidir:

“Âlemi kucar gibi yakdı çıkan âhum odı

Ol rakîb-i seng-dil durmaz dahı yâre çakar” Seyrî (Gökkaya, 2017: 184, G. 85/2)

(Ahımın ateşi âlemi kucaklar gibi yaktı [ama] o taş kalpli rakip hâlâ durmadan sevgiliye çakar.)

8.3. Âşık/Şair ve Taş

Her ne kadar sevgili ve rakip taş kalpli ise de âşık/şair taş kalpli olmamalıdır:

“Sengîn-dil olup kalma sakın Seyrî hurûş it

Mey-hânede mey küpleri hep eylediler cûş” Seyrî (Gökkaya, 2017: 225, G. 164/5)

(Seyrî, meyhanede mey küpleri hep coştular taş kalpli olma sakın, sen de coş!)

Divan şiirinde âşık tipi acıdan benzi sararmış, boynu bükük ve gözü her daim yaşlı biridir. Hatta âşık o kadar çok ağlar ki gözyaşları artık kanlı akar. Bu kanlı gözyaşları sevgilinin mahallindeki sıradan taşları kırmızıya boyayarak onları değerli kırmızı taşlara (yakuta, la’la veya mercana) dönüştürür:

“Kesret ile ağlamakdan çün yaşum kan eyledün

Kûyınun sengin yudum yâkût u mercân eyledün” Hatmi (Yücel Turan, 2017: 159, G. 82/1)

(Çok ağladığım için gözyaşım kan oldu. [Bu kanlı gözyaşı ile] mahallenin taşını yıkayarak onları yakut ve mercana dönüştürdüm.)

Kırmızı renkli değerli taşlardan bir diğeri de la’ldir. La’l taşı genellikle sevgilinin dudağı ile anılır. Sevgilinin dudağının isteğiyle şairin kanlı gözyaşları tüm dünyanın taşlarını la’la çevirir:

“Lebüñ şevkiyle şol deñlü akar bu çeşmümün yaşı

Ki la’l-i âbdâr oldı ser-â-ser ‘âlemün taşı” Bursalı Rahmî (Erdoğan, 2012, e-kitap, G. 214/1)

(Dudağının özlemiyle gözümün yaşı öyle bir akıyor ki baştan başa bütün alemin taşı parlak la’l taşına dönüştü.)

Âşıklar/şairler şiirlerinde kendilerini gariban ve çaresiz insanlar olarak tasvir etmişlerdir. Bu nedenle onlar için yaslanılacak yastıklar, taşlardır. Ayşe Yıldız, “taş yasadamak” veya “toprak döşenip taş yasadamak” kullanımının bir deyim olabileceği üzerinde durmuştur. Yıldız, çalışmasında divan şiiri metinlerinde bu deyim daha çok acizlik ifadesi olarak kullanıldığını fakat farklı bağlamlarda çaresizlik anlamı yanında yetimlik, kimsesizlik, hastalık, tekâmül, sarhoşluk ve ölüm gibi farklı anlamlara da gelebileceğini ifade etmiştir (Yıldız, 2018: 244-263). Edirneli

Şevkî bu deymi bir deniz tasvirine uygun düşecek şekilde kullanmıştır:

“Belâ yolında toprak döşenüp taş yasadnur şimdi

Benüm teg varsa bir şûrîde deryâdur ‘Alî Bâlî” Edirneli Şevkî (Yakar, 2010: 338, G. 18/1).

(Alî Bâlî, dert yolunda benim gibi toprak döşenip taş yasadnan şimdi biri varsa o perişan denizdir.)

8.4. Aşk Hikayelerinde Taş

Taşlar bazı aşk hikayelerinin de vazgeçilmez unsurlarındandır. Hüsrev ü Şîrîn veya Ferhad u Şîrîn hikayesi Doğu edebiyatının çok bilinen aşk hikayelerinden biridir. Hüsrev ü Şîrîn hikayesinde Ferhad, bir yan karakter iken Ferhad u Şîrîn hikayelerinde baş kahramanlardan biri haline gelmiştir. Fars ve Türk edebiyatlarında defalarca kaleme alınan bu hikâyede Ferhad bir sanatçısıdır. Bir taş ustası olan Ferhad, aynı zamanda iyi bir ressamdır. Şîrîn’e aşkıdan dağları delen Ferhad imgesi, divan şairleri tarafından sık sık anılmıştır (Erkal, 1997). Şîrîn kelimesini hem bu aşk hikayesinin kadın kahramanın ismi hem de tatlı anlamına uygun gelecek şekilde kullanan Haşmet (XVIII. yy), Ferhad’ın taşları kırmasını hatırlatmaktadır:

“Sana gerçi olur şîrîn-zebânım her gören âşık

Velî Ferhâd Aga gibi bulunmaz taş dögen âşık” Haşmet (Aksoyak&Arslan, 2018: 247, M.1/1)

(Tatlı dillim, seni her gören sana âşık olur ama Ferhat Ağa gibi taş dögen âşık bulunmaz.)

Ferhad aynı zamanda ressamdır. Taşlar, Ferhad’ın sevgilisinin resmini yaptığı bir yüzey olarak da anılmaktadır:

“Dilâ üstâd iseñ Şîrîni âyîneñde seyr eyle

Kazup seng üstine Ferhâd-veş sûret-perest olma” Nev’î (Tulum & Tanyeri, 1977, G. 411/4)

(Ey gönül, usta isen Şîrîn’i aynandan izle! Ferhat gibi taş üstüne [onun resmini] kazıyıp surete tapan olma.)

Bazen Ferhad yerine kuhken (dağ kazan) tanımlaması da şiiirlerde kullanılır:

“Kûhken geldi bu ‘ışk bünyâdına bir taş kodı

Kaldurup ol taşı yirine bu gönlüm baş kodı” Muhibbî (Yavuz, 2017: 728, G. 3478/1)

(Ferhat/ dağ kazan geldi, bu aşk binasına bir taş koydu. Bu gönlüm o taşı kaldırıp yerine baş koydu.)

Hikâyeye göre Ferhad, taşları tîşe/külüng ile kırar. Şairler, taşlar kırılırken çıkan sesleri feryada benzetmişlerdir:

“Hayâl-i sûret-i Şîrîn ile eknûn tâ-mahşer

Çıkar her sengden bir tîşe-i Ferhâd'dan feryâd” Erbilli Âmâ Yusuf Garibî (Tosun, 2007, 155, G. 36/6)

(Şîrîn’in suretinin hayali ile her taştan bugünden mahşere kadar Ferhat’ın külüngünün feryadı çıkar.)

Leyla ve Mecnûn’un aşk hikayesinde de taşlara yer verilmiştir. Kimi zaman Mecnûn çocuklar tarafından taşlanır, kimi zaman Leyla’nın eşiğinin taşı Mecnûn’a yastık olur. Şairler, Mecnûn için en rahat yastığın Leyla’nın eşik taşı olduğunu vurgulamışlardır:

“N’ola Mecnûn Leylîñün taş işigine ursa baş

‘Âşık-ı didâre çün bâlîñ-i râhat sengdür” Celilî (Kazan Nas, 2011: 197, G. 84/5)

(Mecnûn, Leyla’nın taş eşiğine baş vurmuşsa ne olmuş? Sevgilinin yüzüne âşık olanlar için rahat yastık, taştır.)

8.5. Dinî Hikayelerde Taş

Bazı dinî hikâyelerde taşlar, önemli birer figüre dönüşmüşlerdir. Kur’an-ı Kerim’de 105. sure olan Fil Suresi’nde kısaca anlatılan Fil olayı da bunlardan birisidir. Olay, Kuran-ı Kerim’in indirilişinden kısa bir süre önce gerçekleşmiş tarihi bir vakaya dayanır. Dinî, ekonomik ve siyasî sebeplerle Ebrehe, yönettiği Habeş ordusu ve fillerine güvenerek Kâbe’yi yıkmak üzere yola koyulur. Allah, bu devasa hayvanları ve büyük orduyu küçük kuşlar olan ebailler ile helak etmiştir. Bu kuşlar küçük taşları veya pişmiş minik tuğlaları atarak Habeş ordusunu yok etmiştir. Bu surenin birçok tefsiri yapılmıştır (Kaya, 2021). Devasa fillerin, küçük kuşların attığı taşlar ile yok edilmesi divan şairlerini çok etkilemiştir:

“Olmadan Ebreheves seng-zen-i Ka‘be-i dil

Düşmen-i Ka‘be‘ye ur sengi ebabil gibi”

Nâbî (Bilkan 1997: 547, G. 848/ 7)

(Ebrehe gibi gönül Kabe’sinin taş kıranı olmadan Kabe’nin düşmanına ebabil kuşu gibi taş vur.)

Hazreti Meryem, Hıristiyanlıkta olduğu kadar İslâm dünyasında da önemli bir karakterdir. Onun yaşamı bir örnek olarak Kur’an tefsirlerinde anılmıştır. Dünyaya gelmeden yetim, küçük yaşta öksüz kalan Hazreti Meryem yaşadığı dönemde yalnız erkeklerin kabul gördüğü tapınağa adanmış ilk kız çocuğu olarak büyümüştür. Hayatı zorluklar ile geçen Hazreti Meryem, birçok kaynağa göre genç yaşta Allah’ın lütfuna mazhar olmuştur. Bakire olarak çocuk sahibi olan Hazreti Meryem, çocuğunu kavminden uzak bir yerde dünyaya getirdikten sonra Allah’ın emri ile oğlu Hz. İsa’yı kucağına alarak kavminin yanına gitmiştir. Kendisini hayasızlıkla suçlayanlara cevap vermeyip kucağındaki bebeği işaret etmiştir. Hz. İsa bebek iken konuşarak mucize gösterir. O dönemde Yahudi kavminde zina eden kadınların recm edilmesi (taşlanarak öldürülmesi) yaygın iken bu mucize ile bir süre Hazreti Meryem rahatsız edilmemiştir (Ay, 2012). Divan şairleri Hazreti Meryem’in hayat hikayesine şiirlerinde sıklıkla yer vermişlerdir. Hanyalı Kâmî (XVIII. yy), Hazreti Meryem’in taşlanmadığından bahsetmiştir:

“Yâ biz de Meryem anaya taş atmadık niçin

Hemşiresi o muğbeçenüñ bize seng atar”

Hanyalı Kâmî (Akyol, 2020: 64, G. 45/4)

(O meyhaneci çırağının kızkardeşi, biz de Meryem anaya taş atmadığımız halde niçin bize taş atar?)

Hz. Nuh, tufanı ve gemisiyle divan şiirinde sıkça anılan peygamberlerden biridir. Nuh tufanından çok az sayıda olan inananlar hayatta kalabilmiş, kafir ve münafıklar bu tufanda yok olmuştur. Bu nedenle Hz. Âdem’dan sonra Hz. Nuh insanoğlunun ikinci babası olarak anılmıştır. Yağmurun dinmesi ile Hz. Nuh sığınacak bir yer aramış rivayetlere göre gemi Cudi dağında durmuştur (Gülenç, 2021). Divan şairleri Hz. Nuh tufanını anarken onun sığınacak bir kaya/taş aramasına da değinmişlerdir:

“Gâh Nuh-asâ senge âmac olup da

Gâhi rahat yerden ihraç olup da”

Aydî Baba (Kotan, 2020: 189, Kıt’a – 3/3)

(Kimi zaman Nuh gibi taş bulmayı amaçlayıp, kimi zaman rahat yeri bırakıp uzaklaşarak...)

Divan şiirinde kötülük sembollerinden biri olan Nemrut, şiirlerde Hazreti İbrahim’le birlikte anılır. Nemrut’un Bâbil ülkesinin kurucusu olduğu düşünülmektedir. Bâbil kulesini yaptıran zalim kral, ilahlık iddiasında bulunmuştur. Hazreti İbrahim, buna karşı çıkarak Nemrut ile mücadele etmiştir. Bunun üzerine İbrahim peygamberi öldürmek isteyen Nemrut, büyük bir ateş yakıtılarak mancınıklı peygamberi bu büyük ateşe attırır. Ölümü ise Allah’ın kendisine musallat ettiği bir sinekle olmuştur (Zavotçu, 2018: 518; Onay, 2009: 245). Beynine giren sineği durdurmak için kafasını pamuklarla sarılı tokmakla dövdüren Nemrut’a gönderme yapan Âkif (XVIII. yy), inanmamakta inat eden zalim Nemrut’un kafasının düşmanlarınca haset taşıyla gece gündüz dövülmesini diler:

“Tal‘atn seyr eyle düşmenler ko döğsün rûz u şeb

Başını seng-i hasedle hem-çü Nemrûd-ı ‘anûd”

Âkif (Admış, 2007: 100, T. 21/4)

(Bırak düşmanlar gece gündüz inatçı Nemrut gibi haset taşıyla dövsün, sen güzelliğini seyret!)

İran kültür ve edebiyatından edebiyatımıza geçen sembollerden birisi de Zerdüş’tür. Kutsal kitabı Zend-Avesta, Avesta veya Zend olarak bilinir. Bu kitaba göre tanrı Ahuramazda’dır ve Zerdüş onun tarafından gönderilen peygamberdir. Genel olarak bu kitap iyilik ile kötülük arasındaki çatışmayı anlatmaktadır (Yıldırım, 2011). Zerdüş’ün öğretileri ile oluşan dine Mecusilik denilmiştir. Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarından olan ben ve hat koyu renginden dolayı sıklıkla Mecusi olarak tarif edilmiştir (Babür, 2020). Arpaeminizade Mustafa Sami (XVIII. yy), Zerdüş’ün hünerlerini sergilemesi ile taştan çıkan kıvılcımların buz taneciklerine dönebileceğini ifade etmiştir:

“Ger ibrâz-ı hüner itse bu dem Zerdüş-i sâhib-Zend

Şerâr-ı seng olur mânend-i erzen münce mid peydâ” Arpaeminizade Mustafa Sami (Kutlar Oğuz, 2017: 66, K. 7/14)

(Eğer Zend kitabının sahibi olan Zerdüş şimdi hünerini gösterse taşın kıvılcımları darı gibi buz ortaya çıkar.)

Divan şiirinin beslendiği başlıca kaynaklardan birisi Hazreti Muhammet’in hayatıdır. Peygambere verilen mucizeler, onun davranışları, peygamberlik alametleri ve hatta görünüşü gibi konular eserlerde konu olur. Kimi zaman bu

konulardan her biri ayrı türler olacak kadar müstakil eserlerde işlenirken kimi zaman da birer mazmun olarak ele alınmıştır. Nübüvvet mührü, peygamber efendimiz dünyaya gelmeden önce müjdelenmiş olan işaretlerinden biridir. Hatem-i mühr-i nübüvvet, en basit tanımı ile Hz. Muhammed'in sırtında, iki kürek kemiği arasında bulunan güvercin yumurtası büyüklüğündeki bir bendir. (Sinanoğlu, 2007). Divan şairleri Hazreti Muhammet'in sırtında bulunan hatem-i mühr-i nübüvveti onu dünyaya bağlayan bir taşa benzetmişlerdir:

“Hâtem-i mühr-i nübüvvet der-miyân bendiñ nigîn

Uçmamağa bağlanan cism-i latifiñdeki seng” Sehî Bey (Yekbaş, 2010:12, K. 1/12)

(Belinde bulunan peygamberlik mührünün yüzük taşı, latif bedeni uçmasın diye bağlanmış taştır.)

Hazreti Muhammet'in (sav) taşlarla ilgili mucizlerinden biri yaslanıp konuştuğu taşın inlemesidir. Divan şairleri şiirlerinde bu mucizeye yer vermişlerdir:

“Beni eyledi ‘aşkıñ yâ Resulallâh seng-i şeydâ

Aniñ-çün bülbül-âsâ oldı benden nâleler peydâ” İzzî (Kara, 2007: 104, K. 12/1)

(Ey Allah'ın resulü, aşkın beni çılgın taş ettiği için benden bülbül gibi inilteler ortaya çıktı.)

9. Efsanelerde Taş

Efsanelerde taşlarla ilgili bir çok ilginç öge bulunmaktadır. Divan şairleri taşlarla ilgili efsaneleri eserlerine taşımışlardır. Bu efsanelerden biri mimar Sinimmar/Sinimmar hakkındadır. Efsaneye göre İran şahlarından Numan bin Münzir emsalsiz bir saraya sahip olmak ister. Mimar Sinimmar bu görevi yerine getirerek Havernak sarayını inşa eder. Bu sarayın anahtarı ise bir taştır. Eğer sarayı yok etmek isterse şahın kayayı yerinden oynatması yeterlidir. Bu sarayı ve anahtarı çok beğenen şah, ertesi gün mimar Sinimmar'ı ödüllendireceğini bildirir. Fakat bütün gece düşünen şah, bu sarayın bir örneğini başka birine yapacağından veya anahtar taşı düşmanlarına bildireceğinden korkarak mimarı uçuruma iter (Pala, 2018: 95-97). Bu nedenle ceza-i Sinimmar sözü ödül beklerken alınan ceza anlamına gelmektedir. Divan şairleri şiirlerini Havernak sarayı gibi eşsiz olarak tasvir ederken şiir saraylarının sütun ve taşlarını belagat olarak vermişlerdir:

“Sütûn-ı seng-i belâgatle kıldı her beytin

Misâl-i kasr-ı Havernak meşîd ü ma'mûr” Meşhûrî (Aydemir& Çeltik, 2017: 20, K. 9/5)

(Belagat taşının sütunu ile her beytini Havernak kasrı gibi mamur kıldı.)

Mimar Sinimmar'ın Havernak köşkü için yaptığı eşsiz bahçeler de olduğuna inanılmaktadır. Bahçelere çiçek, bitki veya ağaçlar içmek için açılan bölümler olan tarhlar yapılır. Fakat tarh sözcüğü düzen anlamına da gelmektedir. Şairler Sinimmar'ın bahçe düzenine göndermeler yapmışlardır:

“Tarhını görseydi mi'mâr-ı Sinimmâr şüphesüz

Sinesine seng-i reşk ile açardı şerhalar” Nakş-i Eyyubî (Açıkgöz, 2016: 146, K. 39/10)

(Tarhını/düzenini mimar Sinimmar görseydi şüphesiz kıskançlık taşı ile sinesini yarardı.)

Türk efsanelerinde taşlarla ilgili sıkça karşılaşılan motiflerden biri taş kesilmedir. Divan şairleri de bu toplumun bir parçası olarak eserlerine toplumun inançlarını taşımışlardır. Bu açıdan baktığımızda divan şairlerinin eserlerinde taş kesilme motifini oldukça yaygın bir şekilde kullandığını görürüz. Fuzuli (XVI. yy), sevgilinin kaşını beli bükülmüş bir keramet ehline benzetir. Mihrap ise ona baş eğmediği için taş kesilmiştir:

“Kâmet-i ham birle bir ehl-i kerâmetdür kaşun

Taş olupdur görgilen baş egmemiş mihrâb ana” Fuzuli (Tarlan, 2014: 54, G. 111/2)

(Kaşın beli bükülmüş bir keramet ehlidir. Gel gör ki mihrap ona baş eğmediğinden taş olmuştur.)

Taş kesilmenin kimi zaman bir beddua sonucu olduğunu Türk efsane ve masallarında görmekteyiz. Bu beddua “Taş ola” şeklindedir. Bu bedduayı divan şairleri de şiirlerinde kullanmıştır:

“Cân mı var kim gamzeñ okından ciğerde fıri yok

Taş ola ol dil kim andan sinede te'siri yok” Hamdullah Hamdî (Özyıldırım, 1999: 128, G.96/1)

(Yan bakışının okundan ciğerde oku olmayan can mı var? Göğüste etkisi olmayan gönül taş olsun!)

10. Geleneklerde Taş

Ağlarken insanların ellerini dizlerine veya sinelerine vurarak, yakalarını yırtarak, yüzlerini çizerek vb. şekilde ağlaması geleneksel ölüm törenlerinde ölünün yakınları veya ağıtçılar/sığıtçılar tarafından yapılmaktadır. Anadolu'da gezgin dervişlerin (abdalların) ağıtçılık yaptıklarını divan şiirinde görmekteyiz. Sâdık (XVI. yy), çarhın abdalının ah vah ederek güneş ve ayı birer taş olarak ele alıp sinisini döverek ağlamasını söylemektedir. Bu beyitten ağıtçıların taşlarla sinelerini dövüklerini de anlamaktayız.

“Alup eline seng-i meh ü mihrî haşr dek

Abdâl-ı çarh sine döküp itsün âh u vâh” Sâdık (Sunal, 2014: 229, K. 7/15)

(Çarhın dervişi eline güneş ve ayı alıp kıyamete kadar sinisini döğerek ah vah etsin.)

Divan şiirinde dikkat çeken bir başka efsane, ejderhalar hakkındadır. Asya mitolojilerinde su ve bereket ile ilişkilendirilen ejderhalar, gücün ve iyiliğin simgesi iken Batı dünyasında ateş ve korku ile birlikte kötülüğü temsil ederler. Ejderha tasvirleri de kültürden kültüre değişmektedir. Türk mitolojisinde ejderhalar kanatlı, kurt kulaklı veya devasa bir yılan gibi karşımıza çıkmaktadır. Mitolojimizde ejderha motifi üzerine incelemelerde bulunan Harun Duman, ejder/ejderha sembolünün yeniden doğuşu ve kâinatı da ifade ettiğini belirtmektedir (Duman, 2019: 486). Fakat ilginç olan iyi veya kötü olarak tasvir edilen ejderhaların hemen hemen her kültürde kayalık yerlerde, dağlarda veya mağaralarda olduğuna dair ortak bir inanç bulunmasıdır. Divan şairlerinin de ejderhalar ile taşlar arasındaki bu ilişki dikkatlerinden kaçmamıştır. Ayntablı Hafız (XVII. yy), sevgilinin zülfünü taş üzerinde yatan bir ejderha gibi hayal etmektedir:

“Hâfız ko seng üzre yata ejder-i zülfü

Feth eyleme künc-i dil-i pinhânıma değme” Ayntablı Hafız (Tuyan, 2007:163, G. 216/5)

(Hâfız, bırak zülfünün ejderhası taş üzerinde yatsın. Gönlümün gizli köşesine dokunup onu açma!)

11. Soyut Kavramlar ve Taş

Divan şairlerin soyut kavramları çeşitli yönleriyle taşla benzetmişlerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

11.1. Elem

Üzüntü, acı veya keder olarak tanımlayabileceğimiz elem, divan şairinin sık sık andığı duygulardan biridir. Şair, kendini acı çeken bir aşık olarak tanımlar. Bu nedenle elem onun gönlünü kıran bir taş olarak tahayyül edilir:

“Havfî bir vech ile yok cevri ü sitem-keşândan

Şişe-i dil elem-i seng nedir bilmez hîç” Abbas Vesim (Tuğluk, 2007: 376, G. 29/6)

(Zulüm ve sitem çekenlerin korkusu yüzlerinde yok. Gönül şişesi elem taşının ne olduğunu hiç bilmez.)

Elem, istenmeyen olumsuz bir duygudur. Fakat şairler kimi zaman elemi olumlu bir tasvir içinde ele almışlardır. Elemi taşla benzeten şair yıkılmış olan gönlünü bu taşlarla imar edebilecektir:

“Hısn-ı dilimiz sadme-i gussaıyla yıkıldı

Seng-i elem-i yâr ile âbâd iderüz biz” Asaf (Kaya, 2009: 17, G.358/2)

(Gönül kalemiz gussa darbeleriyle yıkıldı Sevgilinin elem taşları ile onu biz imar ederiz.)

11.2. Haber

Şairler kırıcı oluşuyla üzücü haberleri taşla benzetilmiştir:

“Virân ideli milki dili seng-i havâdis

Gönlüm der ü divârı yıkık hâneye döndü” Bursalı Rahmî (Erdoğan, 2012:263, G. 206/3)

(Ülkeyi haber taşı viran ettiğinden beri gönlüm duvarları yıkılmış bir eve döndü.)

Divan şiirinde haber taşı kimi zaman gerçek bir taş gibi cam eşyaları kırmaktadır:

“O günler geldi ki subh u mesâ seng-i havâdisle

Şikest ola surâhîler sifâl ola kadehler hem” Beyanî (Başpınar, 2008: 461, G.509/5)

(Sabah ve akşam haber taşı ile sürahilerin kırıldığı ve kadehlerin toprak olduğu günler geldi.)

11.3. Tövbe

Tövbe/tevbe, günah veya hatalarından pişman olmak ve bir daha yapmamaya niyet etmektir. Bu açıdan şairler tövbeyi şarap şişesini kıran bir taşla benzetmişlerdir:

“Seng-i tevbeyle kırıp şişe-i sahbâyı bütün

Şimdi tesbîh çeker câma bedel hep rindân” Haşmet (Aksoyak& Arslan, 2018: 81, K. 20/20).

(Rindler, tövbe taşıyla tüm kadeh ve şişeleri kırıp şimdi kadehe bedel olan tespihi çeker.)

11.4. Pişmanlık

Birçok soyut kavram kırıcılığı ile taşla benzetilmiştir. Bunlardan biri de pişmanlıktır. Sabah rüzgârı pişmanlık taşı ile kadehi ve şarabı kırmaktadır:

“Şu’le-i âteş-i sahbâ ile mey buldı fenâ

Hamîñ işkeste idüb seng-i nedâmetle sabâ” Fehim (Üzgör, 1991: 145, G. 27/1)

(Kadehin ateşinin kıvılcımı ile şarap yok oldu. Sabah rüzgârı pişmanlık taşı ile hepsini kırdı.)

Nedamet yani pişmanlık, bazen taşlanma hadisesi içerisinde ele alınmıştır:

“Sana meyl eyledim saçdı bana seng-i nedâmet il

Niçün bî-mihre dil virdin diyü eyler melâmet il” Nigârî (Bilgin, 2017: 532, G.437/1)

(Sana meylettığım için yabancılar bana pişmanlık taşı saçtı/ beni taşladı. Neden merhametsiz birine gönül verdin diyerek yabancılar beni ayıpladı.)

11.5. Cefa

Acı verişi ile cefa sıklıkla taşla benzetilmiştir:

“Gönlüme cefa taşın yiter ur

Dil sırça durur kayaya döymez” Çakerî (Kuzu, 2010: 144, G.49/4)

(Gönlüm camdandır, kayaya dayanamaz. Gönlüme cefa taşını vurduğun yeter.)

Cefa taşı o denli kırıcıdır ki efsanevi kadehleri ve aynaları kırabilir:

“Nice Câm-ı Cem nice mir’ât-ı İskender dilâ

Dest-i mihnetden cefâ taşıyla bulmuşdur şikes” Bâkî (Küçük, 1994: 83, G. 24/2)

(Ey gönül, nice Cem’in kadehi nice İskender’in aynası mihnet eliyle atılan cefa taşıyla kırılmıştır.)

11.6. Eziyet

Cevr (eziyet, zulüm, ezâ) da can yakıcılığı ile taşla benzetilir:

“Seng-i cevur urma dile zâyî’ idersin ‘ışkumı

Gül suyu zîrâ dökülür çün ola şişe şikest” Seyrî (Gökkaya, 2017: 161, G. 44/3)

(Aşkımı zayi edeceğinen eziyet taşını gönle vurma. Çünkü şişe kırılırsa gül suyu dökülür.)

Gönül şişeye benzetildiğinde onu kıran cevur genellikle taş olarak tasvir edilir:

“Seng-i cevruñle ne dem dökse gönül şişesini

Gözlerümden dökülür katre-i nâ-yâb nedür” Bâkî (Küçük, 1994: 152, G. 172/5)

(Ne zaman eziyet taşıyla gönül şişesini dökersen gözlerimden eşsiz damlalar gelir.)

11.7. Ayıplama

Ayıplama (Ta'n), aşıkların kavuşmasını engellemesi açısından taş benzetilmektedir:

“Gönülden gönüle yol var imiş dirler(di) ammâ kim

Arada seng-i ta'n ile o yol çokdan kapanmışdır” Hikmetî (Eğri, 2006: 115, G. 72/3)

(Gönülden gönüle yol varmış derlerdi ama aralarındaki ayıplama taşı yüzünden o yol çoktan kapandı.)

Taş, sert ve yaralayıcıdır. Bu sert taşlarla yaralanan kişinin vücudunda morluklar oluşur. Morluklar koyu yeşil hatta siyah renktedir. Bu nedenle divan şiirinde ayıplama taşları ile âşığın yani şairin yüzü siyaha ve yeşile dönüştüğünde, onu görenler şairi sevda taşı zannederler:

“Sanurlar seng-i sevdâyam görenler peykerüm bes kim

Göğerdüm ta'ne daşından, sefid oldum siyâh oldum” Kavsî (Çakır, 2008: 429, G. 358/5)

(Ayıplama taşından morarıp karardığımdan yüzümü görenler beni sevda taşı [kara taş] sanırlar, pes!)

Divan şiirinde taş benzeten soyut kavramların arasında en dikkat çeken, melamettir. Kınama, ayıplama ve azarlama anlamına gelen melamet, aşk yolunda ilerleyen aşıkların canını yakan ve gönülleri kıran bir taş olarak hayal edilmiştir. Fakat ilginç olan bu kınama aşıklar tarafından arzu edilen bir durumdur. Dini tebliğ etmek için uğraşan Hazreti peygamber nasıl çocuklar tarafından taşlanmış yine de yolundan dönmemiş ise aşıklar da aşk yolunda bu kınama taşlarına göğüs germeleri gerektiğine inanmaktadırlar (Sevimli, 2020). Divan şairlerince örnek âşık olarak sunulan Mecnûn karakteri de mesnevilerde taşlanmaktadır. Bu nedenle melamet kırıcı fakat âşıklığın sembolü bir taş olarak divanlarda sıkça karşımıza çıkmaktadır. Kavsî (XVII. yy) peri ve cinlerin şişelerde hapsedilmesi inancına da gönderme yaparak melamet taşını anmaktadır:

“Hayâluñdan peri şişemde var endişem ondandır

Ve-ger-ne ölmeyince dönmenem seng-i melâmetden” Kavsî (Çakır, 2008: 436, G. 383/3)

(Peri [gibi güzel sevgili], hayalinden şişemde endişem var, bu nedenle ölünceye dek melamet taşından dönmem!)

Çocukların attığı taşlar da melamet taşı olarak resmedilmiştir:

“Ferahdan sînemi kûyunda çâk itsem ‘aceb olmaz

Ki her tıflun elinde bana bir seng-i melâmet var” Edincikli Ravzî (Aydemir, 2008, E-kitap, G. 190/3)

Hatta şairler atılan bu melamet taşlarını, değerli taşlardan daha üstün bulmaktadır:

“Lal ü gevherden tekellüf itme tâc-ı ser bana

Kim melâmet taşı başumda yeter efser bana” Celilî (Kazan Nas, 2011: 124, G.12/1)

(Bana la'l ve cevherle süslenmiş taç teklif etme. Melamet taşı bana hükümdarlık tacı olarak yeter.)

Divan şairleri, melamet taşlarını âşığın âşıklık iddiasını kanıtlamak için göğüs gemesi gereken bir imtihan olarak tarif etmişlerdir:

“Çihreni zer olsa döndürme cefâ-yı yârdan

Ol melâmet taşı seng-i imtihânun oldı tut” Celilî (Kazan Nas, 2011: 75, G. 53/6)

(Altın olsa yüzün yine de sevgilinin eziyetlerinden döndürme. O melamet taşlarını imtihan taşı olarak say.)

11.8. Adaletsizlik

Adaletsizlik, şairler tarafından taş benzetilmiştir. Adaletsizlik yaralayıcılığı ile olumsuz bir durum olsa da bu taşların açtığı yaralar güzel karanfiller olarak olumlu resmedilmiştir:

“Seng-i bi-dâduñla serde zahm-ı hûnimün ki var

Gûşe-i destârda rengin karanfüldür bana” Bâkî (Küçük, 1994: 59, G. 12/3)

(Adaletsizlik taşınla başımda açılan kanlı yaralar benim için sarığın kenarındaki renkli karanfildir.)

Âşık bu adaletsizlik taşlarıyla yıkılan gönül evini yeniden yapar:

“Seyl-i gamdan hâne-i dil hayliden vîrân idi

Seng-i bî-dâduñ konup yapıldı mihnet-hânemüz” Cenabî (Kesik, 2008: 101, G. 120/2)

(Gam selinden gönül evimiz çoktandır virandı. Mihnet evimiz adaletsizliğinin taşı konulup yapıldı.)

11.9. Fena

Fena yani yok olacak olmak da ömür kadehini kıran bir taş olarak tahayyül edilmiştir:

“Fenâ sengine câm-ı ‘ömri bildi kim çalar devrân

Elinden komadı ‘ömri geçince câm-ı Cem bir gün” Zâtî (Çavuşoğlu, 1987:720, G. 1190/3)

(Yok oluş taşına ömür kadehini zaman çalar, Cem’in kadehini ömrü bitince bir gün [daha] elinde tutmasına izin vermedi.)

11.10. Bela

Bela ise altın kadehi kıran taş olarak ele alınmıştır:

“İşkeste itse kâse-i zerrîni seng-i belâ

Ne seng kesb-i kadr ü ne zer kesr-i şân ider” Osmanzâde Tâ’ib (Sadavi, 1987: 58, K. 6/24)

(Altın kadehi bela taşı kırsa ne taşın kıymeti atrar ne de altının şanı azalır.)

Divan şairine göre bu dünya geçicidir. Bir imtihan yeridir. Bu nedenle bu dünyadan geçmekte olanların çeşitli belalarla imtihan edilmesine şaşmamalıdır:

“Bâkî ‘aceb mi seng-i belâ irse pâyine

Her kim bu reh-güzâr-ı fenâdan mürûr ide” Bâkî (Küçük, 1994: 260, G. 420/7)

(Bâkî, bu yokluk yolundan geçenin ayağına bela taşı değse şaşılır mı?)

11.11. Gam

Divan şairleri gönlü kırılğan, camdan veya kristalden yapılmış bir kadeh olarak hayal etmişlerdir. Bu durumda gönlü inciten gam da bir taş olarak hayal edilir:

“Dil-i Ahmed gibi gam sengi ile mecrûh olayın

Yâd-ı la ‘lünle kızıl kana yunam gelmez isen” Ahmed Paşa (Tarlan, 1992: 68, G. 170/6)

(Gelmezsen Ahmet’in gönlü gibi gam taşı ile yaralanıp La’l gibi kırmızı dudağını anarak kana bulanayım.)

Sevgilinin gam taşları aşığa dünyayı dar eder:

“Kankı gündür ki senüñ seng-i gamuñ zahmından

Günbed-i çarh-ı felek başumuza teng olmaz” Bâkî (Küçük, 1994: 166, G. 204/2)

(Senin gam taşının darbesinden felek çarkının kümbetinin başımıza dar olmadığı gün ne zamandır?)

11.12. Mihnet

Şairler yaşadıkları mihnetleri çarhın/kaderin attığı taşlar olarak tasvir etmiştir:

“Güriz etdükce seng-i mihnet-i çerh-i sitem-gerden

Nihâl-i vasf-ı zâtın murg-ı tab‘um aşıyan eyler” Sîmkeşzâde Feyzî (Coşkun, 1990: 32, K. 14/25)

(Sitemle dönen çarhın mihnet taşlarından kaçtıkça tabiatımın kuşu, zatının vasfının fidanına yuva yapar.)

Görevde yükselen devlet adamlarına içi kürk kaplı hilat hediye edilmesi eski bir Türk geleneğidir. Şair, sevgilinin attığı mihnet taşlarıyla moraran bedenini bir hilata benzetmektedir:

“Kebûd itseñ n’ola cismüm serâser seng-i mihnetle

Dil-i dîvâneme şâhum o bir sincâbî h’îl‘atdür” Bursalı Rahmî (Erdoğan, 2012: 165, G. 66/3)

(Vücudumu baştan ayağa mihnet taşıyla morartsan ne olur? Ey padişahım divane gönlüm için o bir sincabî hilatdır.)

11.13. Beddua

İnkisar (beddua) ise mazlumların en büyük silahıdır. Divan şairleri inkisarı bir taş olarak ele almışlardır:

“Dokundu pâyı seng-i inkisâra kûy-ı dil-berde

Vesîmâ cünbiş-i âmed-şud-ı agyârı kesdim ben” Abbas Vesim (Tuğluk, 2007: 348, G.216/4)

(Ey Vesim, ben gönül çeken sevgilinin mahallesinde ayağı beddua taşına dokunduğundan eğlenceye gelen rakibin ayağını kestim.)

Kimi zaman inkisar kelimesi yerine beddua kullanılmıştır. Behiştî (XVI. yy), bedduayı rakibin başını ezebilecek bir taş olarak tasvir eder:

“Başın rakîbüñ ezmeye mi seng-i bed-du‘âm

Mahv olmaya mı üff diyecek pür-hevâ habâb” Behiştî (Aydemir, 2000: 200, G. 43/3)

(Benim beddua taşım rakibin başını ezmez mi? Üfleyince hava dolu kabarcık çökmez mi?)

Beddua etmek deyimi yerine ah etmek de kullanılmaktadır. Şairin en güçlü silahı ah edişidir. Şairler beddualarını kimi zaman yanan yıldızlara, meteorlara da benzetmişlerdir:

“Ne taşlar basdı seng-endâz-ı âhum deyr-i gerdûna

Düşen altun kayalardur degül vakt-i seher kevkeb”

Bâkî (Küçük, 1994: 80, G. 17/4)

(Taş fırlatan ahım gökyüzüne ne taşlar attı, sabah vakti düşen yıldızlar değil [fırlattığım bu] altın kayalardır.)

11.14. Sitem

Soyut bir kavram olan sitem, delilere atılan taşlara benzetilmiştir:

“Urduñ sitem sengin dile dîvâne mi sanduñ beni

Silsileñe kayd eyledüñ uslana mı sandun beni”

Asaf (Kaya, 2009: 880, G.1040/1)

(Sitem taşını gönlüme vurdun, beni deli mi sandın? Beni silsilene kaydettin akıllanacağımı mı sandın?)

Sevgilinin sitem taşı âşığı yaralar:

“İncitme şehâ çeşm ü serüm seng-i sitemle

Ger cân ise maksûd-ı ‘ale’l-‘aynı ‘ale’r-râ’s” Hikmetî (Eğri, 2006: 143, G. 118/2)

(Ey padişah olan sevgili! Sitem taşıyla başımı gözümü incitme. Eğer amacın cân almak ise başım gözüm üstüne!)

11.15. Namus

Taşların benzetildiği ilginç kavramlardan biri ise namustur:

“İderdi âyinesin vakf-ı seng-i nâmûsı

Göreydi safvet-i mir’ât-ı tab‘um İskender”

Arpaeminizade Mustafa Sami (Kutlar Oğuz, 2017: 310, G. 27/5)

(İskender tabiatımın aynasının temizliğini görseydi namus taşını aynasından uzaklaştırırdı.)

11.16. Günah

Günah, kişiyi yolundan alıkoyan bir taş olarak hayal edilmiştir:

“Sanma ey dil sedd-i rah ola sana seng-i günah

Rahmeti yanında Hakk ’un kâh gelmez kuh-ı Kaf”

Câmî (Uzun, 2019: 168, G. 117/3)

(Ey gönül, günah taşının yolu kapatacağını sanma. Allah’ın rahmeti karşısında Kaf dağı saman çöpü kadar bile değildir.)

11.17. Azarlama

Gönül camdan bir şişe olarak hayal edilince onu inciten kıran azarlama da bir taş olarak tahayyül edilir:

“Âh kim agyâra hem-dem oldu yâr-ı dün-perest

Seng-i âzâr ile gönlüm şişesin kıldı şikest” Celîlî (Kazan Nas, 2011: 72, G. 48/1)

(Alçaklığı seven sevgili rakibe dost oldu, gönlümün şişesi azar taşı ile kırıldı, ah!)

11.18. Sabır

Binaların temel yapı malzemesi taştır. Divan şairleri gönlü bir bina gibi ele aldıklarında onun taşlarını sabır olarak ifade ederler:

“Seng-i sabr ile dile salmış iken bünyâdı

Seyl-i gam eyledi virân o harâb-âbâdı” Bursalı Rahmî (Erdoğan, 2012: 259, G. 200/1)

(Sabır taşı ile gönlü imar etmişken gam seli ile o harabeyi viran etti.)

11.19. Ayrılık

Gönül, camdan bir kadeh veya şişe olarak divan şiirinde tarif edildiğinde onu kıran taşlardan biri de ayrılıktır:

“Çeşm-i mestim la’l-i nâbın bozdı reng-i bâdeyi

Kırdı seng-i firkatın câm-ı dil dil-dâdeyi” Faik Ömer (Büyükkaya, 2008: 254, G. 100/1)

(Ey sarhoş gözlüm, la’l gibi kırmızı dudakların şarabın rengini bozdu. Ayrılık taşı gönül veren âşığın gönül kadehini kırdı.)

Ayrılık taşının izi alın yazısı olarak tasvir edilir:

“Fîrâkuñ taşınuñ zahmın çeker baş

Görür yazusını elbetde her ser” Cenâbî (Kesik, 2008: 72, G. 75/6)

(Ayrılığın taşının izini baş çeker. Elbette her baş yazısını görür.)

11.20. Hasret

Şairlere göre hasret, gönlü kıran bir taştır:

“Seng-i hasretle döküb sineñi eyle virân

Sen de ey nûr-ı basar gamdan olursın âzâd” Hatif (Önal, 2010: 364, G. 4/1)

(Ey gözümün nuru, hasret taşıyla sineni kırıp viran et, sen de [böylece] gamdan kurtulursun.)

11.21. Zaman

Divan şairleri her daim zamandan ve zamaneden şikayetçidirler. Bu nedenle zaman, kırıcılığı ile bir taş olarak resmedilmiştir:

“Bezmine pür-jâle câm-ı lâle-i rengîn ilet

Seng-i devrândan derûnum inkisârın eyle ‘arz” Celîlî (Kazan Nas, 2011: 140, G. 171/4)

(Meclisine çiğ dolu lale renkli kadehi getir. Zamanın taşından içimin kırılışını arz et.)

11.22. Kudret

Kudret yani güç, divan şiirinde âşıkların kuş tabiatlarına atılan bir taş olarak ele alınmıştır:

“Atılmazsa kudûret sengi tab’-ı murg-ı ‘uşşâka

Yem-i vaslın ferâmûşıyla bahr-i firkate dalmaz” Faik Ömer (Büyükkaya, 2008: 203, G. 37/2)

(Âşıkların kuş tabiatına güç taşı atılmazsa [onlar] kavuşma gününü unutup ayrılık denizine dalmazlar.)

11.23. Kader

Kaza/kader kırıcılığı ile bir taş olarak hayal edilir. Öyle ki kazanın taşı geldiğinde kişinin gözü bağlanır, görmez olur.

“Seng-i kazâ gelse basar bağlanır

Baht-ı siyâh üzre kader bağlanır” Hamamizade İhsan (İsen & Canım, 2019:152, G. 49/1)

(Kader taşı geldiğinde göz bağlanır, kara baht üzerine kader bağlanır.)

Divan şairleri kendilerini bahtsız, şanssız birer biçare âşık olarak tasvir ederler. Lazikizade (XVIII. yy), kendisini o kadar bahtsız bulmaktadır ki ümit biraz yüz gösterse baht/kader taşının aynasını kırdığını belirtir. Burada ayna kırmanın birçok toplumda şanssızlık getirdiği inancına da gönderme bulunmaktadır.

“Ruh-ı ümmid niçe göstere yüz

Seng-i baht etdi şikest âyinemiz” Lazikizade Feyzullah Nafiz (Demir, 2017: 118, K. K. 3/61)

(Ümit yüzünü ne zaman gösterse kaderin taşı aynamızı kırar.)

11.24. Hikmet

Hikmet kavramı hırs ve açgözlülüğü ezmesi açısından taşla benzetilmiştir:

“Hurd oldı seng-i hikmet ile sînesinde hep

Dil Ka’besini yapmağa esnâm-ı hırs u az” Sâdık (Sunal, 2014: 231, K. 9/21)

(Gönül Kabesini yapmak için sinesindeki hırs ve açgözlülük putlarının hepsi hikmet taşı ile ezildi.)

SONUÇ

Sıradan taşlar, divan şiirinin dünyasında önemli bir yer tutar. Şairler günlük hayatta sıklıkla karşılaştıkları ve kara taşlar olarak tanımladıkları taşları eserlerine taşımışlardır. Taşların sert oluşu, yerinde sabit kalışı, kırıcı olması, kullanıldıkları alanlar, ateşte yanmaması ama aynı zamanda ateşin ortaya çıkarılmasında rol alması gibi özellikler şairlere ilham vermiştir. Sıradan taşlar birçok özelliğe sahip olmasına karşı cevherlerle karşılaştırıldıklarında değersizdirler. Şairler bu nedenle bu taşlara kara taşlar demektedir. Kara taşlar aynı madenden elde edilmiş olsalar veya renk olarak benzeseler dahi cevherler gibi değerli değillerdir. Bu gerçeklik divan şairinin hayal dünyasında insanların aynı ortamda yetişmesine rağmen farklı değerlerde olabileceği fikrine örnek teşkil etmiştir.

Divan şairi günlük hayatta taşın kullanıldığı alanları gözlemleyerek bunları şiir dünyasına uyarlamıştır. Taşlar, tarih boyunca bir silah olarak kullanılmıştır. Sapan veya mancınıklarla taşlar düşmana fırlatılmıştır. Divan şairleri taşların savaşta kullanımlarından bahsettiği gibi günlük yaşamda delilerin, köpeklerin, yılanların ve kuşların taşlandığını da şiirlerinde işlemişlerdir. Taşlar ok ve ateşli silahlar için birer nişangâh olmuşlardır. Divanlarda rekor kıran okçular için taşlar dikildiğinden bahsedilmiştir. Uzun yıllar büyük taşların kullanıldığı önemli alanlardan biri değirmenler olmuştur. İki büyük taşın arasında ezilen tahıllar şairlere ilham vermiştir. Günümüzde hala kullanımı devam eden bileği taşlarına divan şiirinde de rastlamaktayız. Kesici aletleri keskinleştirmek için kullanılan bileği taşı kimi zaman sevgilinin bakışını keskinleştiren راستیға, kimi zaman kaderin âşiğa uyguladığı kahra benzetilmiştir. Türk kültürünün vazgeçilmez öğelerinden biri olan hamamlar, taştan binalardır. Hamam taşlarına divan şiirinde yer verilmiştir. Terazilerde ağırlıkları belirlemek için kullanılan taşlar, şairlere insanın kıymetini belirleyen gönlü hatırlatmıştır. Kimi zaman şair, yediği ekmeğin içinden çıkan taşı dahi şiire taşıyarak kaderin şaire hiçbir imkanı kolayca vermediğini belirtir. Sevgilinin makyaj malzemelerinden olan sürme de şaire taşları hatırlatır. Çünkü sürme, bir tür taştan elde edilmektedir. Şairler insanın taşlarla yolculuğunu ölümden de gözlemlemişlerdir. İslami usullerle gömülecek olan meftayla musalla taşında vedalaşılır, meftanın mezarı başına mezar taşı dikilir.

Geçmiş kültürlerin taşlarla ilgili inanç ve uygulamalarının izlerini divan şiirinde görmekteyiz. İstanbul’un taş tılsımları bu şehrin semtlerine ad olmuştur. Şairler bu semt isimlerini eserlerine taşımıştır. Halk hekimliğinde sağlık için taşlardan nasıl yararlandırıldığına dair örnekler divanlarda karşımıza çıkmaktadır. Batıl ilimlerden olan simya/kimya ile değersiz taşların değerli taşlara dönüştürülebileceği inancına da divan şiirinde yer verilmiştir.

Şairin hayal dünyasında sevgili ve rakip taş kalplidir, fakat âşık öyle değildir. Taşların efsanelerde yeri mühimdir. Türk efsanelerinde özellikle taş kesilme motifi dikkat çeker. Kahraman kendi duası sonucu taş kesilebilir. Ama genellikle taş kesilme bir beddua sonucu meydana gelir. Divan şairleri bu motife sık sık yer vermişlerdir. Divan şiiri bir çok kültüründen beslendiğinden farklı milletlerin efsanelerine de şiirlerde rastlanmaktadır. İran kaynaklı efsaneler, divanlarda özellikle büyük bir yer tutar. Bu efsanelerden biri Mimar Sinimnar ve ünlü kası hakkındadır. Bu kasın efsanevi anahtar taşı da divan şairlerince eserlerinde işlenmiştir. Efsanevi varlıklardan olan ejderhalar ise kayalık, taşlık alanlarda tasvir edilmişlerdir. Divan şiirinde aşk hikayelerine yer verilirken taşlardan bahsedilmiştir. Özellikle Mecnûn’un taşlanması, Ferhad’ın kayaları delmesi ve taşlar üzerine sevgilisi Şîrîn’in resmini yapması şairlere ilham vermiştir.

Divan şiirinin beslendiği kaynaklardan birisi de dindir. Peygamber hikayeleri taşlarla ilgili bir çok anlatıyı içermektedir. Hazreti Nuh’un tufandan sonra bir kaya araması, Hazreti Meryem’in taşlanmaması, Hazreti Muhammed’in yaslandığı taşın inlemesi gibi taşlarla ilgili bir çok anlatı divanlarda anılmıştır.

Taşlar geleneklerde de kendine yer bulmuştur. Cenaze merasimlerinde ağlayıcılar/sığıtçılar bulunması unutulmuş geleneklerdendir. Bu kişiler bir yandan ağıtlar yakarak ağlarken bir yandan da ellerine aldıkları taşlarla kendilerine vurmaktadır. Bu ilginç geleneğe divan şairleri kayıtsız kalmamıştır.

Şairler, birçok soyut kavramı taşla benzetmişlerdir. Elem, acı haber, pişmanlık, cefa, eziyet, ayıplama, adaletsizlik, fena, bela, gam, mihnet, beddua, sitem, günah, azarlama, ayrılık, hasret, zaman ve kader kişinin canını yakması ve kırıcılığı ile taşla benzetilen olumsuz mefhumlardır. Tövbe, namus, sabır, kudret ve hikmet ise kalıcılığı ve güçlü oluşu ile taşla benzetilen olumlu mefhumlardır.

Basit taşlar değersiz olarak tanımlansalar dahi şiir dünyasının değerli öğelerindendir. Basit taşların divan şiirindeki yerine bakıldığında şairlerin gözlem gücü, hayal dünyası ve kültürel birikimi konusunda mühim ipuçları elde edilebilir. Divan şiirinde kara taşların nasıl ele alındığına bakıldığında geçmişte insanların taşları nasıl kullandıklarından taşlara dair inançlarına kadar farklı konularda bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Bu tür çalışmaların artması ile divan şairlerinin günlük hayatı, dönemin kültürel yaşamı ve inançları konusunda daha geniş bilgiler elde edilecektir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar % 100.

Etik Komisyon Onayı: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- ACUN, H. (2014). *Türk Kültüründe Taşlar*. Ankara: AKM Yay.
- AÇIKGÖZ, C. (2016). Nakşî-i Eyyübî Hayatı, Sanatı ve Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- ADMIŞ, A. (2007). Âkif Dîvânı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin), Yüksek lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas.
- AK, C. (2001). *Bağdatlı Rûhî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay.
- AKKUŞ, M. (1993). *Nef'i Dîvânı*. Ankara: Akçağ.
- AKMAN, E. (2007). Türk Halk Hekimliğinde Ocaklık Geleneği ve Safranbolu'daki Ocaklar. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(1): 393-400.
- AKSOYAK, İ. H., ARSLAN, M. (2018). *Haşmet Dîvânı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- AKYOL, İ. (2020). *Hanyalı Kâmi Divanı*. İstanbul: Kriter.
- ALPTEKİN, A. B. (2012). Türk Masal ve Halk Hikâyelerinde İki Taş: Binek Taşı, Şamşırak Taşı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 33: 35-48.
- ALTİNOVA, M. (2019). Azîzî Dîvânı ve İstanbul Şehrengizi'nin sözlüğü (Bağlamli dizin ve işlevsel sözlük). Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya.
- ARSLAN, M. (2002). *Şeref Hanım Divanı*. İstanbul: Kitabevi.
- ARSLAN, M. (2004). *Antepli Aynî Divanı*, İstanbul: Kitabevi.
- ATALAY, B. (1992). *Divânü Lûgat-it-Türk*. C. III, Ankara: TDK Yay.
- AY, M. (2012). İşari Tefsirlerde Hz. Meryem. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, 25: 123-138.
- AYAN, H. (1981). *Cevrî Hayâtı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- AYDEMİR, Y. (2000). *Behiştî Divanı*. Ankara: MEB Yay.
- AYDEMİR, Y. (2008). *Edincikli Ravzî Dîvânı*. E-Kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10603> (Erişim tarihi: 20.10.2015).
- AYDEMİR, Y., & ÇELTİK, H. (2017). *Selânikli Meşhûrî Dîvânı*. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56155.meshuri-divanipdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 21.12.2020).
- BABÜR, Y. (2020). Klasik Türk Şiirinde Gayr-i İslami İnanç Unsurlarının Kullanımı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (2): 165-188.
- BAL, E. (2019). Karamanlı Sabûhî Divanı (İnceleme, Tenkitli Metin ve Dil İçi Çeviri). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, İstanbul.
- BAŞPINAR, F. (2008). *17. Yüzyıl Şairlerinden Beyânî'nin Divanı'nı İnceleme-Tenkitli Metin*. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- BİLKAN, A. F. (1997). *Nâbî Dîvânı*. Ankara: MEB Yayınları.

- BİLİMGENÇ, İncinin oluşumu <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/dogal-inci-nasil-olusur#:~:text=%C4%B0stiridyey%20kendini%20korumak%20i%C3%A7in%20bu,%C4%B0%C5%9Fte%20bu%20ta%C5%9Fa%20inci%20denir> (Erişim tarihi: 24.01.2023).
- BİLGİN, A. (2017). *Nigârî Dîvânı*. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194361/nigari-divani>. Html (Erişim tarihi 15.09.2019).
- BUÇUKCU, Z. (2018). Klasik Türk Şiirinde Kuhl-i Cevâhir ve Tütüyâ Üzerine Bazı Dikkatler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, TEBDİZ ÖZEL SAYISI.
- BÜYÜKKAYA, H. (2008). Faik Ömer ve Divanı: Karşılaştırmalı Metin-İnceleme. Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi SBE, İstanbul.
- CARNOY, H., NİCOLAİDES, J. (2020). *İstanbul Folkloru*, (Çev. Suna TİMUR AĞILDERE), Ankara: TDK.
- COŞKUN, A. O. (1990). Simkeş-zâde Feyzî Divânı (İnceleme-Metin-İndeks). Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, DAnkara.
- ÇAĞLAR, N. (2017). Anamur ve Bozyazı Halk Kültüründe Taşla İlgili İnanışlar ve Uygulamalar, *Kültürümüzde Taş* içinde, İstanbul: Dergâh Yay.
- ÇAKIR, M. (2008). Kavsi, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara
- ÇANDARLI ŞAHİN, A. (2018). Bozkırın Mührü: Taş Heykeller. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (63): 419-436
- ÇAVUŞOĞLU, M. (1987). *Zâtî Divanı(edisyon kritik ve transkripsiyon) Gazeller kısmı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi B.
- DEMİR, H. (2017). *Lâzîkizâde Feyzullah Nâfiz ve Dîvânı*. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/54126,53959lazikizade-feyzullah-nafizdivanpdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 07.13.2019)
- DENİZ, T. & KOCAKAYA, E. (2020). Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2): 3-24.
- DINGİL, F. A. (2012), İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İfade Edilen Maddi Unsurlar. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul
- DUMAN, H. (2019). Türk Mitolojisinde Ejderha, Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, *Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi II. Dil ve Kültür Çalışmaları Öğrenci Sempozyumu*: 482-493.
- EĞRİ, A. (2006). 17. yy. Şairlerinden Hikmetî ve Divanı. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- EKMEN, F. (2014). M.Ö. II. Bin Anadolu Terazî Kefeleri Hakkında Gözlemler, *Hitit Üniversitesi SBE Dergisi*, 4 (2): 35-44.
- ELİAÇIK, M. (2012). Şifâ'iyeye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 1(5): 8-31.
- ERDOĞAN, M. (2012) *Bursalı Rahmî Dîvânı*. E-kitap: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-292396/h/bursali-rahmi-divani> (Erişim tarihi: 08.09.2014).
- ERGUN, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, C. I, Ankara: AKM Yay.
- ERKAL, A. (1997). Lami'i'nin Ferhad u Şîrin Mesnevisi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8: 12-22.
- GÖKKAYA, R. (2017). 16. Asır Şairlerinden Seyrî ve Dîvân'ı [İnceleme- Metin- Dizin], Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta.
- GTS, taş için www.sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 21.11.2022)
- GTS, harem için www.sozluk.gov.tr (Erişim tarihi: 02.01.2020)
- GTS, sapan için www.sozluk.gov.tr Erişim Tarihi: 05.01.2023
- GÜLENÇ, A. (2021). Son Dönem Osmanlı Tarih ve Coğrafya Kaynaklarında Cudi Dağı ve Nuh Tufanı, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38: 213-232.
- GÜRGENDERELİ, M. *Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divânı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0> (Erişim tarihi: 10.01.2023).
- HASEKİ, M. (1971). *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*. İstanbul: Kitabevi.
- İNAN, A. (1995). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK.
- İSEN, M., CANIM, R. (2019). *Hamâmizâde İhsân Dîvânı*. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64194,hamamizade-ihsan-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 21.07.2020).
- KAHRAMAN ÇINAR, A. (2017). Bozkır Kültür Çevresinde Geyikli Taşlar, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 9: 76-82.
- KAPLAN, Y. (2019). Belîğî ve Dîvânçesi, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 22: 359-448.
- KARA, A. (2007). İzzî Divanı (tenkitli metin-inceleme). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- KARAMAN, N. N. (2002). *Cemâlî Dîvânı*. İstanbul: Kitabevi.
- KAYA, B. A. (2017). *Azmizâde Hâletî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- KAYA, H. (2009). 18. Yy. şairi Asaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin), Doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

- KAYA, O. (2021). Fil Suresine Klasik ve Modern Yaklaşımlar Bağlamında Allah'ın Yardımı, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 9: 166-209.
- KAZAN NAS, Ş. (2011). *Celîlî Divanı* (İnceleme-Metin). Isparta: Fakülte Kitabevi.
- KELİMELELER, helik için <https://kelimeler.gen.tr/helik-nedir-ne-demek-148869> (Erişim tarihi: 24.01.2023).
- KEKLİK, M. (2014). Üsküplü İshak Çelebi Divanı. Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi SBE; Bişkek.
- KESİK, B. (2008). *Cenâbî Divanı*. Ankara: KBY.
- KIRBIYIK, M. (2017). *Kâtib-zâde Sâkıb Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay.
- KOTAN, N. (2020). Aydı Baba Divanı (Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük), Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi SBE, Antep.
- KURT, H. (2012). İslam İnancına Göre Şehitlik, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1): 189-220.
- KURUMEHMET, M. (2006). XVIII. Yy. Şairlerinden Müsellem (Şeyh Ebu'l-Vefa Edirnevi) Hayatı, Sanatı, Divanı'nın Tenkitli Metni. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- KUTLAR, F. S. (2005). *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-Nâme*. Ankara: Öncü Kitap.
- KUTLAR OĞUZ, F. S. (2017). *Arpaemînzâde Mustafâ Sâmî Dîvânı*. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56084> (Erişim tarihi: 20.10.2020).
- KURTOĞLU, O. (2004). Lebib Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük). Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara.
- KUZU, F. (2010). 15. Yüzyıl Şairlerinden Çâkerî Divân'ının Tahlili. Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ.
- KÜÇÜK, S. (1994). *Bâkî Divanı*. Ankara:TDK.
- MACİT, M. (1997). *Nedîm Divanı*. Ankara: Akçağ.
- MENGİ, M. (1995). *Mesîhî Divanı*. Ankara: AKMYayını.
- MUSLUOĞLU, F. (2021). Hayretî Divanı (Tenkitli Metin-Diliçi Çeviri). Doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- ORKUN, H. N. (1943). *Türk Efsaneleri*. İstanbul: Çınar.
- ONAY, A.T. (2009). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. İstanbul: H Yayınları.
- ÖGRETEN, A. (2000). Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması, *BELLETTEN*, 64 (241): 863-900.
- ÖĞÜT, S. (1996). Hacerü'lesvet, TDVİA, C. 14: 433-435.
- ÖNAL, S. (2010). Hâtîf, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin). Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum.
- ÖZAY, Y. (2009). Evliya Çelebi Seyahatname'sinde İstanbul'un Tılsımlarının Hikâye Edilişi, *Millî Folklor*, 21(81): 54-63.
- ÖZKAN, Ö., ABDULKADİROĞLU, A. (2008). *Derviş Gubârî Gazavat Nâme i Midilli*. İstanbul: Alp.
- ÖZVERİ, M. (2006). *Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*. İstanbul: Umut Matbaası.
- ÖZYILDIRIM, A. E. (1999). *Hamdullah Hamdî ve Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- PALA, İ. (2018). *İki Darbe Arasında- İlginç Zamanlarda*. İstanbul: Kapı.
- SADÂVÎ, S (1987). Osman-zâde Tâ'ib Hayatı, Eseri ve Edebi Kişiliği. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- SAĞIROĞLU ARSLAN, A. (2017). Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3):1923-1937.
- SAKAOĞLU, S. (1980). *Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- SAKAOĞLU, S., TÜRKAN, K. (2019). Efsanelerden Masallara Uzanan Taş Kesilme Motifinin Azerbaycan ve Anadolu Masallarına Yansımaları, *Türkbilig*, (38): 177-197.
- SERTOĞLU, M. (1952). İstanbul Tılsımları, *Tarih Dünyası*, 36: 1482, 1494.
- SEVİMLİ, E. (2020). Klasik Şiirde Izdırabın Aşırı Boyutu: Seng-i Melâmet, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi ESTAD*, 3(1): 295-348.
- SİNANOĞLU, M. (2007). Nübüvvet Mührü, *TDV İslâm ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul: İSAM
- SİVRİ, M., AKBABA, C. (2018). Dünya Mitlerinde Yılan, *Folklor/Edebiyat*, 24 (96): 53-64.
- SUNAL, A. (2014). Sâdık Dîvânı (İnceleme-Metin) Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa.
- ŞAKAR, M. (2021). "Kim âşık olur da aşkını gizler, iffetli davranır ve bu sebepten ölürse, şehit olarak ölür" hadisinin Sıhhati ile İlgili Görüşler ve Değerlendirmesi, *Marifetname*, 8 (2): 729-755.
- ŞİMŞEK EĞER, H. (2020). Anadolu Sahası Türk Masallarında Taş. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya.

- TANYU, H. (1968) *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- TARLAN, A. N. (1945). *Hayâlî Bey Divânı*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- TARLAN, Ali Nihat (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ.
- TOKAT, F. (2014). Taş ve Cevherlerin Türkçe Tıp Yazmalarında Tedavi Amacıyla Kullanılma Şekilleri, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 6(2): 177-187.
- TUĞLUK, İ. H. (2007). Abbas Vesîm Efendi, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- TULUM, M. TANYERİ, M. A. (1977). *Nev'i Divanı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
- TURAN, S. (2018). *Adı Var Sanı Yok Bir Şair Çamçak Mehmed Çelebi ve Divanı*. Isparta: Kitabevi.
- TUYAN, R. D. (2007). Ayıntablı Hâfiz ve Divânı İnceleme-Metin-Dizin. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- TÜRK, E. B. (2022). Anadolu ve Azerbaycan Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi, *Culture and Civilization*, 1 (3): 15-28.
- TÜRKOĞLU, S. (2007). Şeyhülislam Esad Divanı'nın Tahlili. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, Eskişehir.
- UCA, A. (2010). Kaybolmuş Folklorik Değerlerimizden Biri: Delikli Taş, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10 (21): 163-167.
- UZUN, H. M. (2022). Altay Türklerinde Tabiat Kültürleri. *YAZIT Kültür Bilimleri Dergisi*, 2 (2): 299-314.
- UZUN, K. (2019). Câmî Divanı İnceleme-Metin-İndeks. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- ÜZGÖR, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Divân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*. Ankara: AKM Yay.
- YAKAR, H. İ. (2010). *Edirneli Şevkî Divânı*. Konya: Palet.
- YANIK, G. (2019). Cafer Efendi'nin Risâle-i Mimâriyye Adlı Eserinin Bağlamsal Dizin ve İşlevsel Sözlüğü. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta.
- YARDIMCI, M. (2008). Geleneksel Kültürümüzde Taş, Zile'de Taşlarla İlgili İnanmalar, Uygulamalar ve Oyunlar, *Tarih ve Kültürü ile Zile Sempozyumu*, s. 1-16.
- YAVUZ, O. (2017), *Muhibbî Divânı (Bütün Şiirleri)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- YEKBAŞ, H. (2010). *Sehî Bey Divanı*. İstanbul: Kitabevi.
- YILDIRIM, N. (2011). Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta. *Şarkiyat Mecmuası*, 1: 147-170
- YILDIZ, A. (2018). Osmanlı Şiirindeki "Taş Yasdanmak" Deyiminden Hz. Yakup'un Beytel'ine, Hikmet- *Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı: 244-263.
- YILMAZ, A. (2005). Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2(4): 206-214
- YÜCEL, B. (2002). *Adnî Divanı*. Ankara: Akçağ.
- YÜCEL, Ü. (1999), *Türk Okçuluğu*, Ankara: AKM Yay.
- YÜCEL TURAN, H. (2017). Hatmî Divanı: İnceleme metin. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE, İstanbul.
- ZAVOTÇU, G. (2018). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. İzmit-Kocaeli: Umuttepe.
- ZÜLFE, Ö. (1998). Nâşid Divanı. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

LİSANS DÜZEYİNDE TURİZM REHBERLİĞİ BÖLÜMLERİNDE AKADEMİSYEN BAŞINA DÜŞEN ÖĞRENCİ ORTALAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ***Evaluation of the Average of Students per Academician in the Departments of Tourism Guidance at the Undergraduate Level**Ali İSKENDER¹, Leyla TOKGÖZ²**ÖZ**

Bu araştırmada turizm rehberliği lisans programlarındaki akademisyen öğrenci sayılara değerlendirilerek akademisyen başına düşen öğrenci oranı tespit edilmiştir. Daha sonrasında ise elde edilen sonuç Türkiye ve OECD ortalamasıyla karşılaştırılmıştır. Türkiye’de 2022-2023 eğitim öğretim dönemi itibariyle lisans düzeyinde turizm rehberliği bölümü aktif olan program sayısı 41’dir. Turizm rehberliği eğitimi yedi farklı birim adı altında devam etmektedir. Turizm rehberliği lisans eğitimi bulunan üniversite sayısı 41’dir. Bu üniversitelerden üçü vakıf üniversitesidir. 2023 yılı itibariyle turizm rehberliği bölümlerinde görev alan öğretim elemanı sayısı 263 olup bunlardan 22’si vakıf üniversitelerinde görev almaktadır. 2023 yılı itibariyle turizm rehberliği bölümlerine kayıtlı öğrenci sayısı 10,038 olup bunlardan 324’ü vakıf üniversitelerine kayıtlıdır. Araştırma kapsamında devlet üniversiteleri bünyesinde bulunan turizm rehberliği bölümlerinde akademisyen başına düşen öğrenci ortalamasının 40,3 olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç OECD ortalaması olan 15,3 ve Türkiye ortalaması olan 21,7’nin oldukça üzerindedir. Vakıf üniversitelerinde bulunan turizm rehberliği bölümlerinde ise öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranı 14,7’dir. Bu sonuç Türkiye ve OECD ortalamalarına göre daha düşüktür. Vakıf üniversitelerinde öğretim elemanı başına daha az öğrenci düşmektedir. Öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranları eğitim kalitesi, akademik danışmanlık, bilimsel gelişim açısından ele alınarak çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Bu önerilerden en önemlisi ise mevcut akademisyen sayısını nitelikli bir şekilde artırmak ya da öğrenci kontenjanlarını akademisyen/öğrenci oranına göre belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Öğrenci, akademisyen, oran, eğitim, kalite

ABSTRACT

In this study, the rate of students per academician was determined by evaluating the number of academician students in tourism guidance undergraduate programs. The result obtained was compared with the average of Türkiye and OECD. The number of tourism guidance departments in Turkey is 41, and the training continues under the name of seven different units. The number of universities with tourism guidance undergraduate education is 41. Three of these universities are private universities. As of 2023, the number of teaching staff working in tourism guidance departments is 263, and 22 of them work at private universities. As of 2023, the number of students enrolled in tourism guidance departments is 10,038 and 324 of them are enrolled in private universities. Within the scope of the research, it has been determined that the average of students per academician in tourism guidance departments of state universities is 40.3. This result is well above the OECD average of 15.3 and the Türkiye average of 21.7. In the tourism guidance departments of private universities, the rate of students per instructor is 14.7. This result is lower than Türkiye and OECD averages. There are fewer students per academic staff in private universities. Various suggestions have been developed by considering the ratio of students per instructor in terms of education quality, academic counseling and scientific development. The most important of these suggestions is to increase the number of current academicians in a qualified way or to determine the student quotas according to the ratio of academicians.

Keywords: Student, academician, rate, education, quality

1. ORCID: 0000-0003-2753-1242

2. ORCID: 0000-0002-0044-6235

1-Dr.Öğr.Üyesi, Atatürk Üniversitesi, ali.iskender@atauni.edu.tr

2-Arş.Gör.Dr., Atatürk Üniversitesi, leylatirak@atauni.edu.tr

*İSKENDER, A. ve TOKÖZ, L. (2023). "Lisans Düzeyinde Turizm Rehberliği Bölümlerinde Akademisyen Başına Düşen Öğrenci Ortalamalarının Değerlendirilmesi" *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.282-293.

Makale Geliş Tarihi: 13 Haziran 2023 Kabul Tarihi: 14 Temmuz 2023

EXTENDED ABSTRACT

This research was prepared with document analysis, which is one of the qualitative data analysis methods. Document analysis, as a qualitative research method used to analyze the content of written documents systematically and in depth, requires meticulous and systematic analysis and interpretation of the data. Document analysis covers the processes revealed in the process of examining and evaluating printed or electronic documents (Bowen, 2009: 27).

The aim of this research is to determine the ratio of students per academic staff in departments where tourism guidance education is given at the undergraduate level and to compare these ratios with OECD and Turkey averages. One of the quality indicators in education is the number of academic staff. When the OECD averages are examined, our country is the fifth country with the highest number of students per academic staff. This study was started with the main problem that the high number of students per academic staff would reduce the quality of education in our country and a situation determination was made in terms of tourism guidance departments. The data of this research were obtained by document analysis method. Data were obtained from the Higher Education Program Atlas website, which was created within the scope of the open data policy put into service by the Council of Higher Education.

Findings

In Turkey, the average of students per academician for the tourism guidance department at state universities is 40.3. It is seen that this ratio is above the Turkey average of 21.7 and the OECD average of 15.3. Accordingly, it can be stated that the number of students per instructor in tourism guidance departments at state universities in Turkey is above the OECD average. The average of students per academician for the tourism guidance department in private universities in Turkey is 14.7. It is seen that this ratio is below the Turkey average of 23.3 and the OECD average of 17.3. The number of students per academician in tourism guidance departments in private universities is below the average of Turkey and OECD countries.

Results

This research aimed to interpret the tourism guidance education performance by determining the ratio of students per instructor in terms of tourism guidance department. It is obvious that as the number of students per instructor increases, the workload of the instructor will also increase. In terms of faculty members, it was thought that the number of students above the sustainable level would have a negative impact on efficiency and productivity. As a matter of fact, while the rate of students per academician in OECD countries is 15.3 in public universities, this rate is 17.3 in private universities. Turkey is the fifth country with the highest number of students per academic staff among OECD countries. In the current study, the rate of students per instructor in tourism guidance departments is 40.3 in state universities. This rate is well above the average of OECD countries and Türkiye. The number of students per academician is above the ideal rate in tourism guidance departments. This situation may adversely affect the performance and quality of education and training. In foundation universities, the rate of students per academician in tourism guidance departments is 14.7. This situation is below the OECD and Türkiye averages. In other words, there are fewer students per teaching staff in foundation universities. It is thought that this situation will have positive results in the relations between the lecturers and students in the tourism guidance departments of foundation universities. In this way, instructors can demonstrate their productivity by devoting more time to other academic work outside of classes.

Instructors also have the duty of counseling and guiding students in their academic life. It can be argued that as the number of students per instructor increases, the performance of counseling services will decrease. Within the framework of this problem, the following suggestions have been developed:

A balance should be ensured in the number of teaching staff and students in higher education institutions. This can be achieved by increasing the number of teaching staff, or by reducing the number of student quotas. In order to increase the quality of education in the tourism guidance department, it is necessary to maintain a balance in the number of academicians and students. Although this is not the only criterion for producing qualified and well-equipped graduates, bringing the number of teaching staff to OECD averages in increasing the quality of education is very important in terms of both the education of the student and the continuation of other academic works.

GİRİŞ

Turizm, hem sahip olduğu pazar büyüklüğü hem de ekonomik potansiyeli ile günümüzde dünyanın en büyük ve önemli endüstrilerinden biri olarak görülmektedir. Bu nedenle şirketler, organizasyonlar ve devletler turizm kavramını anlamayı ve ekonomik getirisinden fayda sağlamayı hedeflemektedir. Turizm; beslenme, barınma gibi

fiziksel ihtiyaçlardan doğan bir olgu değildir. Bu nedenle turizm, belirli bir sosyal davranışı niteleyen bir kavram olarak kabul edilmektedir (Akoğlan Kozak vd., 2013: 7).

Oldukça karmaşık bir yapıya, köklü bir tarihi geçmişe ve farklı bileşenlere sahip olan turizm kavramının bir ayağını turist rehberliği oluşturmaktadır. Tarihsel olarak turist rehberliği en eski insan faaliyetlerinden biridir. Rehberlik mesleğinin 2500 yıl önce bile var olduğu bilinmektedir (Rabotic, 2010: 354). İnsanların yaşadıkları bölgelerden uzak yerlere gitme eylemleri var oluşlarıyla birlikte başlamıştır. Fakat o dönemlerde yapılan seyahatlerin amacının eğlence olduğunu söylemek mümkün değildir. İlk dönem insanları üretime başlayıp, tüm ihtiyaçlarını kendileri karşılayamadıklarından önce yakın komşularıyla sonra da uzak bölgelerdeki kişilerle alışveriş faaliyetlerine başlamışlardır. Bu alışverişlerin ilk seyahat faaliyetlerini oluşturduğu söylenmektedir. Roma dönemine gelindiğinde ise turistik amaçlı seyahatlerde gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Özellikle Fenikeliler, Çinliler ve Mısırlılar boş zamanlarında seyahatlere katılmışlardır. O dönemlerde düzenlenen seyahatler tarihi kayıtlara ilk rehberler olarak geçen Mısırlı rahiplerin nezaretinde gerçekleşmiştir. İlk olarak münferit yolculara, zengin kesime ve arkadaş gruplarına yönelik düzenlenen turlar sonrasında kitlelere yönelik olarak düzenlenmeye başlamıştır. Bu kapsamda özellikle büyük spor organizasyonları, festivaller, tiyatrolar antik dönemden günümüze kadar gelen seyahat motivasyonları olmuştur (Ahipaşaoğlu, 2001: 4-8).

17. yüzyılda Sanayi Devriminin ortaya çıkışıyla birlikte sanayileşme süreci hızlanmıştır. Çalışma şartlarının değişmesi, kentlerde yaşanan nüfus yoğunluğu ve artan boş zaman insanları seyahat faaliyetlerine katılmaya yöneltmiştir. Bu süreç içerisinde tarihte ilk paket tur 1841 yılında Thomas Cook tarafından gerçekleştirilmiştir. Thomas Cook ilk dönemlerde hazırladığı seyahat programlarında rehberlik hizmeti vermemiş; daha çok ulaşım ve konaklama hizmeti sunmuştur. 20. yüzyılda ise ulaşım ve konaklama gibi konularda yaşanan teknolojik gelişmeler seyahat faaliyetlerine olan ilgiyi daha da artırmıştır. Özellikle kitle turizminin yayılmasıyla birlikte turist rehberliği profesyonel bir alan olarak görülmeye başlanmıştır (Dinçer & Demirdelen, 2019: 5).

Türkiye’de seyahat ve turist rehberliği konularının gelişimine bakıldığında, 1890 yılına kadar turist rehberliği mesleğine fazla önem verilmediği görülmektedir. İlk kez 20 Ekim 1890 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından “Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında 190 Sayılı Nizamname” yayınlanmış ve bu süreçten sonra hem tercümanlık hem de rehberlik mesleği resmi olarak tanınmaya başlanmıştır. Cumhuriyet dönemine bakıldığında ise 1923 yılında, sonraki dönemlerde adı “Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu” olarak değiştirilen “Türk Seyyahin Cemiyeti” kurulmuştur. 8 Kasım 1925 tarihinde “Ecnebi Seyyahlara Tercümanlık ve Rehberlik Edecekler Hakkında Kararname” yayınlanmış ve tercüman rehberlik mesleği sıkı bir şekilde denetim altına alınmıştır. 3 Eylül 1971 tarihinde ilk kez “Tercüman Rehber Kursları ve “Tercüman Rehber Yönetmeliği” yayınlanarak bu konular ile ilgili bazı şartlar getirilmiştir. Bundan sonraki süreçte ise 8 Eylül 1983 tarihinde yürürlüğe giren “Profesyonel Turist Rehberliği Yönetmeliği” ile turist rehberi olmak isteyenlerin sahip olmaları gereken şartlar belirlenmiştir (Polat, 2001: 19-21). 1983 yılında yürürlüğe giren bu yönetmeliğin ardından 1986, 1988, 1995 ve 2005 yıllarında turist rehberliği mesleği ile ilgili yeni yönetmelikler çıkarılarak şartların iyileştirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Sonrasında turist rehberlerine yönelik yasal düzenlemeleri içeren “6326 sayılı Turist Rehberliği Meslek Kanunu” 7 Haziran 2012 tarihinde TBMM’de onaylanmış ve ardından 22 Haziran 2012 tarihinde de resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Gazelci, 2022: 18). İki yıl sonrasında, 26.12.2014 tarihinde çıkarılan yeni bir yönetmelik ile birlikte TUREB yasal bir konuma getirilmiştir. Bundan sonraki süreçte yönetmeliklerin TUREB ve Bakanlığın ortak çalışmaları sonucunda hazırlanması kararına varılmıştır (Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliği, 2014). Son olarak 12.01.2019 tarihinde ise “Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik” çıkarılmış ve bazı işlemlerin e-devlet uygulamaları kullanılarak yapılabileceği kararı verilmiştir (Çokişler, 202: 22-23).

1. Turist Rehberliği Mesleği

Günümüzde turizm endüstrisinin kalbini seyahat acenteciliği ve bununla bağlantılı olarak tur operatörlüğu oluşturmaktadır. Turist rehberleri de tur operatörlerine bağlı olarak çalışan, turistlere yol gösteren, bilgi aktarımı yapan kişilerdir. Rehberler görevleri gereği turistlerle birebir iletişim kuran, onların mutluluk ve şikâyetlerini birebir gören, yaşayan kişilerdir (Ahipaşaoğlu, 2001: 2). Dünya Turist Rehberleri Birliği Federasyonu’nun (WFTGA) uluslararası düzeyde yaptığı tanıtımda turist rehberleri; yurt içinden veya yurt dışından gelen ziyaretçilere, tercihleri doğrultusundaki bir dilde, bir destinasyonda bulunan doğal, kültürel ve tarihi alanlarda kılavuzluk yapan ve yetkili otoriteler tarafından tanınan kişiler olarak ifade edilmektedir (WFTGA, 2023).

Turist rehberleri, modern kitle turizminin başlamasıyla birlikte seyahat endüstrisinin önemli bir unsuru haline gelmişlerdir. Günümüzde organize turizm faaliyetlerini rehberler ve tur liderleri olmadan düşünmek imkânsızdır (Rabotic, 2010: 354). Turist rehberleri, genel anlamda turu yöneten liderler olarak görülmektedir. Bunun yanında

sahip oldukları kültürel aracılık rolleriyle de turistlerin seyahat deneyimlerinde etkili olan kişilerdir (Yumuk & Demirel İli, 2022: 212). Turist rehberlerinin rollerinin belirlenmesine yönelik çalışmalar, 1970'li yıllarda başlamıştır. Yapılan çok sayıda araştırmanın sonucunda turist rehberlerinin sahip olduğu roller; mesleki roller ve anahtar roller olmak üzere iki grupta toplanmıştır. Turist rehberlerinin mesleki rolleri arasında; bilgilendirme, aktör, aracı, liderlik, danışman, yol gösterme, yorumcu, tur yöneticisi, kültür elçisi, satış elemanı vb. yer almaktadır. Turist rehberlerinin anahtar rolleri arasında ise benzer şekilde; arabuluculuk, danışmanlık, aracı, liderlik, temsil, yürütme, yönlendirme, kültür temsilcisi, tanıtma gibi roller bulunmaktadır. Böyle çok yönlü rolleri olan turist rehberlerinin yapması gereken bazı görevler bulunmaktadır. Bu görevler arasında; yol göstermek, doğru ve teknik bilgileri aktarmak, ülkeyi tanıtmak ve temsil etmek, danışmanlık yapmak, çevirmenlik yapmak gibi bazı temel görevler bulunmaktadır (Öter & Sarıbaş, 2018: 110-111).

Paket turla seyahat etmeyi tercih eden turistler, acenteye olan iletişimi çoğunlukla turist rehberleri aracılığıyla kurmaktadır. Bu nedenle turistlerle en fazla iletişim kuran, iç içe olan kişiler turist rehberleridir. Rehberler, meslek hayatları boyunca çok farklı turist tipleri ve sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bundan dolayı rehberlerin belli başlı bazı özellikleri taşımaları gerekmektedir. Bu meslekte profesyonellik aşağıdaki özellikleri içermektedir (Güven, 2021: 12-13):

- İyi bir ülke imajı konusunda destek olmak,
- İletişim konusunda iyi olmak,
- Bilgiyi karşı tarafa anlayacağı şekilde vermek,
- Çalıştığı ülkeyi, turu ve sunulan hizmetleri iyi düzeyde bilmek,
- Sürekli olarak kendisini geliştirip yenilemek,
- Dürüst, adaletli ve tutarlı olmak,
- Sorumluluk sahibi olmak ve
- Liderlik vasfına sahip olmak.

Türkiye'de turist rehberliği mesleği dahilinde değinilmesi gereken bazı önemli kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramlar arasında; eylemli turist rehberi, eylemsiz turist rehberi, ruhsatname ve çalışma kartı bulunmaktadır. Bu kavramlara meslek kanununda yer verilmiştir (Turist Rehberliği Meslek Kanunu, 2012):

Eylemli turist rehberi; çalışma kartına sahip olan, fiilen turist rehberliği hizmeti sunma hak ve yetisine sahip turist rehberlerini ifade etmektedir.

Eylemsiz turist rehberi; ruhsatname sahibi olan ancak çalışma kartına sahip olmayan turist rehberlerini ifade etmektedir.

Ruhsatname; turist rehberliği mesleğine kabul koşullarını taşıyan turist rehberlerine Bakanlık tarafından verilen belgedir.

Çalışma kartı; eylemli turist rehberlerine, kayıtlı oldukları oda tarafından bir yıllığına geçerli olmak üzere mesleği fiilen yapabileceklerine ilişkin verilen izin belgesi olarak ifade edilmektedir.

Turist rehberliği hizmetleri ile ilgili olarak zaman zaman bazı denetimler yapılmaktadır. Kanunda öngörülen her türlü denetimin Bakanlık tarafından görevlendirilecek personeller ya da meslek kuruluşları tarafından yapılması gerekmektedir. Denetimlerde ortak çalışılması adına ihtiyaç duyulması ya da TÜRSAB'ın talebi gibi durumlarda TÜRSAB'dan da görevliler denetimlere dahil edilebilmektedir. Denetimler esnasında çalışma kartı, tur programı, sözleşme örneği, çalışma kartında belirtilen dil ya da dillerde, kendi bölgesi içerisinde hizmet verilip verilmediği, turist rehberliği hizmetinin kanuna, yönetmeliğe, Bakanlığın kültür ve turizm politikalarına uygun olarak sunulup sunulmadığı gibi hususlara dikkat edilmektedir. Denetimler esnasında, denetim yapan görevlilere her türlü bilgi ve belgenin sunulması zorunluluğu bulunmaktadır. Bununla birlikte denetim faaliyetlerinin de rehberlik hizmetini ya da bu hizmeti alan kişileri rahatsız edecek şekilde yapılmaması gerekmektedir. Denetimlerden geçemeyen ve turist rehberliği hizmetini belirlenen kurallar çerçevesinde sunamayan acenteler veya turist rehberleri hakkında tutanak tutularak gerekli kanuni işlemler yapılmaktadır (Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliği, 2014).

Turist rehberlerinin yaşadıkları ilde bulunan meslek odalarından birine; eğer bulunduğu ilde kurulan bir meslek odası yoksa yaşadığı ile en yakın ilde kurulmuş olan bir odaya kayıt olma zorunluluğu bulunmaktadır. Turist rehberlerinin kayıtlı oldukları meslek odalarına her yıl aidat ödemeleri gerekmektedir. Eylemli turist rehberlerinin ödeyecekleri aidat, 16 yaşını doldurmuş olan kişiler için belirlenen aylık asgari ücretin brüt tutarının yüzde 20'sinden fazla olmaması gerekmektedir. Eylemsiz turist rehberleri ise eylemli turist rehberlerinin ödediği aidatın beşte birini

ödemekle yükümlüdür. Eğer bir turist rehberi oda aidatını süresi içinde ödemezse, ödenmeyen aidatlar kanuni faizi ile birlikte tahsil edilmektedir (Turist Rehberliği Meslek Kanunu, 2012).

2. Turist Rehberliği Eğitimi

Oldukça kapsamlı rolleri ve görevleri olan turist rehberlerinin aynı şekilde kapsamlı ve kaliteli bir eğitim almaları gerekmektedir. Eğitim genel olarak; kişilerin sosyal, zihinsel ve fiziksel gelişimi olarak açıklanmaktadır. Eğitim kavramı bireysel ya da grup düzeyinde kişilerin performansını artırmak için düzenlenmiş faaliyetleri içermektedir (Solmaz, 2019: 855). Eğitimin temel amacı; her bir bireyin bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi ve kişilerin topluma faydalı vatandaşlar olmalarının sağlanmasıdır. Eğitim özellikle sanayi ve hizmet sektörü için önemli katkılar sağlamaktadır. Söz konusu bu sektörlerin ihtiyaç duydukları işgücü, eğitim sayesinde geliştirilmekte ve böylelikle hem farklı sektörlerle hem de ekonomik büyümeye önemli katkılar sunulmaktadır (Olca, 2008: 384).

Eğitim kavramına turizm endüstrisi açısından bakıldığında da bu kavramın oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu sektör içinde çalışan insan gücünün daha kaliteli hizmet sunması için kapsamlı bir eğitim almaları gerekmektedir. Turizm endüstrisinin sürdürülebilirliğinin sağlanması için turizm işletmelerinde kaliteli insan gücünün bulunması büyük önem arz etmektedir. Kalite standartlarına ulaşılması için sektörde istihdam edilecek kişilere iyi bir turizm eğitimi verilmesi gerekmektedir (Unur & Köşker, 2015: 47). Bu doğrultuda içerik açısından ayrıntılı bir turizm mesleki eğitim programına ihtiyaç vardır. Turizm meslek eğitimi; turizm konusunda uzmanlığı olan veya olmayan kişileri, bu sektöre hazırlamak, sektörün ihtiyaçlarına yönelik bilgi ve becerilerle donatarak turizm sektörüne hazırlamak şeklinde ifade edilebilmektedir (Olca, 2008: 384). Turizm eğitimiyle ilgili faaliyetler genel anlamda planlı kalkınma döneminde uygulamaya koyulmuştur (Boylu & Arslan, 2014: 80).

Turizm endüstrisinin vazgeçilmez aktörlerinden biri turist rehberleridir. Rehberlerin başarısı bir anlamda turizm endüstrisinin başarısını etkilemektedir. Bu nedenle turist rehberlerinin kişisel gelişimlerini sağlamak için temelden iyi bir eğitim almaları ve sonrasında da sık sık hizmet içi eğitimlere katılmaları gerekmektedir (Erdoğan, 2020: 28).

Dünya genelindeki turist rehberliği eğitimi incelendiğinde her ülkede farklı düzenlendiği görülmektedir. Bazı ülkelerde herhangi bir eğitim ve öğretime ihtiyaç duyulmamaktadır. Turist rehberliği konusunda eğitim alma zorunluluğu bulunmayan ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Japonya yer almaktadır. Dünya Turist Rehberleri Birliği Federasyonu'nun 2011 yılında yaptığı çalışma sonucunda Türkiye de dâhil olmak üzere 29 ülkede turist rehberi olabilmek için lisans eğitimi gerektiği anlaşılmıştır. Bu ülkeler; Ermenistan, Arjantin, Endonezya, İran, Brezilya, Kanada, Irak, İsrail, Avusturya, Kıbrıs, Mısır, Yunanistan, Hindistan, İtalya, Letonya, Malezya, Peru, Nepal, Singapur, Güney Afrika, İsveç, Tayland, Türkiye, ABD (belirli bölgeler), Hırvatistan, Sri Lanka, Butan ve Ürdün'dür (Eker vd., 2019: 62-64).

Turist rehberliği açısından İngiltere'nin eğitim sistemindeki başarısını belirli seviyeye çıkarmış ülkelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'de turist rehberi olmak isteyen kişilerin Turist Rehberliği Enstitüsü vasıtasıyla yükseköğrenim kurumlarında açılan kurslara katılıp, yazılı ve sözlü sınavlardan geçmeleri gerekmektedir. İzlanda'da turist rehberi olmanın bazı koşulları bulunmaktadır. Rehber olmak isteyen kişilerin en az 21 yaşında olmaları, üniversite mezunu olmaları ve İzlandaca dilinde yeterlik düzeyine sahip olmaları gerekmektedir. Almanya'da rehberlik eğitimiyle alakalı yasal herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Turist rehberliği eğitimi; tur operatörleri, seyahat acenteleri ve belediyeler tarafından ücretli olarak 6-9 aylık kurslar şeklinde verilmektedir (Tanrıseven vd., 2019: 46-47). İtalya'da turist rehberi olabilmek için lisans sınavında başarılı olmak gerekmektedir. Turist rehberi olmak isteyen kişilerin çalışma kartı alabilmeleri için yerel yönetime kayıt yaptırarak rehberlik yapmayı planladıkları alanda sınava girmeleri gerekmektedir. Rusya'da ise turist rehberliği eğitimi üniversiteler, meslek liseleri ve kurslar olmak üzere farklı kurumlar tarafından verilmektedir. Seyahat acenteleri turist rehberliği öğrencilerinin farklı bölgelerde çalışmalarını sağlamak amacıyla kurslar düzenlemektedirler. Ayrıca turist rehberi olmak isteyenlerin en az bir yabancı dil bilmeleri gerekmektedir (Erdoğan, 2020: 31-34).

Türkiye'de turist rehberliği eğitimi başladığı günden bu yana çeşitli aşama ve düzenlemelerden geçmiştir. İlk dönemlerden 1993 yılına kadar Turizm Tanıtma Başkanlığı vasıtasıyla 3 aylık bölgesel ve 6 aylık ulusal kurslar verilerek turist rehberleri yetiştirilmekteydi (Gazelci, 2022: 23). 2014 yılında çıkarılan Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliğinde; sertifika programının süresi, ülkesel sertifika programlarında en az 700 ders saati, bölgesel sertifika programlarında ise bölge başına en az 150 ders saati olarak belirlenmiştir. Dersler haftada en az beş gün ve günde 45 dakikalık en az dört ders saati olarak yürütülmektedir. Konferanslar ise en az iki saat olmak üzere düzenlenmektedir. Turist rehberliğine yönelik sertifika programlarını sadece Turist Rehberleri Birliği (TUREB) açabilmektedir. TUREB dışında hiçbir kurum veya kuruluşun rehberlik sertifika programı düzenleme yetkisi bulunmamaktadır (Turist

Rehberliği Meslek Yönetmeliği, 2014). 1995 yılından itibaren Profesyonel Turizm Rehberliği Yönetmeliğine eklenen karar ile fakülteler ve yüksekokullarda turist rehberliği eğitimleri verilmeye başlanmıştır (Gazelci, 2022: 23).

Turist rehberliği unvanı mesleğe kabulle kazanılmaktadır. Türkiye’de turist rehberliği mesleğine kabul için bazı şartlar aranmaktadır (Turist Rehberliği Meslek Kanunu, 2012):

- Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak,
- Başvuru tarihi itibarıyla 18 yaşını doldurmuş olmak
- Üniversitelerde bulunan turist rehberliği bölümlerinin ön lisans, lisans ya da yüksek lisans programlarından mezun olmak ya da herhangi bir bölümden lisans düzeyinde mezun olduktan sonra ülkesel ya da bölgesel turist rehberliği sertifika programını başarıyla tamamlamak,
- Yabancı dil yeterlik belgelerinden birine sahip olmak,
- Uygulama gezisini tamamlamak ve bu gezi sonunda yapılan sınavda başarılı olmak,
- Adli sicil kaydı bulunmamak,
- Daha önce meslekten çıkarılmamış olmak.

Genel olarak bakıldığında hem Türkiye’de hem de diğer ülkelerde turist rehberi olabilmek için farklı programlar ve eğitim süreçleri uygulanmaktadır. Bu süreçlerin başarılı olmasında dikkat edilmesi gereken nokta eğitimde kalite konusudur. Kaliteli bir eğitim sistemi; insan kaynağı, fiziksel kaynaklar, eğitim teknolojisi, öğrenci hizmetleri, sosyal ve kültürel çevre, eğitim yönetimi ve programı gibi birçok unsurun birlikte dikkate alınıp değerlendirilmesiyle oluşturulmaktadır (Alyakut & Polat Üzümcü, 2020: 517).

Eğitimde kalitenin sağlanmasında dikkat edilmesi gereken başka bir husus eğitmen ve öğrenci arasındaki iletişimidir. Özellikle öğretim elemanlarının ilgilenmesi gereken öğrenci sayısı bu noktada önem arz etmektedir. İlgili literatür incelendiğinde bu konuda çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. OECD ülkeleri üzerinde yapılan bir araştırma sonucunda devlet üniversitelerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranının 15,3; özel üniversitelerde ise bu oranın 17,3 olduğu görülmüştür (OECD, 2022). Günay & Günay (2011) yaptıkları çalışmada, Türkiye genelinde bulunan yükseköğretim kurumlarında öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranını 18,86 olarak bulmuşlardır. O dönemde OECD 15,8 olduğu düşünülürse Türkiye ortalamasının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Halıcı vd. (2020), Türkiye’de spor yöneticiliği bölümleri üzerine bir çalışma yaparak devlet üniversitelerinde bulunan spor yöneticiliği bölümlerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranını 13; vakıf üniversitelerinde ise bu oranı 12,6 olarak tespit etmişlerdir. Kocaman & Arslan Yürümezoğlu (2015), hemşirelik eğitimi üzerine yaptıkları çalışmada; 1996-1997 eğitim öğretim yılında öğretim üyesi başına düşen öğrenci 58 iken, bu oranın 2015 yılında 74’e çıktığı sonucuna ulaşmışlardır. Son olarak Boylu & Arslan (2014) Türkiye’deki turizm eğitimi üzerine yaptıkları çalışmada, 2012-2013 eğitim öğretim yılı içerisinde turizm eğitimi veren yükseköğretim kurumlarında öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısının 49 olduğunu tespit etmişlerdir. Genel olarak bu çalışmalar incelendiğinde Türkiye’de öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısının ortalamaların üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye’de lisans düzeyinde turist rehberliği eğitimi veren 41 üniversite bulunmaktadır (Yükseköğretim Program Atlası, 2022). Bu üniversitelerden her sene çok sayıda öğrenci turist rehberliği mesleğine adım atmaktadır. TUREB (2023) verileri incelendiğinde Türkiye’de kayıtlı 12757 turist rehberi bulunduğu görülmüştür. Yabancı dillere göre en fazla rehber İngilizce (8388) dilindedir. İngilizcenin ardından Almanca (1643), Fransızca (1133), İspanyolca (1028) ve Rusça (925) dillerindeki rehberler gelmektedir. En az sayıda rehber bulunan diller ise İzlandaca ve Tayca’dır. Bu diller için birer tane rehber bulunmaktadır. İzlandaca ve Tayca’nın ardından ikişer rehberle Arnavutça, Hintçe ve Litvanca; üç rehberle Slovakça; yedişer rehberle Çekçe ve Ermenice; sekiz rehberle ise Danca gelmektedir.

Bu araştırma doküman incelemesi şeklinde tasarlandığından Etik Kurul Onay’ı gerektiren çalışmalar arasında yer almamaktadır.

3. Yöntem

Bu araştırma nitel veri analizi yöntemlerinden olan doküman incelemesi ile hazırlanmıştır. Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini sistematik ve derinlemesine analiz etmek için kullanılan nitel bir araştırma yöntemi olarak dokümanlardan anlam çıkarmak, incelenen konu hakkında anlayış ortaya koymak, ampirik bilgi geliştirmek için elde edilen verilerin titizlikle ve sistemli bir şekilde incelenerek yorumlanmasını gerekli kılmaktadır (Corbin & Strauss, 2008). Doküman analizi basılı ya da elektronik dokümanların incelenmesi ve değerlendirilmesi süreçlerinde ortaya konulan işlemleri kapsamaktadır (Bowen, 2009: 27).

3.1 Araştırmanın amacı

Bu araştırmanın amacı Türkiye’de lisans düzeyinde turizm rehberliği eğitimi verilen bölümlerde akademik personel başına düşen öğrenci oranlarını belirleyerek bu oranları OECD ve Türkiye ortalamaları ile karşılaştırmaktır. Eğitimde kalite göstergelerinden biri akademik personel sayısıdır. Türkiye OECD ortalamaları incelendiğinde akademik personel başına en fazla öğrenci düşen beşinci ülkedir. Akademik personel başına düşen öğrenci sayısının fazla olması Türkiye’de eğitimin kalitesini düşüreceği temel sorunu ile bu çalışmaya başlanmış ve turizm rehberliği bölümleri açısından bir durum tespiti yapılmıştır.

3.2 Verilerin elde edilmesi

Bu araştırmanın verileri doküman incelemesi yöntemi ile elde edilmiştir. Yükseköğretim Kurulu’nun hizmete sunduğu açık veri politikası kapsamında oluşturulan Yükseköğretim Program Atlas (www.yokatlas.yok.gov.tr) web sitesinden veriler elde edilmiştir. İlgili web sitesinden Türkiye’deki lisans düzeyinde turizm rehberliği programı bulunan birimler belirlenmiş, bu programlarda kayıtlı öğrenci sayıları tespit edilmiş ve son olarak bu programlarda istihdam edilen öğretim elemanı profili ve sayısı elde edilmiştir. Daha sonrasında elde edilen veriler araştırmanın amacı doğrultusunda analiz edilmiştir.

4. Bulgular

Bu bölümde elde edilen veriler analiz edilerek Türkiye’deki devlet ve özel üniversitelerde bulunan turizm rehberliği bölümleri için kayıtlı öğrenci sayısı, istihdam edilen öğretim elemanı sayısı ve birimlerle ilgili sayısal bilgilere yer verilmiştir. Daha sonrasında ise öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranları gösterilmiş ve OECD ortalamaları ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 1. OECD Ülkeleri Öğretim Elemanı Başına Düşen Öğrenci Oranları

Ülke	Devlet Üniversitesi	Özel Üniversite
Hindistan	39,6	18,8
Kolombiya	32,2	23,5
Belçika	27,0	15,5
İrlanda	22,4	23,3
Türkiye	21,7	23,3
Meksika	20,4	20,2
Arjantin	18,7	-
Suudi Arabistan	18,1	12,5
Yeni Zelanda	16,7	14,3
Fransa	16,7	-
Çek Cumhuriyeti	16,2	16,4
Kosta Rika	15,7	-
Litvanya	14,9	15,7
Avusturya	14,9	12,3
ABD	14,8	11,2
Portekiz	14,8	14,1
Hollanda	14,6	14,4
İsviçre	14,2	-
Slovenya	14,0	11,1
Litvanya	13,9	16,5
Finlandiya	12,2	17,5
Estonya	11,8	22,3
İspanya	11,6	16,7
Macaristan	11,3	11,5
Almanya	11,1	18,2
Slovakya	11,1	16,0
Polonya	10,8	31,1

Brezilya	10,3	49,9
İsveç	9,8	10,9
Norveç	8,4	19,1
Lüksemburg	4,9	-
OECD Genel	15,3	17,3

Kaynak: OECD (2022). Education at a Glance 2022: OECD Indicators. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/bb6ee273-en/index.html?itemId=/content/component/bb6ee273-en>. 04.06.2023 tarihinde erişilmiştir.

Tablo 1’de OECD ülkelerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranları belirtilmiştir. Devlet üniversitelerinde öğretim elemanı başına en fazla öğrenci düşen ülke Hindistan’dır. Özel üniversitelerde ise öğrenci başına en fazla öğrenci düşen ülke Brezilya’dır. Devlet üniversitelerinde öğretim elemanı başına en az öğrenci düşen ülke Lüksemburg iken özel üniversitelerde öğretim elemanın başına en az öğrenci düşen ülke Slovenya’dır. OECD ülkeleri için devlet üniversitesinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranı 15,3 iken özel üniversitelerde bu oran 17,3’tür. Tablo 1 incelendiğinde Türkiye’de öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranının OECD ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Türkiye’de devlet üniversitelerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranı 21,7’dir. Bu orana göre Türkiye OECD ülkeleri arasında öğretim elemanı başına en fazla öğrenci düşen 5’inci ülkedir.

Tablo 2. Lisans Düzeyinde Turizm Rehberliği Bölümlerine İlişkin Sayısal Bilgiler

Turizm Rehberliği Eğitimi Bulunan Birimler	N
Turizm Fakültesi	33
Uygulamalı Bilimler Fakültesi	1
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	3
Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu	1
Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu	1
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu	1
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	1
Toplam	41

Kaynak: Tablo 2. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 2’de Türkiye’de lisans düzeyinde turizm rehberliği eğitimi verilen birimlere ilişkin sayısal bilgiler yer almaktadır. Buna göre Türkiye’de 33 turizm fakültesinde, 3 uygulamalı bilimler yüksekokulunda, 1 uygulamalı bilimler fakültesinde, 1 turizm ve otelcilik yüksekokulunda, 1 turizm ve otel işletmeciliği yüksekokulunda, 1 turizm işletmeciliği ve otelcilik yüksekokulunda ve 1 iktisadi, idari ve sosyal bilimler fakültesinde turizm rehberliği bölümünde öğrenci bulunmaktadır.

Tablo 3. Lisans Düzeyinde Turizm Rehberliği Bulunan Devlet Üniversitelerinde Unvan ve Kadroya Göre Akademik personel Sayısı

Unvan/Kadro	N
Profesör	27
Doçent Doktor	70
Doktor Öğretim Üyesi	75
Araştırma Görevlisi	44
Öğretim Görevlisi	25
Toplam	241

Kaynak: Tablo 3. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 3’te devlet üniversitelerinde bulunan turizm rehberliği bölümü öğretim elemanlarına ilişkin sayısal bilgilere yer verilmiştir. Tablo 3’e göre turizm rehberliği bölümlerinde 27 profesör, 70 doçent, 75 doktor öğretim üyesi, 44 araştırma görevlisi ve 25 öğretim görevlisi olmak üzere toplam 241 öğretim elemanı bulunmaktadır.

Tablo 4. Lisans Düzeyinde Turizm Rehberliği Bulunan Özel Üniversitelerde Unvan ve Kadroya Göre Akademik personel Sayısı

Unvan/Kadro	N
Profesör	4

Doçent Doktor	4
Doktor Öğretim Üyesi	10
Araştırma Görevlisi	4
Toplam	22

Kaynak: Tablo 4. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 4’te özel üniversitelerde bulunan turizm rehberliği bölümü öğretim elemanlarına ilişkin sayısal bilgilere yer verilmiştir. Tablo 4’e göre özel üniversitelerde turizm rehberliği bölümlerinde 4 profesör, 4 doçent, 10 doktor öğretim üyesi, 4 araştırma görevlisi olmak üzere toplam 22 öğretim elemanı bulunmaktadır.

Tablo 5. Devlet Üniversitelerinde Birimlere göre Turizm Rehberliği Bölümü Toplam Kayıtlı Öğrenci Sayıları

Turizm Rehberliği Eğitimi Bulunan Birimler	N
Turizm Fakültesi	8895
Uygulamalı Bilimler Fakültesi	78
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	49
Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu	236
Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu	190
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu	266
Toplam	9714

Kaynak: Tablo 5. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 5’te devlet üniversitelerinde birimlere göre turizm rehberliği bölümlerine kayıtlı öğrenci sayısı belirtilmektedir. Buna göre 8895 öğrenci turizm fakültesinde, 266 öğrenci turizm işletmeciliği ve otelcilik yüksekokulunda, 236 öğrenci turizm ve otelcilik yüksekokulunda, 190 öğrenci turizm ve otel işletmeciliği yüksekokulunda, 78 öğrenci uygulamalı bilimler fakültesinde ve 49 öğrenci uygulamalı bilimler yüksekokulunda eğitim görmektedir.

Tablo 6. Özel Üniversitelerde Birimlere göre Turizm Rehberliği Bölümü Toplam Kayıtlı Öğrenci Sayıları

Turizm Rehberliği Eğitimi Bulunan Birimler	N
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	227
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	97
Toplam	324

Kaynak: Tablo 6. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 6’da özel üniversitelerde birimlere göre turizm rehberliği bölümlerine kayıtlı öğrenci sayısı belirtilmektedir. Buna göre 227 öğrenci uygulamalı bilimler yüksekokulunda ve 97 öğrenci iktisadi, idari ve sosyal bilimler fakültesinde eğitim görmektedir.

Tablo 7. Devlet Üniversitelerinde Turizm Rehberliği Bölümü için Öğretim Elemanı Başına Düşen Öğrenci Oranları

Unvan/Kadro	Akademisyen başına düşen öğrenci ortalaması
Profesör	359,7
Doçent Doktor	138,7
Doktor Öğretim Üyesi	129,5
Araştırma Görevlisi	220,7
Öğretim Görevlisi	388,5
Tüm Kadrolar Bazında	40,3**

Kaynak: Tablo 7. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 7’de devlet üniversitelerinde turizm rehberliği bölümlerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranları gösterilmektedir. Buna göre Türkiye’de devlet üniversitelerinde turizm rehberliği bölümü için öğretim elemanı başına düşen öğrenci ortalaması 40,3’tür. Bu oranın Türkiye ortalaması olan 21,7’nin ve OECD ortalaması olan 15,3’ün üzerinde olduğu görülmektedir. Buna göre Türkiye’de devlet üniversitelerinde bulunan turizm rehberliği bölümlerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısının OECD ortalamasının üzerinde olduğu belirtilebilir.

Tablo 8. Özel Üniversitelerde Turizm Rehberliği Bölümü için Öğretim Elemanı Başına Düşen Öğrenci Oranları

Unvan/Kadro	Akademisyen başına düşen öğrenci ortalaması
Profesör	81
Doçent Doktor	81
Doktor Öğretim Üyesi	32,4
Araştırma Görevlisi	81
Tüm Kadrolar Bazında	14,7**

Kaynak: Tablo 8. Yükseköğretim Program Atlas (2022) web sitesinden veriler elde edilerek hazırlanmıştır.

Tablo 8’de özel üniversitelerde turizm rehberliği bölümlerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranları gösterilmektedir. Buna göre Türkiye’de özel üniversitelerde turizm rehberliği bölümü için öğretim elemanı başına düşen öğrenci ortalaması 14,7’dir. Bu oranın Türkiye ortalaması olan 23,3’ün ve OECD ortalaması olan 17,3’ün altında olduğu görülmektedir. Özel üniversitelerde turizm rehberliği bölümlerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısı Türkiye ortalamasının ve OECD ülkelerinin altındadır.

SONUÇ

Bu araştırma turizm rehberliği bölümü açısından öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranını belirleyerek turizm rehberliği eğitim performansını yorumlamayı amaçlamıştır. Öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısı arttıkça öğretim elemanının iş yükünün de artacağı aşikârdır. Sınıfların kalabalık olması öğretim elemanı ile öğrenci arasındaki iletişim üzerinde engel teşkil edebilir. Öğrencinin dersten alacağı verimi ve öğrenci performansını olumsuz etkileyebilir. Öğretim elemanı başına düşen öğrenci sayısı arttıkça öğretim elemanının iş yükü artacağından bu durumun öğretim elemanının diğer akademik çalışmalarına olumsuz yansımaları olabilir. Bu durum Türkiye’deki akademik çalışmaların yavaşlamasına da neden olarak akademik ilerleme önünde sorun teşkil edebilir. Öğretim elemanlarının tek sorumluluğu eğitim değil aynı zamanda öğretim elemanlarının bilime katkı, topluma katkı, gelişime katkı gibi farklı misyonları da bulunmaktadır.

Öğretim elemanları açısından öğrenci sayısının sürdürülebilir seviyenin üzerinde olması verimlilik ve üretkenlik üzerinde olumsuz etki edeceği düşünülmüştür. Nitekim OECD ülkelerinde akademisyen başına düşen öğrenci oranı devlet üniversitelerinde 15,3 iken özel üniversitelerde bu oran 17,3’tür. Türkiye genel itibariye OECD ülkeleri içerisinde öğretim elemanı başına en fazla öğrenci düşen beşinci ülkedir. Mevcut araştırmada ise turizm rehberliği bölümlerinde öğretim elemanı başına düşen öğrenci oranı devlet üniversitelerinde 40,3’tür. Bu oran OECD ülkeleri ve Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir. Turizm rehberliği bölümlerinde akademisyen başına ideal oranın üzerinde öğrenci düşmektedir. Bu durum eğitim-öğretim performans ve kalitesini olumsuz yönde etkileyebilir. Vakıf üniversitelerinde ise turizm rehberliği bölümlerinde akademisyen başına düşen öğrenci oranı 14,7’dir. Bu durum OECD ve Türkiye ortalamalarının altındadır. Yani vakıf üniversitelerinde öğretim elemanı başına daha az öğrenci düşmektedir. Bu durumun vakıf üniversitelerinde bulunan turizm rehberliği bölümlerinde öğretim elemanı öğrenci ilişkilerinde olumlu sonuçları doğuracağı düşünülmüştür. Böylelikle öğretim elemanları dersler dışında diğer akademik işlerine daha fazla zaman ayırarak üretkenliklerini ortaya koyabilir.

Öğretim elemanlarının öğrencilere akademik hayatlarında danışmanlık yapma, yol gösterme görevleri de bulunmaktadır. Öğretim elemanı başına öğrenci sayısı arttıkça danışmanlık hizmet performanslarının da düşeceği ileri sürülebilir. Ortaya konulan bu problem çerçevesinde şu öneriler geliştirilmiştir:

Yükseköğretim kurumlarında öğretim elemanı ve öğrenci sayılarında denge sağlanmalıdır. Bu durum öğretim elemanı sayısının artırılması ile sağlanabileceği gibi öğrenci kontenjanlarının azaltılması ile de sağlanabilir. Turizm rehberliği bölümünde eğitimin kalitesini artırmak için akademisyen, öğrenci sayılarında dengenin sağlanması gerekmektedir. Kaliteli ve donanımlı mezunlar vermek için tek kistas bu olmasa da eğitimde kaliteyi artırmada öğretim elemanı öğrenci sayısının OECD ortalamalarına getirilmesi hem öğrencinin eğitimi hem de diğer akademik işlerin devam ettirilmesi açısından oldukça önemlidir.

Bu araştırma doküman incelemesiyle yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar OECD ortalamaları ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Fakat araştırmacılara akademisyen ve öğrenci gözünden durum tespiti yapabilmeleri için anket ya da görüşme tekniği ile bu çalışmayı desteklemeleri tavsiye edilmektedir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci yazar %50, ikinci yazar %50.

Etik Komisyon Onayı: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- AHİPAŞAOĞLU, H.S. (2001). *Turizmde Rehberlik*. Detay Yayıncılık.
- AKOĞLAN KOZAK, M., EVREN, S. & ÇAKIR, O. (2013). *Tarihsel süreç içinde turizm paradigması*. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 7-22.
- ALYAKUT, Ö. & POLAT ÜZÜMCÜ, T. (2020). *Turizm eğitiminde yükseköğretim kalitesinin değerlendirilmesi*: Kartepe turizm MYO örneği. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 513-533.
- BOWEN, G.A. (2009). *Document analysis as a qualitative research method*. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- BOYLU, Y. & ARSLAN, E. (2014). *Türkiye'deki turizm eğitiminin rakamsal gelişmeler açısından değerlendirilmesi*. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 1, 79-97.
- CORBIN, J. & STRAUSS, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.
- ÇOKIŞLER, N. (2021). *Turist rehberliği mevzuatının tarihsel değişimi*. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 17-28.
- DİNÇER, M.Z. & DEMİRDELEN, D. (2019). *Turist rehberliği mesleği (dünü-bugünü-yarını)*. İçinde B. Zengin, G. Erkol Bayram & O. Batman (Eds), *Turist rehberliğinin tarihsel gelişimi* (ss. 1-15). Detay Yayıncılık.
- EKER, N., KAYA, M.C. & ZENGİN, B. (2019). *Turist rehberliği mesleği (dünü-bugünü-yarını)*. İçinde B. Zengin, G. Erkol Bayram & O. Batman (Eds), *Turist rehberliği eğitimi* (ss. 59-93). Detay Yayıncılık.
- ERDOĞAN, S. (2020). *Turist rehberi adaylarının turist rehberliği mesleğine yönelik tutumlarının incelenmesi (Tez No. 642451)* [Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- GAZELCİ, M. (2022). *Turist rehberliği meslek uygulama sorunları: kadın turist rehberleri perspektifi (Tez No. 746446)* [Yüksek lisans tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- GÜNAY, D. & GÜNAY, A. (2011). *1933'den günümüze Türk yükseköğretiminde niceliksel gelişmeler*. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(1), 1-22.
- GÜVEN, E. (2021). *Turist rehberliği hizmet kalitesi boyutları (Tez No. 677298)* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- HALICI, A., PARASIZ, Ö. & YETİM, A.A. (2020). *Sayılarla Türkiye'de spor yöneticiliği eğitimi*. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 25(4), 299-312.
- KOCAMAN, G. & ARSLAN YÜRÜMEZOĞLU, H. (2015). *Türkiye'de hemşirelik eğitiminin durum analizi: sayılarla hemşirelik eğitimi (1996-2015)*. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 5(3), 255-262.
- OECD (2022). *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/bb6ee273-en/index.html?itemId=/content/component/bb6ee273-en.01.06.203> tarihinde alınmıştır.
- OLCAY, A. (2008). *Türk turizmde eğitimin önemi*. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 383-390.
- ÖTER, Z. & SARIBAŞ, Ö. (2018). *Turist rehberliği*. İçinde S. Eser, S. Şahin & C. Çakıcı (Eds), *Turist rehberlerinin görevleri ve rolleri* (ss. 101-118). Detay Yayıncılık.
- POLAT, T. (2001). *Seyahat işletmelerinde profesyonel turist rehberliği, rehberlik mesleğinin sorunları ve çözüm önerileri üzerine bir alan araştırması (Tez No. 101549)* [Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- RABOTIĆ, B. (2010, 4-5 Mart). *Tourist guides in contemporary tourism* [Bildiri sunumu]. ICTE 2010 International Conference on Tourism and Environment, Saraybosna, Bosna Hersek.
- SOLMAZ, S. A. (2019). *Türkiye'de turizm eğitim-öğretiminde karşılaşılan sorunlar üzerine bir inceleme*. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(63), 853-866.
- ŞENBAHAR, Y.C. (2021). *Performans teorisi bağlamında profesyonel turist rehberliği (Tez No. 673044)* [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- TANRISEVER, C., BEKTAŞ, İ. & KOÇ, D. E. (2019). *Dünyada turist rehberliği eğitimi*. *Turist Rehberliği Dergisi (TURED)*, 2(1), 44-56.

- TUREB (2023). *Rehberlik İstatistikleri*. <https://www.tureb.org.tr/RehberIstatistik/> 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- TURİST REHBERLİĞİ MESLEK KANUNU (2012). *Turist Rehberliği Mesleğine Kabul Şartları*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6326.pdf> 3 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- TURİST REHBERLİĞİ MESLEK YÖNETMELİĞİ (2014). *Rehberlik Sertifika Programları*. <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-120445/turist-rehberligi-meslek-yonetmeli.html> 3 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- UNUR, K. & KÖŞKER, H. (2015). *Türkiye’de turizm eğitimi ve turizm eğitimi alan öğrencilerin turizme bakış açılarına yönelik araştırmaların incelenmesi*. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(1), 44-71.
- WORLD FEDERATION OF TOURIST GUIDE ASSOCIATIONS (2023). *Turist Rehberi Tanımı*. <https://wftga.org/about/> 3 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- YUMUK, Y. & DEMİREL İLİ, N. (2022). *Turist rehberliği eğitimi alan öğrenciler mesleki uzmanlaşmaya nasıl bakıyor?*. Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 5(1), 211-222.
- YÜKSEKÖĞRETİM PROGRAM ATLASI (2022). *YÖK Lisans Atlası*. <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-anasayfa.php> 02.06.2023 tarihinde alınmıştır.

MALİ KURALLAR İLE DEVLET BAŞARISIZLIĞININ ÇÖZÜMÜ*

Solution of Government Failure With Financial Rules

Arzu POLAT¹

ÖZ

ABSTRACT

1930'lardan 1970'lere kadar uygulanan mali politikalar 1970'lerden sonra artan işsizlik ve enflasyon ile sonuçlanmış ve Keynesyen anlayışın sorgulanmasına neden olmuştur. Devletin görev ve fonksiyonlarının aşırı büyümesi ve devleti idare edenlerin elinde bulundukları güç ve yetkilerin sınırsız olması devletin kendinden beklenenleri yerine getirememesine diğer bir ifade ile devletin başarısızlığına neden olmuştur. Uygulanan ihtiyari maliye politikaları da başarısızlığı körüklemiştir. Anayasal iktisat, devletin hak ve yetkilerinin sınırlandırılarak bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklere sahip olmasıdır. 1980'li yıllarla birlikte anayasal iktisat görüşü önem kazanmış ve devletin başarısızlığına karşı birçok çözüm önerisi sunulmuştur. Bu çözüm önerilerinden bir tanesi de mali kurallar olmuştur. Mali kuralların anayasal iktisat içerisinde yer almasının nedeni, yasalara dayandırmadan kamu yönetiminde herhangi bir sınırlandırmanın yapılamamasındandır. Mali kuralların kamu mali yönetiminde hızla yer etmesinde sürdürülemeyen kamu borç dinamiği etkili olmuş, hatta yatırımlar dışında kamu borçlanmasına izin verilmemesi "altın kural" olarak nitelendirilmiştir. Mali kurallarla devletin harcama, gelir, bütçe ve borçlanma yetkilerinin sınırlandırılması ile mali disiplinin sağlanması amaçlanmaktadır. Uygulama şekli ülkelerin içinde buldukları ekonomik duruma göre değişmekle birlikte harcama, gelir, bütçe ve borçlanma yetkilerinin sınırlandırılması mali kurallar olarak bilinmektedir. Türkiye'de mali disiplin ile kamu yönetiminde etkinliğin sağlanması adına 2000'li yıllardan itibaren mali kural benzeri birçok düzenleme ve uygulama hayata geçirilmiştir. Bu kapsamda çalışmada devletin başarısızlığı ve nedenlerine değinilerek, mali kuralların Türkiye özelinde uygulanabilirliği değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Fiscal policies implemented from the 1930s to the 1970s resulted in increased unemployment and inflation. After the 1970s, it causing the Keynesian understanding to be questioned. The excessive growth of the duties and functions of the state and the unlimited power and authority held by those who administer the state have led to the failure of the state to fulfill what is expected from it, in other words, to the failure of the state. Applied discretionary fiscal policies also fueled the failure. Constitutional economics is that individuals have economic rights and freedoms by limiting the rights and powers of the state. In the 1980s, constitutional economics gained prominence and many solutions to state failure were proposed. One of these solution proposals has been financial rules. The reason why fiscal rules are included in constitutional economics is that no restrictions can be made in public administration without basing it on laws. The unsustainable public debt dynamics being effective in the rapid inclusion of fiscal rules in public financial management, and even not allowing public borrowing except for investments has been described as the "golden rule". With fiscal rules, it is aimed to limit the expenditure, income, budget and borrowing powers of the state and to ensure fiscal discipline. Although the way of implementation varies according to the economic situation of the countries, the limitation of expenditure, income, budget and borrowing powers is known as fiscal rules. In order to ensure fiscal discipline and efficiency in public administration in Turkey, many regulations and practices similar to fiscal rules have been implemented since the 2000s. In this context, in this study, the failure of the state and its reasons will be mentioned and the applicability of the fiscal rules in Turkey will be tried to be evaluated.

Anahtar Kelimeler: Devlet başarısızlığı, mali kural, mali disiplin.

Keywords: Government failure, fiscal rule, fiscal discipline.

1. ORCID: 0000-0002-6251-8214

1. Arş.Gör.Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, arzuakyldz@gmail.com

*POLAT, A. (2023). "Mali Kurallar İle Devlet Başarısızlığının Çözümü" *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.294-303. Makale Geliş Tarihi: 14 Ağustos 2023 Kabul Tarihi: 20 Eylül 2023

EXTENDED ABSTRACT

The depression experienced in 1929, it started to turn to fiscal rule instruments by accepting the Keynesian understanding. Keynes, who adopted the understanding of interventionist state, put forward the view that it is necessary to reduce taxes and increase public expenditures in order for the state to get rid of this crisis. However, discretionary fiscal policies, which started to be used intensively with the Keynesian economic understanding, failed to solve the stagflation problem that emerged in the 1970s and the use of fiscal policies became controversial. Fiscal policies implemented from the 1930s to the 1970s resulted in increased unemployment and inflation after the 1970s. Despite the implementation of fiscal policies, it could not provide a balanced budget and budget deficits occurred. In the absence of fiscal rules in the economy, borrowing and budget deficits are seen. These borrowing and budget deficits show the instability and inadequacy of the state in the economy. It has been questioned that discretionary fiscal policy is shown as a solution because of the problems faced by the state in its failure. In order to change this situation, the concept of Constitutional Economics, which is included in the Public Choice Theory and formed with the leadership of James Buchanan, has been developed. In order for the state to have a good administration, it creates the theory of constitutional economics by limiting the power and authority of both the state and the individual in the economic field and examining them within a legal framework. According to public choice economists, the concept of "state failure", which is an alternative theory to market failure, emerged with the expansion of the powers and duties of the state towards the end of the 1970s, and studies were carried out in this field. The excessive growth of the duties and functions of the state and the unlimited power and authority held by those who administer the state have led to the failure of the state to fulfill what is expected from it, in other words, to the failure of the state. Applied discretionary fiscal policies also fueled the failure. Constitutional economics is that individuals have economic rights and freedoms by limiting the rights and powers of the state. With the 1980s, constitutional economics gained importance and many solutions were offered against the failure of the state. One of these solution proposals has been financial rules. In constitutional economic theory, which includes fiscal rules; income, borrowing, expenditure and budget rules. The reason why fiscal rules are included in constitutional economics is that no restrictions can be made in public administration without basing it on laws. The reason why fiscal rules are included in constitutional economics is that no restrictions can be made in public administration without basing it on laws. The unsustainable public debt dynamics being effective in the rapid inclusion of fiscal rules in public financial management, and even not allowing public borrowing except for investments has been described as the "golden rule". With fiscal rules, it is aimed to limit the expenditure, income, budget and borrowing powers of the state and to ensure fiscal discipline. Although the way of implementation varies according to the economic situation of the countries, the limitation of expenditure, income, budget and borrowing powers is known as fiscal rules. Fiscal rules began to be seen as a solution to the instability in the economy of countries after 1990. Balanced budget and borrowing rules, one of the most widely used types of fiscal rules, are used in both developed and developing countries. Countries that use these two rules together generally have high welfare levels. Developing countries generally use the income rule by financing public expenditures. Developed countries, on the other hand, implement fiscal discipline by making use of debt or budget laws. Fiscal discipline could not be achieved in Turkey in the early 1990s due to the increase in inflation and the budget deficits arising from debts. In the government, the control against public expenditures remained weak and borrowing was used to finance the expenditures, but there were no limitations on the debts. For this reason, there has been an increase in fiscal indiscipline, domestic borrowing and public deficits. In order to ensure efficiency in public administration with fiscal discipline in Turkey, many regulations and practices similar to fiscal rules have been made since the 2000s. The negativities experienced in the 2001 crisis and the fiscal rules, which were thought to have no effect on public finance, emerged after this process in order to revive the economy. The mentioned reforms are generally grouped under the fiscal rules on debt management.

GİRİŞ

1929'da yaşanan buhran ile Keynesyen anlayış kabul edilerek mali araçlara yönelmeye başlanmıştır. Müdahaleci devlet anlayışını benimseyen Keynes, devletin bu buhrandan kurtulması için vergileri düşürmek ve kamu harcamalarını yükseltmek gerektiği görüşünü öne sürmüştür. Ancak, Keynesyen iktisadi anlayışla birlikte yoğun olarak kullanılmaya başlanan ihtiyari maliye politikaları 1970'li yıllarda ortaya çıkan stagflasyon sorununa çözüm olmada başarısız olmuş ve ihtiyari maliye politikalarının kullanılması tartışılır hale gelmiştir (Günaydın, Eser, 2009: 52). Maliye politikalarının uygulanmasına rağmen denk bütçe sağlanamamış ve bütçe açıkları oluşmuştur. Ekonomide mali kuralların olmadığı süreçte borçlanma ve bütçe açıkları görülmektedir. Bu borçlanma ve bütçe açıkları ise devletin ekonomideki istikrarsızlığını ve yetersizliğini göstermektedir. Bütçe açıklarını kapatmak için

borçlanmaya başvuran devlet daha da büyümüş ve Leviathan devlete¹ dönüşmüştür. Devleti başarısızlığa iten bu sebeplerden dolayı ihtiyari mali politikaların çözüm olarak gösterilmesi sorgulanmıştır. Bu durumun değişimi için Kamu tercihi teorisinde yer alan ve James Buchanan'ın öncülüğü ile oluşan “anayasal iktisat” görüşü geliştirilmiştir. Anayasal iktisat teorisi, devletin iyi bir yönetime sahip olması için hem devletin hem de bireyin ekonomik alandaki güç ve yetkilerini sınırlandırılması ve yasal bir çerçevede içinde incelenmesini sağlamaktadır. Sınırlandırılmak istenen devlet değil, devletin yetkileridir ve bu sınırlandırma da anayasal sınırlar içerisinde yapılmaktadır.

1980’li yıllardan sonra devletin sürdürülemeyen borçlar ve bütçe açıklarını, anayasal iktisat’ın mali kural önerileriyle çözümü yaygın hale gelmiştir. Mali kuralları kapsayan anayasal iktisat teorisinde; gelir, borçlanma, harcama ve bütçe kuralları yer almaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler genellikle mali disiplin kuralları ile makroekonomik göstergelerin istikrarını sağlamaktadır.

2007 yılı IMF’nin Konsültasyon Sonuç Bildirgesi’nde Türkiye’nin kurallı maliye politikasına geçmesi konusunda açık öneride bulunulmuş ve mali kural benzeri uygulamalara gidilmiştir. 2010 yılında da “Mali Kural Kanun Tasarısı” hazırlanmış ancak tasarı olarak kalmıştır.

1. Devlet Başarısızlığı Kavramı

Piyasa ekonomisinin de kamu ekonomisinin de karar alma süreçleri birbirine benzemekle birlikte farklılıklar söz konusu olup Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Piyasa Ekonomisi ve Kamu Ekonomisi Karar Alma Süreçleri	
Piyasa Ekonomisi	Kamu Ekonomisi
<p>Talep (Tüketiciler) •Amaç: Fayda maksimizasyonu</p>	<p>Talep (Seçmenler, baskı grupları) •Amaç: Hizmetlerin artırılması, vergilerin azaltılması</p>
<p>Arz (Firmalar) •Amaç: Kar maksimizasyonu</p>	<p>Arz (Politikacılar, bürokratlar) •Amaç: Oy ve nüfuz maksimizasyonu</p>
<p>Tercih Belirtme (Fiyat) •Çıktı: Özel mal ve hizmetler</p>	<p>Tercih Belirtme (Oylama) •Çıktı: Kamusal ve yarı kamusal mal ve hizmetler</p>
<p>Kaynak: Kirmanoğlu, H. (2009). Kamu Ekonomisi Analizi, Beta Yayınları, İstanbul.</p>	

Kaynak tahsisinde piyasanın mı kamu ekonominin mi etkin olduğu her zaman tartışılmalı bir durumdur. Piyasa ekonomisinin kaynak tahsisinde etkin olmadığı ya da başarısız olduğu durumlar için kamu müdahalesi öngörülmektedir. Ancak piyasa ekonomisi kaynak tahsisinde etkin olmadığına devlet hangi oranda müdahalede bulunmalıdır? Başarılı olunan her durumda devletin müdahalesi yersiz olabilir ve hatta devlet müdahalesi bazen piyasa başarısızlığından daha fazla olumsuz etkiler yaratabilir (Wolf, 1998).

Le Grand’a göre devlet bu müdahaleyi üç türlü yapabilir: mal veya hizmetleri kendi sağlayarak, vergi veya sübvansiyonları kullanarak ve regülasyonları kullanarak. Devlet mal veya hizmetleri kendisi üretebilir ve bu mal hizmetlerin fiyatına vergilerle müdahale ederek piyasa fiyatının üstünde olmasına veya sübvansiyonlarla piyasa fiyatının altında olmasına neden olabilir ve son olarak da miktar veya kalite kontrolü ile düzenlemelerde (regülasyon) bulunabilir. (Akça, 2011: 183). Ancak bu müdahalelerde kaynak tahsisinde etkinliği bozabilir ki bu da tam olarak “devlet başarısızlığı” olarak adlandırılmaktadır.

Kamu tercihi teorisyenlerine göre piyasa başarısızlığına karşı “devlet başarısızlığı” kavramı 1970’li yılların sonlarına doğru devletin yetkilerinin ve görevlerinin genişlemesi ile ortaya çıkarak bu alanda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucu kamu malları teorisi, kurumlar teorisi ve refah ekonomisi içinde gelişen kamu tercihi teorisi yaklaşımları gelişmiştir (Sakal, 2008: 3). Refah ekonomisi iktisatçılarına göre ekonomide piyasa başarısızlığı ve

¹ “Leviathan Devlet”, mutlak güç ve sınırsız yetkilere sahip olan devlet olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomas Hobbes, (2017), Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti (Çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 15.Baskı.

² “Devlet başarısızlığı”, piyasa dışı başarısızlık olarak da ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Charles Wolf, Jr. (1998). “Piyasa veya Devlet”, (Çevirenler: S.Akgüngör ve A.R. Karacan), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.

kaynak dağılımını sağlayamadığı sürece devlet ekonomiye müdahale edebilir. Devletin başarısızlığı teorisi; devletin ekonomideki düzenleme ve müdahalelerin olumsuz sonuçlarını ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle bu teori devletin görev ve fonksiyonlarının aşırı büyümesi ve devleti yönetenlerin güç ve yetkilerinin sınırsız olması neticesinde devletin kendisinden beklenenleri yerine getirmede başarısızlığa uğrayacağını belirtmektedir (Aktan, Kesik, Kaya, 2010: 251).

Devlet müdahalesiyle oluşan kamu harcamalarındaki artışta ülkeler borçlanma ve bütçe açıklarına giderek ekonomiyi finanse etmeye çalışmıştır. Kamu tercihi teorisinde devletin görevlerini uygulama konusundaki bazı aksaklıklardan dolayı yetersiz olduğu savunulmaktadır. Politikacıların kararlarındaki yozlaşmalardan dolayı da piyasa başarısızlığındaki müdahalelerle tam bir şekilde eksikliklerin giderilmesi yetersiz olmaktadır. Kamu tercihi teorisyenlerine göre devlet; kaynakları etkin ve verimli kullan(a)mayan, hatta gereksiz kaynak israfına neden olan müdahaleci bir örgüttür (Kızılböğü, 2012: 99).

1.2 Devlet Başarısızlığına Yol Açan Sebepler

Buchanan, kamu ekonomisinin başarısızlığında ana etken olarak devletin aşırı bir şekilde büyümesini görmektedir. Devletin aşırı büyümesini ise, homoeconomicus yaklaşımı altında siyasal süreçte kendi çıkarı peşinde koşan bireyler ve Keynesyen yaklaşımlar oluşturmaktadır. Bu ana sebepler dışında kamu ekonomisini başarısızlığa iten diğer sebepler rasyonel seçmenin bilgisizliği ve ilgisizliği, baskı ve çıkar gruplarının rant kollama faaliyetleri, oy ticareti, politik miyopluk, oy çokluğu ilkesi ve ortanca seçmen teorisidir (Dura, 2006: 112-113). Ancak bu sebepleri çoğaltmak da mümkündür.

Rasyonel Seçmenin Bilgisizliği ve İlgisizliği: Siyasi hayatta tam rekabetin geçerli olmamasının nedeni ve aynı zamanda da sonucu rasyonel seçmenin bilgisizliği ve ilgisizliğidir. Devlette karar alma konusunda politikacılar tam rekabet şartlarını sağlamamaktadır. Bu şartlar genelde siyasal sistem sürecinde siyasiler ve seçmenler arasında olmaktadır. Ancak seçmenlerin tam bilgi sahibi olmamaları (tercih edecekleri hizmet konusunda araştırma yapmadan bilgisiz ve ayrıca ilgisiz olmaları), siyasi parti liderlerinin tek adamlığı, şeffaflığı ortadan kaldırarak devletin başarısızlığına neden olmaktadır.

Politik Miyopluk: Politikacıların toplumun faydasından ziyade kendi çıkarlarını düşünerek hareket etmesi, seçimi kazandıracak kısa vadeli diğer bir ifade ile günü kurtaracak politikaları tercih etmesi devlet başarısızlığına sebep olan faktörlerden birisidir.

Rant Kollama Faaliyetleri: Baskı ve çıkar grupları tarafından yürütülen lobicilik faaliyetleri ile seçmenlerin gerçek tercihlerini yansıtmayan kararların alınıp uygulanması da devletin başarısızlığına neden olmaktadır.

Oy Ticareti: Siyasi partilerin topluma sunulacak mal ve hizmetler üzerinde alış-veriş veya değiş-tokuş yapması, kamu hizmetlerinin belirli bir bölgeye kaymasına, adil ve dengeli olmayan bir dağılım ile hizmet kayırmasına ve nihayetinde devletin başarısızlığına neden olmaktadır. Bir diğer ifade ile hizmet kayırmacılığına neden olan ve politik yozlaşma olarak da adlandırılan bu durum, kamu ekonomisinde optimum kararların alınmasını engellemektedir.

Oy Çokluğu İlkesi: Kamusal kararların oy birliği ilkesinden ziyade oy çokluğu ilkesine göre alınması, çoğunluğun azınlığı sömürmesine veyahut gerçekten gerekli olan kamu hizmeti yerine çoğunluğun kararı ile farklı bir hizmetin alınmasında ve devletin kaynak kullanımında başarısızlığına neden olmaktadır.

Ortanca Seçmen Teorisi: Ortanca seçmen, “kendi dışında daha yüksek harcama düzeyini tercih eden birey sayısı, daha düşük harcama düzeyini tercih eden birey sayısına eşit olan kişi” olarak tanımlanmaktadır (Stiglitz, 1994) Siyasi süreçte toplumda en geniş tabakayı oluşturan ortanca seçmendir. Bunun farkında olan siyasiler de oylarını arttırmak (kendi çıkarlarını maksimize etmek) adına ortanca seçmene yönelmekte, farklı kesimlerin tercih ve ihtiyaçlarını göz ardı edebilmektedir. Bu davranış da hizmet sunumunun etkinlik ve verimliliğini olumsuz etkileyerek devlet başarısızlığına sebep olmaktadır.

Politik Dışsal Ekonomiler: Politik dışsal ekonomiler; patronaj ilişkileri, türemiş dışsallıklar ve rant yayma dağıtma faaliyetleri sebebiyle ortaya çıkmakta ve devletin başarısızlığına sebep olmaktadır. Patronaj ilişkileri çerçevesinde siyasal iktidar kendi partisine mensup olanları koruyup kollama eğilimi göstermektedir.

Politik Negatif Ölçek Ekonomileri: Politik negatif ölçek ekonomileri piyasa başarısızlığının sebebi olduğu gibi devlet başarısızlığının da sebebidir. Aşırı büyüyen devletin aşırı üretimi ile ortaya çıkmaktadır. Politik negatif ölçek ekonomileri daha çok enerji, ulaştırma, haberleşme sektörlerinde yaygındır.

Kamusal Güç ve Yetki Dağılımına Dengesizlik: Kamu tercihi teorisine göre piyasa ekonomisinde yaşanan kaynak dağılımındaki dengesizlik kamu ekonomisi ile çözümlenebilecektir. Fakat bu konuda devletin başarılı olduğu söylenemez. Piyasa ekonomisindeki gelir dağılımı dengesizliğinin kamu sektöründe olmamasının garantisi yoktur, zira kamu kesiminin güç ve yetki dağılımında da bu dengesizlik görülmektedir.

Politikada Şeffaflık ve Saydamlığın Olmaması: Şeffaflık ve saydamlık “kamu yönetiminde görev, yetki ve sorumluluklar ile karar ve hizmet süreçlerinin önceden bilinebilir ve açık olmasını; üretilen karar, belge ve bilgilere ulaşılmasına fırsat verilmesini, faaliyet ve denetim raporlarının yayınlanmasını ifade eder” (5018 sayılı KMYKK, Madde 7). Kamu yönetiminde devlet, halkı bilgilendirme konusunda yetersiz olmakla birlikte açıklık yerine gizliliğe başvurmuştur, bu sorunun giderilmesi için ise kamunun denetlenmesi gerekmektedir (Kırılmaz, Atak, 2015: 191).

Politikada Aşırı ve Gereksiz Harcamalar: Devlet uygulayacağı maliye politikaları ile seçmenlerin faydasını düşünmektedir. Piyasa ekonomisinde rekabet gücünü koruyabilmek için maliyet azaltıcı faktörler araştırılıp bu faktörleri uygulamaya geçirmek için çalışılırken kamu kesimi aktörleri kendi çıkarlarını maksimize edecek davranış sergilemekten kaçınmayacaklar, böylelikle kamu kaynaklarında gereksiz veya aşırı harcamalara gidebileceklerdir ki bu da başarısızlığın nedenlerindedir.

2. Anayasal İktisat

Anayasal İktisat kavramı, devletin varlığı ve yetkilerinin belirli bir disiplin altında sınırlandırılması ile bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklerini incelemektedir (Yereli, 2003:83-85). Buchanan’a göre anayasal iktisat, ekonomik ve siyasal kurumların seçimlerini ve davranışlarını sınırlayan alternatif yasal-kurumsal-anayasal kuralların işleyiş özelliklerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kurallar, ekonomik ve siyasal kurumlar tarafından yapılacak seçimlerin çerçevesini belirlemektedir (Hayrulloğlu, 2016: 338). Bu kurallar anayasal iktisat teorisinde toplumsal sözleşmeler olarak kabul edilmektedir. Toplumsal sözleşmeler vatandaşların devletin yetkilerini sınırlandırarak devlet ve vatandaşlar arasında ortak bir görüş ile uzlaşma sağlamaktadır. Anayasal iktisat teorisi ekonominin belirli bir disiplin içinde incelenmesini varsaymaktadır.

Anayasal iktisat temelde ekonomiye dair kuralların anayasalar içinde yer almasına dayanmaktadır. Ancak anayasal iktisat sadece politik hak ve özgürlüklerin değil aynı zamanda ekonomik hak ve özgürlüklerinde sınırlandırılması gerektiği üzerinde durmaktadır (Eker, 1992: 35). Toplumsal düzenin sağlanmasında ancak anayasal kurallar ile bireysel özgürlükler korunabilecektir (Yolal, 2018: 166).

Anayasal iktisatın temelinde kamu tercihi teorisi yatmakta olup, her iki teori de aynı varsayımlara sahiptir: metodolojik bireysellik, rasyonalite, maximand ilkesi ve politik mübadele ilkesi (Dede, 2010: 5). Metodolojik bireysellik, bir toplumda ekonomik ve sosyal kararların bireylerin tercihleri ile elde edilmesine dayanmaktadır. Rasyonalite ve maximand ilkesi ise, bireylerin rasyonel davrandığı gerçeğinden yola çıkarak, seçmenden başlayarak siyasi parti, bürokrat ve çıkar gruplarının kendi faydalarını maksimize etmeye çalıştığını ifade etmektedir. Politik mübadele ise piyasalara benzer şekilde siyasal karar alma sürecinde yer alanların birbirleri ile mübadele halinde olması durumudur.

Anayasal iktisatın temel ilkeleri bütçe denkliliği, sınırlı borçlanma, sınırlı vergilendirme ve sınırlı harcama olarak ifade edilmektedir (Önder 1997: 119):

Bütçe Denkliği: Bütçe denkliği bütçede giderlerin gelirlere eşit olması durumudur. Öncelikle gelirlerin belirlenip buna göre harcama yapılması bütçe denkliliğini kolaylaştırır da uygulamada zordur, keza günümüzde öncelikle gelirler değil giderler belirlenmektedir. Denk bütçe ilkesine göre savaş ve olağanüstü durumlar dışında denkliliğin bozulmaması gerekmektedir. Bütçenin fazla vermesi durumunda ise fazlalık borç ödemelerine kullanılmalı ya da izleyen yılın bütçesine aktarılmalıdır.

Sınırlı Borçlanma: Kamu kesimindeki bütçe açığını kapatmak ve denk bütçeyi sağlamak amacıyla borçlanma yoluna başvurulmaktadır. Ancak anayasal iktisat ilkelerine göre kamu kesiminin borçlanmaya başvurması sınırlandırılmaktadır. Örneğin borçlanmanın GSMH’nin %3’ünü geçmemesi şeklinde bir sınırlandırma getirilerek borçlanmanın milli gelir sınırları içerisinde kalması sağlanmaktadır.

Sınırlı Vergilendirme ve Sınırlı Harcama: Özellikle baskı ve çıkar gruplarının lobicilik faaliyetleri ile kendi çıkarlarını maksimize etme çabası ve aşırı harcamalarını sınırlandırmak için vergiler sınırlandırılarak dolaylı yoldan harcamalar da sınırlandırılmaktadır.

3. Mali Kurallar ile Devlet Başarısızlığına Çözüm

Devletin başarısızlığı milli ekonomideki yerinin payıyla önem taşımaktadır. Milli ekonomiden kamu kesiminin aldığı pay ne kadar artarsa, devlet o kadar büyüyor diğer bir ifadeyle ekonomide kamu kesimi baskın rol oynuyor demektir. Devletin (daha dar anlamda siyasi iradenin) ekonomi yönetiminde gücünün sınırlanması, ülke uygulamaları da göz önüne alındığında anayasal kurallar yanında, yasal ve kurumsal düzenlemeleri de barındırabilmektedir. Anayasal iktisat perspektifinde mali kurallar yasalarda yer alacağından kuralların bağlayıcılığı da arttırmaktadır. Kamu kesiminde yaşanan aksaklıklara diğer bir ifade ile devlet başarısızlığına anayasal iktisat açısından çözüm önerisi olarak mali kurallar önerilmektedir. Mali kurallar ise anayasal iktisatın temel ilkelerine dayanmaktadır.

3.1. Mali Kuralların Ortaya Çıkışı

Devletin kamu maliyesinde sürdürülebilirliği sağlayabilmesi için gelir ve giderlerinin dengede olması gerekmektedir. Kamu maliyesinin esas konularından olan gelir ve gider denkliliği kamu maliyesi için büyük önem taşımaktadır. Kamu gelir ve giderlerinde denkliliğin sağlanması mali disiplin olarak ifade edilmektedir. Mali disiplin sağlanmadığında ekonomik dengesizlikler ortaya çıkacaktır. Bu nedenle mali disiplinin sağlanabilmesi için mali kuralların uygulanması gerekmektedir. (Ergün, Cura, 2016: 265). Mali kurallar ve mali disiplin ile makroekonomik istikrar sağlanabilecektir.

Mali kuralların ortaya çıkma ve uygulanma nedenleri özetlenecek olursa (Aktan vd, 2010: 47; Günaydın, Eser, 2009:53) :

- ✓ Büyüyen devlet, artan harcamalar ve sonucunda artan bütçe açıkları,
- ✓ Maksimand ilkesinin gereği olarak maliye politikası araçlarının keyfi kullanımı,
- ✓ Kamu tercihi teorisi ve anayasal iktisat teorilerinin önem kazanmaya başlaması,
- ✓ Mali disiplini ve makroekonomik istikrarı sağlamak,
- ✓ Maliye politikasının kredibilitesini artırmak ve bütçe açıklarının azaltılmasına yardımcı olmak,
- ✓ Uzun vadede maliye politikasının güvenilirliğini ve sürdürülebilirliğini sağlamak,
- ✓ Ekonomik dalgalanmaların etkisini azaltmak veya dalgalanmaların daha da artmasını engellemek.

Politik miyopluk olarak adlandırılan politikacıların kısa görüşlülüğü, kısa vadeli planlamalarla aşırı harcama yapılmasına neden olmakta, sınırlı kaynakların etkin kullanılmasını önlemektedir (Schaechter, Kinda, Budina, Weber, 2012: 4) Bu noktada mali kuralların amacı da mali sorumluluk ve borcun sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Mali kurallar, hükümetin diğer finansal politikalarını da etkilemektedir. Örneğin denk bütçe kuralı otomatik stabilizatörlerin çalışmasına izin vererek para politikası üzerindeki baskıyı azaltabilmektedir (Çetin, 2017: 58).

Mali kurallara dair 8 önemli kriter; basitlik, şeffaflık, esneklik, iyi tanımlanmışlık, yeterlilik, zorlayıcılık, uyumluluk ve etkinlik olarak sıralanmakta ve bu kriterlere uyulduğu takdirde mali kurallarda bütünlük sağlanabileceği ifade edilmektedir (Kopits, Symansky, 1998: 120).

3.2. Mali Kural Türleri

Mali kurallar farklı ayrımlara tabi tutulmakta olup, Tablo 1'deki gibi kategorize etmek mümkündür.

Tablo 1. Mali Kural Türleri		
Drazen'e göre Mali Kurallar	Marneffe vd.'ne göre Mali Kurallar	Teoride Mali Kurallar
Maliye Politikasına Yönelik Sınırlamalar - Denk Bütçe Kuralı - Borç Kuralı	Neoklasik Mali Kurallar - Açık Kısıtı - Borç Kısıtı	- Borç Kuralı - Bütçe Kuralı - Harcama Kuralı - Gelir Kuralı
Prosedüre Yönelik Sınırlamalar - Bütçe Hazırlanması, Görüşülmesi - Bütçe Kabul Edilmesi, Uygulanması	Keynesyen Mali Kurallar	

Drazen, 2002: 1-2; Marneffe vd., 2010: 2'den yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Mali kurallar Drazen'e göre maliye politikaları üzerindeki sayısal sınırlamalar ile prosedüre yönelik sınırlamalar olarak iki farklı türe ayrılırken; Marneffe vd.'ne göre Neoklasik ve Keynesyen mali kurallar olarak ikiye ayrılabilir. Mali kuralların uygulanışı ülkelerin içinde buldukları ekonomik duruma göre değişmekte, hatta süre bakımından yıllık, çok yıllık ya da konjonktürel dönemlere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Ancak teoride en çok uygulanan mali kurallar borç kuralı, bütçe kuralı, harcama kuralı ve gelir kuralıdır.

Borç kuralı, kamu kesiminin borçlanma kaynaklarına veya miktarlarına belirli bir üst sınır getiren kuraldır. Bu kural ile yurt içi kaynaklardan borçlanmaya veya merkez bankasından borçlanmaya sınır getirilebilir. Ayrıca milli gelirin belirli bir oranına kadar borçlanmaya izin verilebilir.

Bütçe kuralı, bütçe denkleğinin sağlanması için aşırı borçlanma ve bütçe açıklarına engel olunmasıdır. Ancak konjonktürel dalgalanmalar dikkate alınmadığında bütçe denkleğinin sağlanması kolay olmamaktadır. Bunun yerine "altın kural" olarak bilinen kamu kesiminin sadece sermaye yatırımları için borçlanması tercih edilmektedir (Chote, Emmerson, Tetlow, 2009: 81).

Harcama kuralı; kamu harcama kalemlerinin belirli kısmı üzerinde veya tamamında sınırlamaya gidilmesidir. Kamu harcamaları kamu gelirlerinden daha esnek bir yapıya sahip olduğundan uygulanması da daha kolaydır.

Gelir kuralı; devletin en temel gelir kaynağı olan vergilerin oranlarının artırılması veya vergi harcamalarının azaltılması yoluyla uygulanan kuraldır.

3.3. Mali Kural Uygulamaları

Ülkeler özellikle krizlerden sonra ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla mali disiplini oluşturmak için mali kuralları kullanmaktadır. Mali kurallar, 1990'dan sonra ekonomideki istikrarsızlığın çözümü olarak görülmeye başlanmıştır. Mali kural çeşitlerinden en yaygın şekilde kullanılan denk bütçe ve borçlanma kuralları hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde kullanılmaktadır. Bu iki kuralı birlikte kullanan ülkelerin genellikle refah seviyeleri yüksektir. Gelişmekte olan ülkeler genellikle kamu harcamalarını finanse etmek için gelir kuralını kullanmaktadır. Gelişmiş ülkeler ise borçlanma veya bütçe kanunlarından yararlanarak mali disiplini sağlamaktadır. Tablo 2'de görüldüğü üzere Avrupa ülkelerinin çoğu çok yıllık olarak mali kural uygulamaktadır. Bu kurallara bakıldığında genelinenin bütçe denkleği üzerine olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Mali Kural Ülke Uygulama Örnekleri

Avrupa Ülkeleri	Kural Türü	Süre	Avrupa Ülkeleri	Kural Türü	Süre			
Danimarka	Yapısal Bütçe Dengesi	Çok Yıllı	İsveç	Ortalama Bütçe Açığı	Konjonktür			
Hollanda	Harcama Tavanı	Çok Yıllı	İsviçre	Bütçe Dengesi-Borç Freni	Konjonktür			
Finlandiya	Bütçe Dengesi	Çok Yıllı	Slovakya	Gelirin %'sinde Borç	Yıllık			
	Bütçe Dengesi	Çok Yıllı	Polonya	GSYH'nın %'sinde Borç	Yıllık			
	GSYH'nın %'sinde Borç	Çok Yıllı	İspanya	Bütçe Dengesi	Konjonktür			
Slovenya	GSYH'nın %'sinde Borç	Çok Yıllı		Borç Tavanı	Yıllık			
Borç Tavanı	Yıllık	Gelirin %'sinde Borç		Yıllık				
Estonya	Bütçe Dengesi	Çok Yıllı	Yükselen Piyasa Ülkeleri	Kural Türü	Süre			
	Bütçe Dengesi	Çok Yıllı				Hindistan	Altın Kural	Çok Yıllı
	GSYH'nın %'sinde Borç	Yıllık				Brezilya	Gelirin %'sinde Borç	Yıllık
	Bütçe Dengesi	Yıllık				İsrail	Açık ve Harcama Tavanları	Çok Yıllı
İngiltere	Altın Kural	Konjonktür	Kolombiya	Gelirin %'sinde Borç	Yıllık			
	GSYH'nın %'sinde Borç	Konjonktür						

Kaynak: Debrun, Epstein, Symansky, 2008: 9'dan yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablodan gelir kuralının uygulamada tercih edilmeyen bir kural olduğunu, sadece sermaye yatırımları için borçlanmaya izin veren altın kural uygulamasının ise İngiltere ve Hindistan tarafından tercih edilen bir uygulama olduğunu görmek mümkündür. İngiltere'de altın kural uygulaması yanında 1998 yılında çıkarılan Mali İstikrar Kanunu ile kamu net borcunun gayri safi yurt içi hasılanın yüzdesi olarak ekonomik konjonktür dönemlerinde istikrarlı bir seviyede tutulması olan sürdürülebilir yatırım kuralı getirilmiştir. Bu iki kural ile borçların gelecek nesillere aktarılmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. (Murray, Wilkes, 2009: 4-5; Emmerson, Frayne, Love, 2006: 2).

3.4. Mali Kuralların Türkiye’de Uygulanabilirliği

Türkiye’de 1980’lerde yaşanan liberalleşme hareketlerinden sonra 1990’lı yılların başında enflasyonda yaşanan artış ve borçlardan kaynaklanan bütçe açıkları ile mali disiplin sağlanamamıştır. Kamu harcamalarına karşı denetim zayıf kalmış ve harcamaları finanse etmek için borçlanmaya gidilmiş fakat borçlarda sınırlamalar olmamıştır. Bu sebepten dolayı mali disiplinsizlik, iç borçlanma ve kamu açıklarında artış görülmüştür. 1994 yılında yaşanan krizde acil bir ekonomi paketi uygulamaya konulmuş ancak bütçe açıklarının kontrolü sağlanamamıştır. Krizin ardından bütçe açıklarının finansmanında Merkez Bankası kaynaklarına başvurulması kanuni bir değişiklik ile kademeli olarak azaltılmış ve 1997 yılından itibaren Hazine’nin Merkez Bankasından kısa vadeli avans kullanması yasaklanmıştır. Diğer bir ifade ile Hazinenin tek finansman kaynağı iç ve dış borçlanma olarak şekillenmiştir. Bütçe açığının Merkez Bankası aracılığı ile finanse edilmesine yasak getirilmesi açıkça ifade edilmese de ilk mali kural uygulamasıdır.

Türkiye, yaşadığı yüksek enflasyon sorununu çözmek için, bir ekonomik istikrar programı hazırlayarak mali destek için IMF’ye sunmuştur. Söz konusu programın amacı “2002’ye kadar enflasyonu tek haneli sayılara indirmek, sürdürülebilir bir kamu mali pozisyonu sağlamak, ekonomideki kronik yapısal etkinsizliklerin önüne geçmek ve sürdürülebilir kalkınma düzeyini yükseltmek” biçiminde özetlenmiştir (Eroğlu, Eroğlu, 2009: 133). Bu programla birlikte faiz oranlarında düşüş ve mali disiplinde istikrarın sağlanması amaçlanmıştır. Ancak 2000 yılı Kasım ayında ve 2001 yılı Şubat ayında yaşanan krizler neticesinde “Enflasyonu Düşürme Programı” yarım kalmış ve Mayıs 2001 tarihinde “Güçlü Ekonomiye Geçiş” programı başlatılmıştır. Programın amacı 2001 yılında yaşanan ekonomik buhranın oluşturduğu olumsuzlukları tekrarlamayacak şekilde ilerleyerek ekonomide mali istikrarı ve güven ortamını sağlamaktır.

2001 krizinde artan iç ve dış borç faizleri Türkiye’yi uluslararası finans kuruluşlardan borçlanmaya itmiştir. Yaşanan olumsuzluklar ile kamu maliyesinde etkisi olmadığı düşünülen mali kurallar, bu süreçten sonra ekonomiyi canlandırmak amacıyla özellikler borç yönetimi ile ilgili mali kurallar tekrar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları, 4749 sayılı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu ve yerel yönetim kapsamında 5393 sayılı Belediye Kanunu sayılabilir. 2002 yılında kamuda istikrar ve borç sisteminde yönetim sağlamak için 4749 Sayılı Kanun ile borçlanmalara limit getirilmiştir. 2003 yılında kabul edilen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi Kontrol Kanunu (KMYKK) ile kamu mali yönetimi üzerinde düzenlemeler yaparak mali saydamlık ve disiplin sağlanmaya çalışılmıştır. Bu Kanun ile, bütçe süreçleri yeniden tanımlanmış, bütçenin kapsamı genişletilmiş, mali kontrol sistemi yenilenmiş, iç denetim uygulamasına geçilmesi öngörülmüş, stratejik yönetim ve performans ilişkisi kurulmuştur.

IMF ile yapılan anlaşmaların temelini mali disiplinin sağlanabilmesi için faiz dışı fazla verilmesi oluşturmaktadır. Bu kapsamda Türkiye mali kural olarak faiz dışı fazla³ hedefi uygulamaya çalışmış ve faiz dışı fazlanın milli hasılının %6.5’u olacak şekilde devam edeceğini taahhüt etmiştir. Ancak tablo 3 incelendiğinde Türkiye’nin bu hedefi tutturamadığı görülmektedir.

Yıllar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Faizdışı Denge/ GSYH (%)	4,39	5,20	3,29	4,03	4,89	5,89	5,45	4,16	3,50	0,05

Kaynak: SBB, 2011 Yılı Bütçe Gerekçesi, Erişim: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/2011-ButceGerekcesi_2011.pdf Erişim tarihi: 08.09.2023)

IMF ile kamu borçlanma sorununun aşılması ve mali disiplinin sağlanabilmesi için yapılan 17. Stand-by Anlaşması ile 10 adet, 18. ve 19. Stand-by Anlaşmaları ile de 9 adet sayısal hedef belirlenmiştir. (Civriz, 2010, s. 336). Bu hedefler mali kural türü hedefler olup tablo 4’de gösterilmektedir.

Hedefler	Mali Kural Türü
Faiz dışı fazla hedefi	Bütçe dengesi kuralı
Kısa vadeli dış borç stoku ve dış borçlanmaya ilişkin tavanlar	Borçlanma kuralı

³ “Faiz dışı fazla, kamu gelirlerinden faizler dışında kalan kamu harcamalarının karşılanması sonrası kalan kısmı ifade etmektedir”. Ayrıntılı bilgi için bkz: Temel Gürdal, (2017), Türkiye’de Faiz Dışı Fazla Ve Borçların Sürdürülebilirliği (1975-2007 Dönemi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi (C.X ,S II, 2008), 417-442.

Konsolide bütçe faiz dışı harcama tavanı	Harcama Kuralı
Özelleştirme gelirlerine yönelik belirlenen hedefler	Gelir Kuralı
Kaynak: IMF, Erişim: https://www.imf.org/en/Search#q=stand-by%20arrangement&first=30&sort=relevancy&f:country=[T%C3%BCrkiye%2C%20Republic%20of] (Erişim tarihi: 10.09.2023)	

2008 yılında yaşanan küresel kriz Türkiye’yi etkilemiş ve kamu kesimi borçlanma gereği 2001 krizinden daha fazla bir artış göstererek %5.1’e yükselmiştir (SBB, 2010 Bütçe Gerçekleşme Raporu). Özel tüketim vergisi ve ithalde alınan vergilerle bütçe açığının frenlenmesi sağlanmıştır. Ayrıca mali kural uygulanmasına kara verilmiş ve “Mali Kural Kanun Tasarısı” hazırlanmıştır. Tasarıya göre uzun vadeli büyüme hızının % 5 ve ideal bütçe açığının milli hasılaya oranının %1 olması gerektiği ifade edilmiştir (MKKT, Madde 5). Ancak mali kural kanun tasarısı olarak kalmış ve yasalaşması ertelenmiştir.

Türkiye’nin 2008 yılındaki krizden hızlı çıkmasının nedeni 2002-2007 yılları arasında uygulanan mali disiplini sağlamaya yönelik mali kural ve buna benzer uygulamalar olmuştur. Böylece kriz sonrası mali kurallara yer vererek mali disiplin ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

Politik çıkarlar, kaynakların etkin tahsis edilememesi, makroekonomik istikrarsızlıklar ve yetki sınırsızlığı devletin ekonomiye müdahalesinin olumsuz sonuçlarına yol açmaktadır. Bu sorunlara daha açık ifade ile devletin başarısızlığına yasal olarak mali kuralların uygulanmasıyla çözüm bulma arayışları başlamıştır. Özellikle bu durum kriz zamanlarında etkinliğini göstermiştir. Mali kurallar teorik olarak harcama, gelir, bütçe ve borç kuralları şeklinde olup, günümüzde birçok ülke tarafından farklı şekillerde uygulanmaktadır. Türkiye’de mali kural uygulamalarına 2000’li yıllarda önem verilerek bir takım kanunlar oluşturulmuş ve mali kural benzeri uygulamalara gidilmiştir. IMF ile yapılan stand-by anlaşmasında yer alan faizi dışı fazla hedefi de bunlardan birisidir. Mali kural kanun tasarısı çıkarılmış ancak kanunlaşmamıştır, halen de anayasal iktisat perspektifinde bir mali kural uygulaması söz konusu değildir.

Mali kurallar ile bütçe açıklarını kapatmak, denk bütçeyi sağlamak istenmektedir. Fakat uygulamaların kuralların ne kadarını yansıtıp yansıtmadığı tartışılır bir konudur. Bu nedenle anayasal sınırlamalar çerçevesinde mali kurallar, uygulamalarda esneklik ve mali disiplinden ödün vermeden uygulanmaya çalışılmalıdır. Kurallara uyumun sağlanması için mali konseyler oluşturularak denetimin sağlanması gerekmektedir. Mali kurallar, mali istikrar ve ekonomiyi canlandırma açısından önem taşımaktadır. Fakat kriz dönemlerinde mali kurallar etkinliğini koruyamamaktadır. Devlet başarısızlığına çözüm için mali kurallardan istenilen verimi alabilmek hatta güvenilir ve istikrarlı bir şekilde mali kural uygulamalarının sürdürülebilirliğini sağlamak için mali kuralların yanında destekleyici yapısal reformlar da kullanılmalıdır.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Komisyon Onayı: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- AKÇA, H. (2011). Devlet Müdahalesinin Başarısızlığı Üzerine Bir Değerlendirme, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 179-190.
- AKTAN C.C., KESİK, A., KAYA, F. (2010). *Mali Kurallar, Maliye Politikası Yönetiminde Yeni Bir Eğilim: Kurallar ve Sınırlamalar*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- CHOTE, R., EMMERSON, C. ve TETLOW, G. (2009). Fiscal Rule and Policy Framework, *IFS Green Budget 2009*.
- CİVRİZ, M. (2010). *Türkiye’de Mali Disiplini Sağlamaya Yönelik Mali Hükümler ve Mali Kural Benzeri Uygulamalar*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2010/408.
- ÇETİN, İ. (2017). Mali Kurallar ve Teorik Temelleri Üzerine Bir İnceleme, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 53-81.
- DEBRUN, X., EPSTEİN, N. and SYMANSKY, S. (2008). A New Fiscal Rule: Should Israel “Go Swiss?”, *IMF Working Paper*, April.

- DEDE, M. E. (2010). *Anayasal İktisat Perspektifinden Maliye Politikası Kuralları ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Uygulamanın İncelenmesi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Mesleki Yeterlilik Tezi.
- DRAZEN, A. (2002). *Fiscal Rules From A Political Economy Perspective. Conference on Rules-Based Fiscal Policy in Emerging Market Economies*. Oaxaca: IMF-World Bank.
- DURA, Y. C. (2006). Kamu Tercihi Teorisinde Kamusal Etkinlik Problemi, *Türk İdare Dergisi*, 451, 107-115.
- EKER, A. (1992). Anayasal İktisat Açısından 1982 T.C. Anayasası. *Ekonomik Anayasa Sempozyumu*, 28-29 Mayıs, Ankara, Takav Matbaası.
- EMMERSON, C., FRAYNE, C. ve LOVE, S., The Government's Fiscal Rules, *IFS Briefing Note*, 16.
- ERGÜN, Y., CURA, S. (2016). Anayasal İktisat Yaklaşımı Açısından Avro Krizi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(1), 263-286.
- EROĞLU, N., EROĞLU, İ. (2009). IMF-Türkiye ilişkileri ve 20. Stand-By Müzakereleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009(2), 124-146.
- GÜNAYDIN, İ., ESER, LY (2009). Maliye Politikasındaki Yeni Trend: Mali Kurallar, *Maliye Dergisi*, 156, 51-65.
- GÜRDAL, T. (2017). Türkiye'de Faiz Dışı Fazla ve Borçların Sürdürülebilirliği (1975-2007 Dönemi), *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, (C.X ,S II, 2008), 417-442.
- HAYRULLAHOĞLU, B. (2016). Anayasal İktisat Teorisi Perspektifinden Yerel Mali Özerklik (Anayasal İktisat Teorisi Açısından Yerel Mali Özerklik), *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23 (2), 337-351.
- HOBBS, T. (2017). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti* (Çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 15.Baskı.
- İNTERNET: SBB, 2011 Yılı Bütçe Gerekçesi, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/2011-ButceGerekcesi_2011.pdf, (Erişim tarihi: 08.09.2023).
- İNTERNET: IMF, [https://www.imf.org/en/Search#q=standby%20arrangement&first=30&sort=relevancy&f:country=\[T%C3%BCrkiye%2C%20Republic%20of](https://www.imf.org/en/Search#q=standby%20arrangement&first=30&sort=relevancy&f:country=[T%C3%BCrkiye%2C%20Republic%20of) (Erişim tarihi: 10.09.2023.)
- İNTERNET: MKKT (Mali Kural Kanun Tasarısı), https://www.muhasabetr.com/guncelmevzuat/mevzuat_oku.php?mevzuat_id=1142, (Erişim tarihi: 12.09.2023).
- KIRILMAZ, M., ATAK, F. (2015). Kamu Mali Yönetiminde Şeffaflık Ve Hesap Verebilirlik Araçları:Faaliyet Raporları, *Ombudsman Akademik Dergisi*, 2(3), 189-217.
- KIZILBOĞA, R. (2012). Kamu Tercihi Ve Anayasal İktisat Teorilerinin Değerlendirilmesi, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 2(1), 91-109.
- KİRMANOĞLU, H. (2009). *Kamu Ekonomisi Analizi*, Beta Yayınları, İstanbul.
- KOPITS, G., SYMANSKY, S. (1998). Fiscal Policy Rules, *IMF Occasional Paper*.
- MARNEFFE, W., AATLEB, B, V., WIELENC, WOUTER, V.D., VEREECKD, L. (2010). The Impact of Fiscal Rules on Public Finances: Theory and Empirical Evidence for The Euro Area, *Cesifo Working Paper Series No.3303*.
- MURRAY, A. WILKES, G. (2009), Fiscal Rules OK?, Centre Forum, <http://www.centreforum.org/assets/pubs/fiscal-rules.pdf>. (Erişim tarihi: 12.09.2023).
- ÖNDER, İ.(1997). Anayasal İktisat, *Ekonomide Durum Dergisi*, Türk-İş Yayınları, Bahar-Yaz Sayısı, Ankara.
- SAKAL, M. (1996). Kamu Ekonomisi Teorisinin Gelişmesinde Kamu Tercihi Teorisinin Etkisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1-14.
- SCHAECHTER, A., KİNDA, T., BUDİNA, N. ve WEBER, A. (2012). Fiscal Rules in ResponsetotheCrisis—Towardthe “Next-Generation” Rules, A New Dataset, *IMF Working Paper*.
- STİGLİTZ, J. (1994). Economic Growth Revisited, *Industrial and Corporate Change*, 3(1):65-110.
- WOLF, C. Jr. (1998). *Piyasa veya Devlet*, (Çevirenler: S.Akgüngör ve A.R. Karacan), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- YERELİ, A.B. (2003). *Ekonomik Özgürlükler ve Türkiye'de Devlet-Birey İlişkisi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- YOLAL, M. (2018). Nobel Ödülü Sahibi James M. Buchanan'ın Konseptinden Kurallar, *Electronic Journal of Social Sciences*, 17(65), 160-179.

**AD VERME GELENEĞİYLE İLGİLİ MEDYAYA YANSIYAN
HABERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME*****Examination of the Reflections of Naming Preferences in Media News**Ahmet Erman ARAL¹**ÖZ**

Adbilim araştırmalarının yoğunlaştığı başlıca iki daldan biri olan kişi adbilimi, şahıs adlarının verilmesi, anlamı ve işlevindeki değişimlerle ilgilenir. Bu değişimler, sözlü ve yazılı kaynakların yanında dijital ortamdaki verilerle takip edilebilir. Bu çalışmanın konusu, medya kuruluşlarının internet sitelerindeki ad vermeyle ilgili haberlerin halk bilimi ve medya ilişkisi kapsamında incelenmesidir. Çalışmanın amacı, haberleri esas alarak toplumun ad verme tercihlerini ve bunun nedenlerini değerlendirmek ve kişi adlarındaki değişimi, kültürel değişim odağında incelemektir. Ad verme geleneği kapsamlı bir inceleme alanı olduğundan, makale sadece kişilere verilen adlarla ilgili haberlerle sınırlanmıştır. Haberler, kişilere ad verme tercihlerinin diğer kaynaklara yansımalarıyla ilgili bilgiler içerebilmektedir. Bu yönüyle, haberler kişilere ad vermedeki değişimlerin farklı bir bakışla yorumlanmasına ve gelenekle mukayeseye olanak sağlamaktadır. Tarama sonucu ulaşılan örnekler içerik analiziyle değerlendirilmiş ve haberlerde kişi adlarının verilmesiyle ilişkili konuların gündeme nasıl geldiği alay, mizah, cinayet, kuşak çatışması, diziler, en çok verilen adlar, kaçınılması istenen adlar, siyasetçi ve futbolcu adları ve yargıya taşınan adlar odağında incelenmiştir. Çalışmanın neticesinde; haberlerin ad vermenin sosyal problemlerle ilgili boyutlarını gösterdiği ve dizilerde geçen isimlerin, anlamdan ziyade karakter özellikleri ve hayranlık nedeniyle seçildiği görülmüştür. Türkiye’de en çok verilen adlarla ilgili haberlerin “geleneksel” isimlerin istikrarına katkı sağladığı ve diğer taraftan, kullanım sıklığı artan yeni adların görünürlüğünü desteklediği belirlenmiştir. Çocuklara verilmesi istenmeyen isimlerin ise büyük oranda İslamiyet’e uygunluk çerçevesinde gündeme geldiği anlaşılmıştır. Haberlerde yabancı ad verme konusunun çoğunlukla futbolcu adlarıyla ilgili haberlerde gündeme geldiği ve bu adların hayranlığın dışında iyi talih ve gelecek ümidiyle verildiği görülmüştür. Siyasetçilerin adlarının verilmesine dair haberlerde ise sevgi, minnet ve sadakat duygularının öne çıktığı anlaşılmıştır. Yargıya taşınan haberlerde çocuğa ad verme konusunda aile içi anlaşmazlıkların, anne veya babaların bireysel karar alma eğilimlerinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Nitekim, makaledeki haberlerin kaynağında bireysel tercih ve kararların baskınlığı dikkat çekmiştir. Ayrıca, yargı kurumlarıyla ilgili haberlerin ad verme konusunda birey ve kuşaklar arası çatışmayı daha fazla yansıttığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal uygulamalar, medya, haberler, ad verme geleneği, kişi adları.

ABSTRACT

Changes in the giving, meaning and function of personal names are evaluated within the framework of antroponymy. It is possible to follow these changes through oral and written sources as well as digital data. The article examines the names found in the news and the reasons for changing the names. The aim of the article is to evaluate name preferences and the reasons for these preferences, based on the news, and also interpret the change in personal names in a way that includes aspects not revealed in previous studies. The news may contain information about the aspects of naming preferences that are not reflected in other sources. Therefore, news provides an opportunity to interpret the changes in naming people from a different perspective and make comparisons with tradition. The examples were examined on the basis of ridicule, humor, murder, generation conflict, TV series, the most frequently given names, the names to be avoided, the names of politicians and football players and the names brought to the judiciary. As a result, it is seen that the news show the dimensions of naming related to social problems. Especially, the news about the TV series functions as a "naming catalog" and the names in the TV series are preferred because of their character traits and admiration rather than meaning. The news about the most given names in Türkiye contributes to the stability of the "traditional" names, and also supports the visibility of the new names. The names to be avoided mostly appear within the framework of conformity with Islam. In the news that are related to judiciary system, the disagreements within the family about the naming resulted from the individual decision-making tendencies of the parents. The dominance of individual preferences and decisions mostly lies at the source of the news.

Keywords: Social practices, media, news, naming tradition, personal names.

1. ORCID: 0000-0002-0713-8649

1. Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ahmet.aral@hbv.edu.tr

*ARAL, A.E. (2023). “Ad Verme Geleneğiyle İlgili Medyaya Yansıyan Haberler Üzerine Bir İnceleme” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.304-315.

Makale Geliş Tarihi: 17 Ağustos 2023 Kabul Tarihi: 19 Eylül 2023

EXTENDED ABSTRACT

It is important to recognize the factors and dynamics that shape and change efforts to name people and places. In recent years, the social memory, ideology and media dimensions of the subject have also attracted the attention of researchers. Although these studies examine how the tradition of naming has changed in the internet, TV series and social media, the subject has not been evaluated in a way that focuses on news about naming or name changing. This study aims to evaluate the preferences for naming or name changing and their reasons by highlighting the reasons which are identified in the news on the websites of some media organizations. As a result, many news related to the subject were found. The large number of identified news shows that naming and changing names attract public attention and the potential of media organs to change attitudes, ideas and preferences about naming should not be underestimated. Since naming or name changing preferences are now shaped within nuclear families or by individual tendencies, no relationship has been found between naming and social acceptance in the news. It should be said that the news contains preferences outside the line of "tradition" and therefore allows to follow the changes in naming. While many news scattered under different categories will be mentioned on the basis of reasons for naming or changing, it should be emphasized that especially the content that presents politics, football, judicial decisions and TV series related to naming comes up. As a result of the scanning, it is understood that there are relatively few news that bring together the subject of naming and generation conflict, ridicule, humor and murder. However, it is noteworthy that few news reports contain enough data to produce important inferences on the subject and show the dimensions of the issue related to social problems. On news sites, the content about the names of the characters in the TV series is presented as a kind of "name pool" and this type of news is arranged in a way that allows families to use it as a "naming guide." It is seen that the news about the "most given names" in Türkiye both contributes to the stability of "traditional" names and strengthens new trends by sharing common preferences regarding names. On the other hand, it is seen that the news about the names that are not welcomed to be given to children have been brought to the agenda entirely on the axis of Islam. A large number of news have been identified regarding the naming of politicians, leaders and football players, and it is understood that there is a tendency to keep the names of the people of such profile alive as a sign of admiration, love and loyalty. At this point, it is interesting that families (mostly fathers) prefer the names of football players with the hope of "good luck and future" beyond feelings such as respect, gratitude, admiration and loyalty. It is understood that the news about the name changes brought to the judiciary are gathered in three groups. The news in this category show that the intervention of the law came when married individuals disagree about the names to be given to children. This implies a strong tendency towards individual decision-making, even within the marital relationship, indicating that problems can persist, even as the number of people involved in the naming and giving process has decreased (compared to tradition and the past). As a matter of fact, a significant portion of the identified material clearly shows how much individual preferences and decisions dominate in naming and name changing. The fact that those who are not satisfied with their name apply to the courts are also frequently covered in the news. The point that draws attention in the news on this subject is that there are people who see some "traditional" names given as "old" names within the family tradition and apply to the judicial institutions to change them. Therefore, these reports clearly show the changes in naming preferences. The news largely confirms the trends, changes and concerns previously highlighted by researchers. In this respect, news as a data source has an important function in better understanding the current status of name preferences.

GİRİŞ

Kişi, yer, coğrafi oluşum ve nesnelere ad verilmesi, insanın çevresini anlamlandırma arayışının temel parçalarından biridir. Bu çaba aynı zamanda çevremizdeki varlıklara anlam ve mevcudiyet kazandırmak ve onlarla ilişki kurmakla ilgilidir. P. Bourdieu'nun sıkça kullanılan ifadesiyle, bir kişiyi, yeri veya nesneyi adlandırmak onu var oluşturma taşımak, tanımak ve bir anlamda varlığını onaylayıp kabul etmektir (1997: 24). Bu açıdan, kişileri ve yerleri adlandırma çabalarını biçimlendirip değiştiren faktör ve dinamikleri tanımak önemlidir. Adların araştırılması, hakkımızda söyledikleri ve dünyayı paylaştığımız insanlara dair taşıdıkları anlamlar bakımından gereklidir. Çocuklara, hayvanlara veya yaşanan yere ilişkin isim tercihleri birey ve topluluklar için önemli anlam, deneyim, hatıra, çağrışım ve simgeleri barındırır. Adbilimde; kişi ve yer adlarının yanında çeşitli alanlarda ad verme geleneği, değişimler, alışkanlıklar, farklılık ve ortaklıklar etimolojik kökene veya sosyal, kültürel, ekonomik gelişmelere odaklı biçimde incelenir. Bu alandaki araştırmaların önemli bölümü yer ve kişi adlarına yoğunlaşır. Konuyla ilgili Türkiye'de şimdiye kadarki ilk ve tek büyük organizasyonun 1984'te düzenlenmiş Türk Yer Adları Sempozyumu olması ve hazırlanan tezlerin konuları, Türkiye'de yer adlarıyla ilgili çalışmaların çoğunlukta olduğunu gösterir. Özellikle Türk dili ve edebiyatı ve halk bilimi disiplinlerinde Besim Atalay, M. Şakir Ülkütaşır, Abdulkadir İnan, Z. Fahri Fındıkoğlu, Ahmet Caferoğlu gibi erken dönemde; Sedat Veyis Örnek, Pertev Naili Boratav, M. Türker Acaroğlu, Tuncer Gülensoy ve Saim Sakaoğlu gibi daha yakın dönemde ve Yılmaz Kurt ve İbrahim Şahin gibi son yıllarda

önemli eserler ortaya koymuş araştırmacılardan ilhamla üretilmiş pek çok adbilim çalışması vardır. Bu çalışmalarda; Türk kişi adlarının kullanımı vurgulanmış, Orta Asya ve Balkanlar'da kişi ve yer adları üzerinden Türk varlığının izleri sürülmüş, Soyadı Kanunu'nun uygulanmasına dair hususlar gündeme getirilmiş, halk hikâyeleri ve destanlarda ad verme uygulamaları irdelenmiş, vilayetler bazında yer adlarının dökümü çıkarılmış, efsanelerin yer adlarına etkisi incelenmiş ve çalışmalardaki sınıflandırma, terim ve yöntem problemleri gündeme getirilmiştir.

Adbilimin başlıca iki dalından biri olan kişi adbilimi (antroponimi) Ş. Aktay ve S. Aktay'ın belirttiği üzere, kişi adlarını tarihî, toplumsal, kültürel özellikleri; bu adların kökeni, değişimi, fonksiyonu ve temsil özellikleri gibi açılardan inceleyip analiz eder. Adlar, soyadları, takma adlar, unvanlar, göbek adları ve sülale adlarının (2021, 34) yanı sıra lakaplarla (Keskin, 2020) da ilgilenen kişi adbilimi, adların karakteri etkilediğine inanılan yönlerine ek olarak ad vermenin arka planındaki motivasyon, deneyim, inanç ve çeşitli sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik faktörleri tespit edip yorumlar. Kişi adbilimi araştırmaları çoğunlukla edebiyat, dilbilim, tarih, coğrafya, sosyoloji gibi disiplinlerle ilişki içinde yürütülse de son yıllarda konunun toplumsal bellek, ideoloji ve medya ilgili boyutları da araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Nitekim güncel araştırmalarda toplumsal bellek ve ideolojinin ad verme geleneğindeki yansımaları analiz edilmiş (Çakır, 2018), popüler kültürün isim vermeye etkisi gündeme getirilmiş (Yegin, 2020), dizilerin kişi adı verme tercihlerini nasıl etkilediği ortaya konmuş (Köse, 2014), geleneksel medyanın ad vermeye etkisi ve ad vermenin sosyal medya uygulamalarına ve sanal mizaha nasıl yansıdığı incelenmiştir (Kızıloğlu, 2021).

Bu çalışmalar, ad verme geleneğinin internet ortamında, dizilerde ve sosyal medyada nasıl değiştiğini irdelemekle birlikte, bu konu kişilere ad verme veya değiştirmeye ilgili haberlere odaklı biçimde değerlendirilmemiştir. Konunun medyadaki haberlere odaklı şekilde gündeme getirilmesi; kişilere ad vermeye ilgili tercih ve davranışlardaki değişikliğin dijital ortamlar, sosyal medya, dizi ve filmler üzerinden takibi ve yorumlanması kadar önemlidir. Çünkü haberler, kişilere ad verme geleneğinin sosyal medyaya veya diğer platformlara yansımalarıyla ilgili bilgi ve tutumları içermektedir. Ek olarak, haber niteliği taşıdığı ve kamuyu ilgilendirdiği düşünülen gelişmeler, ad vermede değişikliklerin yönü ve niteliğine dair farklı bir bakış geliştirme imkânı sunar. Nitekim, S. V. Örnek'in eserinde (2014: 206-213), adı belirleyen faktörlerin gazete haberlerinden örneklerle sunulması da bu bakışı desteklemektedir. Dolayısıyla bu çalışma, bazı medya kuruluşlarının internet sitelerindeki haberlerde tespit edilen ad verme veya mevcut adı değiştirme gerekçelerini öne çıkararak, ad vermeye veya değiştirmeye yönelik tercihleri ve bunların nedenlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, medyadaki haberler odağında kişi adlarındaki değişim ve kuşaklar arası değişimin gelenekle çatışma doğurup doğurmadığı da ortaya konacaktır. Haber merkezlerinin internet adreslerindeki tarama sonucu elde edilen örnekler içerik analiziyle yorumlanmış ve medyadaki haberlerde kişi adlarının verilmesi veya değiştirilmesine dair hususların nasıl gündeme geldiği değerlendirilmiştir. Bu makaledeki örnek ve yorumlar yalnızca asıl adlara (ön ad, öz ad, verilen ad) odaklı olduğu için soyadı, unvan, lakap, göbek adı, sülale adı gibi kişi adbiliminin çeşitli kategorileri ve bunlarla ilişkili haberler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Kişilere Ad Verme Geleneği ve Medya: Kaynaklar ve Güncel Durum

Walter J. Ong'un "ikincil sözlü kültür" terimiyle ortaya koyduğu bakıştan ilhamla, Türkiye'de halk bilimciler tarafından pek çok çalışma üretilmiş ve halk biliminin araştırma konularını dijital kültürle ilişkilendirme dikkati gelişmiştir. S. Gürçayır'ın beden folklorunu sanal dünyayla ilişkilendirdiği makalesi (2009) ve netnografik yöntemi kullanarak ürettiği yazısı (2014), N. Özdemir'in sözlü kültürün internetteki varlığını değerlendirdiği eseri (2012) ve Ö. Çobanoğlu'nun, toplumu ve kültürü yansıtan bir kaynak olarak internet folklorunu halk bilimcilerin gündemine taşıdığı yazısı (2017) bu anlamda üretilmiş ilk yazılar arasındadır. Bunların dışında, halk bilimcileri dijital kültür, netlore, netnografi ve sanal toplum gibi kavramlarla tanıştıran makale çevirileri (Oğuz vd. 2018), halk biliminde konuyla ilgili belli bir birikimin bulunduğunu gösterir.

Yukarıda anılan çalışmalar halk bilimi alanında kayda değer bir deneyimi yansıtsa da adbilim özelinde güçlü bir dikkatin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Konuya ad verme geleneğinin medya ve internetle ilişkisi odağında eğilen az sayıdaki araştırmacı arasında A. Köse, E. Çakır ve M. Kızıloğlu'nun çalışmaları öne çıkmaktadır. Köse, toplumsal beğeni kalıplarını şekillendiren bir araç olarak televizyonun kişilere ad verme tercihlerini diziler aracılığıyla nasıl etkilediğini önce popülerlik kazanıp sonra kullanımdan düşen adları ortaya koyarak göstermiştir. Adların günümüzde toplumsal kabul ve geleneği yansıtacak biçimlerde değil, daha ziyade bireysel tercih, beğeni ve çeşitli kaynaklardan doğan modalara dayalı biçimde verildiğini tespit etmiştir (2014: 292-294). Çakır ise kişilere Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın adının verilmesinin ideolojik bir imgelem oluşturup oluşturmadığını incelerken Twitter ve Ekşisözlük gibi elektronik kaynaklara da başvurmuş ve çocuklarına bu adı koyan veya çevresindekilere bu adı öneren insanların tutum, fikir ve deneyimlerini analiz etmiştir (2018: 43-44). Öte yandan Kızıloğlu, televizyonun ve günümüzde ise daha ziyade sosyal medya uygulamalarının "dijital ad vericiler" olarak

öne çıktığını vurgulamış ve Facebook, Onedio gibi çeşitli internet sitelerinden elde ettiği örneklerin yardımıyla ad vermedeki geleneksel uygulamaların nasıl değiştiğini ortaya koymuştur (2021). Halk biliminin araştırma konularını internetteki kaynaklardan hareketle üretilmiş özgün yaklaşımlarla güçlendiren bu çalışmalar adbilim çalışmalarında internetin kaynak olarak büyük bir potansiyeli barındırdığını gösterir. Ayrıca, bu eserler kültürel değişmeyi özgün açılardan değerlendirmeyi amaçlayan çalışmalar için internetin kaçınılmaz bir kaynak olduğunu teyit eder.

2. Bulgular

İnternette ad verme ve ad değişikliği ilgili haberlerin taranması sonucunda konuyla ilgili haberlere rastlanmıştır. Tespit edilen malzeme, ad verme ve ad değişikliği ilgili hususların ilgi çektiğini ve bununla bağlantılı olarak medya organlarının tutum, fikir ve tercihleri değiştirme potansiyelinin azımsanmaması gerektiğini gösterir. Bunun dışında, haberlerdeki örnekler adın kişiyle uyumunu (ismiyle müsemma) yansıtmamaktadır. Ad verme veya değiştirme tercihleri artık çekirdek aile içinde veya bireysel eğilimlerle şekillendiği için medyaya yansıyan haberlerde ad verme ile toplumsal kabul arasında bir ilişkiye de rastlanmamıştır. Ek olarak; dinî inanç, sözlü anlatıma dayalı kaynaklar (destan, efsane vb.), mitoloji, yatırımlar ve ziyaretlerle ilgili adlar, yaşatıcı güçlerle ilgili adlar, doğum zamanına ve yerine göre ad verilmesi, bölgelere özgü adlar gibi Türk ad verme geleneğinin temel parçalarının da haberlere konu olmadığı görülmüştür. Başka bir deyişle, Örnek'in "İnsanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanı sıra büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten bir simge" olduğunu söylediği adın (2014: 205) tanımında yer verilen "büyüsel ve gizemsel güç" taşıma niteliği, haberlere konu olan adların verilmesi veya değiştirilmesinde söz konusu değildir. Bu bakımdan, haberlerin geleneğin çizgisi dışındaki tercihleri barındırdığı ve bu nedenle değişimi takip etmeye imkân tanıdığı söylenmelidir.

Ad verme veya ad değişikliği ile ilgili haberleri konu bakımından pek çok kategoriye ayırmak mümkündür. İnternette karşılaşılan haberlerin "bir şeye/birine kızıp ad değiştirenler", "dizilerden etkilenerek ad verenler", "siyasetçi, lider ve futbolcuların adlarını verenler", "alay nedeniyle adını değiştirenler", "yargı kararlarına konu olan ad değişiklikleri", "ad verme anlaşmazlıklarından doğan cinayetler", "komik adlar", "yanlışlıkla konan adın değiştirilmesi", "yıllara göre en çok tercih edilen adlar", "yalan haber" ve "ailelerin koymaktan kaçınması gereken adlar" gibi konu başlıklarında ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu başlıklardan bazılarının, Örnek'in "adı belirleyen etmenler" tasnifindeki "Modayla ve Kültür Değişmeleriyle İlgili Adlar" kategorisinin içine girdiği (2014: 216-218) ve dolayısıyla, konuya uzun süre önce bir sınıflandırma önerisinin içinde dikkat çekildiği vurgulanmalıdır. Yukarıda sayılan başlıkların bazılarında sadece bir veya birkaç haber bulunabilmişken bazılarında ise çok daha fazla sayıda içerikle karşılaşılmıştır. Ad verme veya değiştirme gerekçelerine göre farklı başlıklara dağılan pek çok habere değinilecek olmakla birlikte, haberlerde özellikle siyaset, futbol, yargı kararları ve dizileri ad vermeyle ilişkili sunan içeriklerin öne çıktığı vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, örneklerin temsil düzeyini ve çalışmanın sınırlarını göz önünde bulundurarak, makalede daha ziyade bu alanlardaki örneklerin incelenmesine ağırlık verilmiştir. Çalışmanın bulguları, haberlerden tespit edilen verilere göre altı başlık altında incelenmiştir:

- Az Rastlanan Konular: Kuşak Çatışması, Alay, Mizah ve Cinayet
- Dizilerin Ad Verme Tercihlerine Etkisi
- Kaçınılması İstenen ve En Çok Verilen Adlar
- Moda Adlar: Siyasetçi, Lider ve Futbolcular
- Yargıya Taşınan Ad Değişiklikleri
- Magazine Yansıyan Ünlülerin Çocuklarına Verilen Adlar

a. Az Rastlanan Konular: Kuşak Çatışması, Alay, Mizah ve Cinayet

Tarama neticesinde, bazı konulardaki ad verme veya ad değişikliklerinin haberlerde görece daha az yer bulduğu görülmüştür. Söz konusu durum, bu kategoriye giren adlandırma tercihlerinin, haber metinlerinde çok daha fazla karşılaşılan diğer konulardan daha az önemli olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü, görüleceği üzere buradaki haberler de ad değiştirme gerekçelerinin güncel durumuna dair önemli veriler sunmakta ve araştırmaların güncel gelişme ve sorunlarla bağlantılı yürütülmesinin önemini göstermektedir.

Haber örnekleri, bir şeye veya birine kızarak adını değiştiren insanların ilgi çekici hikâyelerini barındırmaktadır. Örneğin Zonguldak Ereğli'de 2017 yılına ait bir haberde, Satılmış Araç adlı şahsın, "Benim ismimi doğru koymamışsın, benim çocuklarıma ismine karışma" demesi ve karşılığında babasının "Senden adam olmaz" demesi üzerine, mahkeme kararıyla adını "Adam" olarak değiştirdiği aktarılmıştır [URL 1]. Bu durum, kuşaklar arası çatışmanın açık bir örneği olarak da görülebilir. Ayrıca, anılan kişinin yaşadığı çevrede nüfusa kayıtlı adı olan

Satılmış olarak değil “Adam” olarak tanındığı ve nüfus memurunun itirazına rağmen, bu yöndeki şahitliklerin ardından mahkemenin yeni adı onayladığı belirtilmiştir. Sosyal ilişkilerde kişinin resmî adının değil, diğer adın yaygın oluşu işlev açısından lakaplara benzerken, mahkemedeki tanıkların ifadelerinin ardından “Adam” adının kabul edilmesi ad verme geleneklerinin yazılı hukuku nasıl etkilediğini gösterir. Ayrıca, anılan kişinin [soyadının Araç olmasının da etkisiyle] Satılmış adından memnun olmayışı, gelecekte yaşatıcı güçle ilgili en bilinen isimlerden olan bu adın ardındaki çağrışım, inanç ve deneyimin günümüzde oldukça zayıfladığını; Satılmış adının bugünkü anlam ve çağrışımlarının olumsuz olduğunu teyit etmektedir. Bu örneğe ek olarak, İsrail devletinin yürüttüğü politikalarından duyduğu rahatsızlığın neticesinde adını “İsrafil” olarak değiştiren [URL 2] bir kişi, siyasetteki uluslararası gelişmelerin ad verme tercihleri üzerindeki etkisine uygun bir örnektir. Bu örnek aynı zamanda zıtlık üzerinden kurulan mizahı yansıtmaktadır.

Dalga geçme, alay nedeniyle adını değiştirenlerin hikâyeleri de medyadaki haberlere konu olmuştur. Örneğin Marmaris’te bir kişi, 1988’de yayımlanan komedi dizisi Uzun Zekiye’den hareketle çocukluk yıllarından beri “Uzun Zekiye” diye alay edilmesinden duyduğu rahatsızlık nedeniyle çocukluktan beri Zeynep adını kullandığını belirtmiş ve 2015 yılında mahkemeye başvurarak bu adı almıştır [URL 3]. Söz konusu örnek, alay edilen isimlerle ilgili haberlerin, Türk sinemasının kaynaklık ettiği ve günümüzde insanların çocuklara vermektен kaçındığı kötü veya komik şöhretli adlardan Şaban, Coşkun ve Yosma gibi isimlerle sınırlı olmadığını gösterir. Ayrıca, bu durum bir metin olarak adın anlamının, başka bir metni ifade eden dizi tarafından şekillendirilmesi anlamında metinlerarasılık arz etmektedir.

Öte yandan, ad koymayla ilgili hususların medyaya sadece olumlu anlamda ilginç yönleriyle yansımadağı, konunun şiddet ve ölüme kadar giden trajik boyutlarıyla da paylaşıldığı tespit edilmiştir. Osmaniye’de 2017 yılında anne ile baba arasında bir bebeğe ad koyma anlaşmazlığının tetiklediği gerilim nedeniyle iki aile arasında büyüyen tartışmanın, bir kişinin ölümü ve bebek ile annenin sığınma evine yerleştirilmesiyle sonuçlandığı görülmüştür. Habere göre, babanın Eymen, annenin ise Hüseyin adını vermek istediği bebeğe nüfus müdürlüğünde iki ad birlikte değil, sadece Eymen adı verilmiştir. Bunu üzerine annenin “Onurumla oynadın” demesiyle kavga çıktığı iddia edilmiştir [URL 4]. Kavganın bir boyutunda, ad verme tercihinin gelenekteki gibi bir uzlaşmaya dayanmaması bulunabilir. 2019 yılına ait diğer örnek ise doğum yapan kadının kız kardeşinin, iki ailenin isim teklifleri karşısında “kararı anne ve babanın vermesi gerektiği” yönündeki çıkışı nedeniyle gördüğü tepki neticesinde evin balkonundan atlayarak vefat etmesiyle ilgilidir [URL 5]. Yaşanan durum, ad verme kararını birey olarak anne ve babaya bırakma önerisinin intihar niteliğinde aşırı uçtaki bir eylemle sonuçlandığını göstermekte ve önceki haber çerçevesinde üretilen değerlendirmenin geçerliliğini güçlendirmektedir. Ad değiştirmeyle ilgili dolaşıma giren hikâyelerin her zaman doğruyu yansıtmadığını gösteren örnekler de rastlanmıştır. Örneğin, 2016 yılına ait bir haber, Adana’da yaşayan Kenan Durakoğlu’nun, adını “15 Temmuz Şehitleri Kenan” olarak değiştirmek için mahkemeye başvurduğu yönündeki bilgilerin [mahkemenin açıklamasıyla] doğru olmadığını anlaşılmasıyla ilgilidir [URL 6]. Twitter’da “15 Temmuz Şehitleri Kenan” araması sonucunda çıkan ve 13-14 Aralık 2016 tarihlerinde onlarca kullanıcı tarafından paylaşıldığı görülen sahte dava dilekçesinin kısa sürede yayıldığı ve mahkemenin açıklama yaparak böyle bir başvurunun olmadığını ve böyle bir adı almanın imkânsız olduğunu söylemek zorunda kaldığı anlaşılmıştır. Bu durum, M. Duman’ın yalan haberlerle ilgili çalışmasını akla getirmiştir. Duman makalesinde, sosyal medyada dolaşıma giren ve gerçeklik iddiası taşıyan bilgiler arasında, kasıtlı şekilde okuyucuyu yanlış yönlendiren yalan haberlerin de bulunduğunu söyler (2019: 972). Yazarın uluslararası literatüre atıfla sunduğu tarif ve sınıflandırmalar, yukarıdaki haberin “mizah içerikli yalan haber” olarak görülebileceğini gösterir. Dolayısıyla, bu tür bir ad tercihinin yalan haber olarak kısa sürede yayılması ve haberlere yansımaları, kamuoyunun ilgisini çekmek için adların anlam, çağrışım ve simgesel gücünden faydalandığını ima eder.

b. Dizilerin Ad Verme Tercihlerine Etkisi

Ad verme veya ad değişikliğiyle ilgili haberlerde dizi karakterlerinin adlarını konu alan içeriklerin daha fazla yer bulduğu görülmüştür. Kişilere ad verme kültüründeki değişime yön veren dizilerin, insanların ad verme eğilimlerini nasıl etkilediği 2000-2012 arasında yayınlanan diziler üzerinden daha önce araştırılmış (Köse, 2014) ancak dizilerin ad verme tercihlerine etkisini gündeme taşıyan haberler incelenmemiştir. Elbette, konuyla ilgili bütün haberlerin görülmesi ve değerlendirilmesi yazının kapsamı ve temel amacı bakımından mümkün ve gerekli değildir. Bununla birlikte, tespit edilen haberler yeterli düzeyde fikir sahibi olunmasına yetecek düzeydedir. 2022 yılında çıkan bir haberde, yengesinin kanser tedavisi için biriktirilen 300.000 TL’yi çaldığı ve oyuncu olmak için harcadığı belirtilen Ömer adlı şahsın, Ezel dizisindeki karakterden etkilendiği için adını ve soyadını Ezel Bayraktar olarak değiştirdiği aktarılmıştır [URL 7]. Dizilerin ad tercihlerine etkisini gündeme taşıyan ve metinden ziyade ardışık fotoğraf galerisi şeklinde paylaşılan 2023’e ait bir başka haberde ise Kurtlar Vadisi, Kıralk Aşk, Çukur, Sıla, Diriliş Ertuğrul gibi dizilerin yayınlandıkları yıl ve isim listelerinin üst sıralarına yerleştirdikleri adlar sunulmuştur [URL 8]. “Bu İsimleri

Dizilerden “Öğrendik” başlıklı haber ise 1934’te Soyadı Kanunu’nun ilanından sonra insanlara soyadı seçiminde kılavuzluk etmesi için hazırlanan gazete eklerini, dergileri ve kitapları (ör. Besim Atalay’ın Türk Adları eseri) hatırlatmaktadır. Bu haberin “Bebeğinize ne isim vereceğinizi düşünüyorsanız dizilerdeki karakterlerden ilham alabilirsiniz.” notuyla paylaşıldığı dikkat çekmektedir [URL 9]. Dolayısıyla bazı haberlerin bu anlamda kılavuzluk işleviyle dolaşıma sokulduğu söylenebilir. Haberler, sadece Türk dizilerinin değil yurt dışındaki dizilerin de ad verme tercihlerini etkilediğini gösteren örnekleri içerir. Örneğin, Diyarbakır’da 2022 yılına ait “Diziden Etkilendi, Çocuğuna İsmi Verdi... Diyarbakırlı Ragnar!” başlıklı haberde, Vikingler dizisinden etkilenerek, oğluna annenin bilgisi ve rızası dışında Ragnar adını veren bir babanın hikâyesi paylaşılmıştır. “Bir Viking hayranıydım. Viking ailesi olarak Türkiye’de bir ilk olduğumu düşünüyorum.” diyen babanın eşi ise kimliği gördüğünde çok şaşırıldığını ve oğluna, baştan beri düşündükleri Rüzgâr adıyla hitap edeceğini söylemiştir [URL 10]. Bu haber, yabancı dizilerin ad verme tercihlerindeki etkisini gösterdiği gibi, ad verme davranışının ne ölçüde bireyselleştiğini ve ad verme sürecinde bazen çekirdek aile içinde eşler arasında bile istişare ve rızanın olmadığını göstermiştir. Ayrıca, ismin anlamından ziyade temsil ettiği inanan karakter ve hayranlık nedeniyle tercih edildiği anlaşılmıştır. Bu açıdan, araştırmacılar arasında konuyla ilgili dikkatin henüz pek olgunlaşmadığı 2007 yılındaki bir haber [URL 11] dikkat çekicidir. Haberde, dizilerin etkisiyle isim verme davranışının eğitim düzeyi düşük kimselerde daha fazla görüldüğü söylenmiştir. Ailelerin ismin anlamına değil model aldıkları kahramanın zengin, yakışıklı, karizmatik olup olmamasına ve karakterine baktıklarının söylenmesi de ad verme eğilimlerini anlamaya katkı sağlamaktadır.

Medyanın ad verme tercihlerini şekillendirmesi bakımından, konuyu iletişim bilimlerinde kullanılan “gündem belirleme” kavramıyla birlikte düşünmek mümkündür. Yüksel’e göre, medyanın insanlar üzerindeki etkisini açıklamaya yönelik bu kavram, medyanın önemli gördüğü veya öncelik verdiği konuların insanların zihninde de aynı önem veya önceliğe sahip olmasını açıklar. Bu çerçevede iletişimin etkisi, “herhangi bir şey hakkında bir şeyler duymak veya o şeyden haberdar olmak” şeklinde tanımlanır. “Gündem” kavramı ise “zamanın belirli bir noktasında önemlilik sırasına göre dizilmiş konu ya da olayların listesi” olarak tarif edilir (2007: 577-578). O hâlde, Türk medyasında ad vermeye ilgili güçlü bir gündem bulunmasa da özellikle dizilerin etkisine ilişkin haberlerin, ad verme konusunda toplumu haberdar ederek tercihleri etkilediği söylenebilir.

c. Kaçınılması İstenen ve En Çok Verilen Adlar

Bazı haberlerin, okuyucuyu “kaçınılması istenen” adlar hakkında bilgilendirmek amacıyla hazırlandığı görülmüştür. Haberlerin, çoğunluğun tercihlerini paylaşarak bir yandan “geleneksel” addedilen isimlerin istikrarına destek olduğu, öte yandan da (listeye ilk sıralardan hızla giren adlar vasıtasıyla) yeni eğilimlerin güçlenmesine katkı sağladığı anlaşılmıştır. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü’nün internet sitesinde yeni yılın ilk günlerinde bir önceki yılın en çok tercih edilen adları paylaşılmakta ve haber siteleri bu kaynaktaki bilgileri sayfalarına taşımaktadır. Çocuklara konması istenmeyen adlara dair haberlerin, Kur’an-ı Kerim’le ilişkilendirilen adlarla ilgili olduğu anlaşılmıştır. Pek çok aile, Kur’an-ı Kerim’de geçen Sanem, Aleyna gibi adları çocuklarına koymaktadır. 2012 yılına ait “Çocuklarınıza İsim Koyarken Dikkat” başlıklı bir habere göre, Samsun Müftüsü Hayrettin Öztürk, Sanem’in “put”, Aleyna’nın “üstümüze bela, sıkıntı”, Kezban’ın “yalancı”, Hüreyre’nin ise “kedicik” anlamına geldiğini; Türk mitolojisinde “Tanrı” anlamına gelen Kayra’nın da çocuğa ad olarak verilmemesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, adların anlamlarına dikkat edilmediğini savunan Öztürk, aileleri araştırmaya ve seçici olmaya davet ederek Kur’an-ı Kerim’de geçen her kelimenin ad olarak verilemeyeceğini belirtmiştir [URL 12]. Ertesi gün çıkan “Diyanet İşleri Başkanı’ndan Sert Cevap” başlıklı haberde, müftünün bu sözleri dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez tarafından eleştirilmiş ve Başkan, kastını aşan ciddi bir yanlış anlama ile karşı karşıya olduğunu söylemiştir. Görmez, bu adların her birinin topluma ve tarihe mal olduğunu, bu adları satır aralarından çıkarılan manalar ile zorlama biçimde yorumlamanın yanlış olduğunu belirtmiştir [URL 13]. Müftünün görüşlerinin TRT dâhil pek çok haber sitesinde paylaşılması, kaçınılması istenen adlara dair içeriklerin medyada ilgi uyandırdığını göstermektedir. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanı’nın bu demece hızlı tepki vermesi, haberlerin insanların ad verme tercihlerini etkileme potansiyelinin bilindiğini ve İslam’la ilişkili adların verilmesi konusunda doğabilecek tereddüt ve yanlış anlamaların ciddiye alındığını göstermektedir. Nitekim 2018’e ait bir haberde, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hazırladığı Cuma hutbesinde, Hz. Muhammed’in İslam inancıyla bağdaşmayan adları değiştirmesine gönderme yapılarak, anne babalardan çocuklarına güzel isimler vermelerinin istendiği belirtilmiştir [URL 14]. Ancak, Samsun müftüsünün demecindeki mesajı yeni isimlerle genişleterek tekrar eden bir habere 2023’te rastlanması [URL 15], konunun problemleriyle haberlerde tekrar yer bulabildiğini gösterir. Kısacası, kaçınılması istenen kişi adlarıyla ilgili haberler, konunun tamamen İslamiyet çerçevesinde gündeme geldiğini ifade eder. Bununla birlikte, Türkçe olmayan veya Türk kültüründe yeri olmadığı düşünülen adların ise bu tür haber başlıklarında yer bulmadığı anlaşılmıştır.

Öte yandan, bir önceki yılın en çok verilen adlarına dair haberlerin de oldukça fazla olduğu ancak bu haberlerin

içeriğinin hemen her haber sitesinde aynı olduğu ve popüler adların listesini sunmaktan öteye geçmediği görülmüştür. Bununla birlikte, bu tür haberler Nüfus Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü sayfasında yılın ilk günlerinde paylaşılan ancak toplumun dikkatine gelmesi zor olan ad verme eğilimlerini insanlara tanıtmakta ve bu yolla, “geleneksel” kabul edilen adların yeni kuşaklardaki istikrarına destek olmaktadır. Ayrıca, bu haberler okuyucuların ad verme eğilimlerindeki değişimi görmelerini ve ülke genelinde en çok tercih edilen adları bilmelerini sağlamaktadır. Örneğin, bu haberler son yıllarda erkeklerde ilk sırada Alparslan olmak üzere Göktuğ, Ömer Asaf, Eymen, Aras; kızlarda ise Zeynep başta olmak üzere Defne, Asel, Zümra, Asya adlarının en çok verilen isimler arasında olduğunu göstermektedir [URL 16]. Özellikle Alparslan adının yükselişini işleyen haberler dikkat çekmiştir [URL 17]. Bu adın zirveye çıkışı, 2010’lu yılların başından itibaren Türkiye’de bir sembol olarak güçlenen Malazgirt Savaşı vurgusuyla ve TRT’de yayınlanan Diriliş Ertuğrul ve Alparslan: Büyük Selçuklu dizileriyle doğrudan ilişkilendirilebilir. 2022’de Alparslan’ın ardından ikinci sıraya yerleşen Göktuğ adını da yine doğrudan Diriliş Ertuğrul ile bağlantılı görmek gerekir. Bu haberler; Ahmet, Mehmet, Mustafa, Ayşe, Emine, Fatma gibi “en çok verilen adlar” listesinin ilk üç sırasına yazılmasına herkesin alıştığı adların özellikle son beş yıldır aynı oranda tercih edilmediğini gösterir. Nitekim D. Gürpınar, Mehmet adının 2002’ye kadar tartışmasız en çok verilen erkek adı olduğunu ancak 2018’den itibaren ilk 10 isim içinde bile yer almadığını belirtmiştir (2021: 495). Dolayısıyla, haberler ad verme tercihlerindeki değişimin boyutu hakkında fikir vermektedir.

d. Moda Adlar: Siyasetçi, Lider ve Futbolcular

Mesleğiyle, makamıyla, şöhretiyle, karizmasıyla veya dünya görüşüyle toplumu etkileme gücüne sahip ve hâliyle medyada görünürlüğü yüksek olan kişiler pek çok konuda olduğu gibi ad verme tercihlerinde de insanları etkilemektedir. Yapılan taramada siyasetçi, lider ve futbolcuların adlarının, ismini değiştiren veya çocuğuna isim veren kişilerle ilgili haberlerde sıkça yer aldığı görülmüştür. Gürpınar’ın belirttiği gibi; televizyon kanalları, gazeteler, magazin içerikli dergiler ve radyo ulusal düzeyde bir popüler beğenin ortak paylaşımını ve bu paylaşımından doğan duygusal ortaklığı inşa eder (2021: 359). Dolayısıyla, kitle iletişim araçları vasıtasıyla sunulan haberlerin ad verme tercihlerini etkilediği varsayılabilir.

İnternette dolaşıma giren haberler, yukarıda özetlenen durumu yansıtan pek çok örneği barındırmaktadır. Türkiye’de siyasetçilerin adlarının haberlere pek çok kez konu edildiği görülmüştür. Örneğin Afyon’da bir çift 2019 yılında doğan çocuklarına Milliyetçi Hareket Partisi Başkanı Devlet Bahçeli’nin ad ve soyadını asıl ad olarak vermiştir [URL 18]. Bir başka haberde ise Nevşehir’de bir çiftin, çok sevdikleri siyasetçilerin ve eşlerinin adlarını çocuklarına verdiği belirtilmiştir. Bu çift, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’dan esinlenerek ilk çocuklarına Recep, ikinci oğullarına ise eski Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’den esinlenip Abdullah adını koymuş; kız olan üçüncü çocuklarına ise bu iki devlet adamının eşlerinin adlarından hareketle Emine Gül adını vermişlerdir. Çocukların babası, onlara her seslendiklerinde, isimlerini verdikleri değerli büyüklerin akıllarına geldiğini söylemiştir. [URL 19]. Bu durum, Ü. Y. Yeşildal’ın belirttiği gibi (2018: 55), atalar kültüründeki “korku temelli saygı” çerçevesinde ailede saygı duyulan büyüklerin adlarının veya tarihe geçmiş hükümdar, komutan, liderlerin adlarının çocuklara verilmesini çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla, bu tür haberler, günümüzdeki ad verme tercihlerinde siyasetçilerin ve devlet adamlarının adlarını yaşatmaya yönelik bir eğilimin varlığını göstermektedir. Rastlanan haberler, Türkiye’deki siyaset gündeminin ve oy verme davranışlarının da ad verme tercihlerini şekillendirdiğini işaret etmektedir. Örneğin, 2017’de Diyarbakır’da bir çift, o yıl yapılacak referandumdan birkaç ay önce doğan çocuklarına “Evet” adını koymuştur. Baba, ileride bu isimden çocuğun olumsuz etkileneceğini düşünmediklerini ve bunun güzel bir hatıra olarak kalacağını belirtmiştir [URL 20]. Başka bir örnek, bu tür tercihlerin sadece Türk devlet adamı ve liderleriyle sınırlı olmadığını göstermiştir. Habere göre, Batman’da bir çift 2012’de doğan çocuklarına “Ernesto Cheguevara” adını vermiştir [URL 21]. Bununla birlikte C. Çelik, çocukların isimlerinden dolayı toplumsal ve gündelik ilişkilerde sorunlarla karşılaşabileceğini ve ailelerin bu tür durumlardan kaçınmak için belli bir ideolojinin sembolü olan isimleri çocuklarına vermekten kaçınabildiklerini söylemiştir (2007: 16). Nitekim, Çankırı’da 2015’te oğullarına Recep Tayyip adını veren bir çiftin altı yıl sonra mahkemeye başvurarak bu adı Aras olarak değiştirdiklerine dair bir habere rastlanmıştır [URL 22].

Çocuklarına özellikle yabancı futbolcuların adlarını veren ailelere ilişkin haberlerin çok daha fazla olduğu dikkat çekmiştir. Rastlanan örneklerin önemli bölümü çalışmaya dâhil edilmemiş olmakla birlikte; Diyarbakır’da Quaresma Azad [URL 23], Karabük’te Deniz Raul Ege [URL 24], Adıyaman’da Ali Umut Messi [URL 25] ve İstanbul’da Doruk Drogba [URL 26] adlarını çocuklarına veren ailelerin haberlerde kendilerine yer buldukları görülmüştür. Trabzon’da bir çiftin, ikizlerine “Bordo” ve “Mavi” adlarını vermesi de bu yöndeki tercihlerin farklı bir boyutudur [URL 27]. Bu durum, Çakır’ın ifade ettiği üzere fonetik uyumdan ziyade semantik uyumla ilgilidir (2019: 774). Futbolcu adlarının sıkça tercih edilmesi şaşırtıcı değildir çünkü İ. Başgöz, henüz 1976 yılında futbolcu adlarının köylerde dahi popüler olduğuna dair örnekler sunmuştur (1976: 169). Ayrıca, Gürpınar da 1950 ile 2003 arasında bu

konuyla ilgili pek çok örneği tespit ve analiz etmiştir (2021: 368-377). Yukarıda paylaşılan örnekleri ilginç kılan, siyasetçilerin adlarının verilmesinde öne çıktığı söylenebilecek saygı, minnet ve hayranlık duygusundan farklı olarak; futbolcu adlarının aileler tarafından “iyi talih ve parlak gelecek” temennisiyle tercih edildiğidir. Bu durum, haberlere yansıyan ad tercihlerinde iyi talih ve gelecek beklentisiyle esin kaynağı olarak futbolun ön planda olduğunu göstermektedir. Bu elbette Türkiye’de futbolun milyonlarca insan tarafından takip edilen ve (futbolcular için) ekonomik getirisi yüksek bir spor dalı olmasıyla doğrudan ilgilidir. Futbolun popülerliği, ad vermeye ilişkin haberlerde futbolcuların yüksek görünürlüğünü beraberinde getirmiştir.

e. Yargıya Taşınan Ad Değişiklikleri

Mahkeme, ad değişikliği konusunda başvurulması gereken tek yetkili mercidir. Bu bakımdan, yargıya taşınan ad değişiklikleriyle ilgili haberlerin incelenmesi ad verme tercihlerindeki değişimi anlamaya katkı sağlar. Haberler, çeşitli nedenlere dayanan ad değişikliklerine dair pek çok hikâyeyi barındırmaktadır. Tespit edilen haberlerde “eşler arası anlaşmazlıklar”, memnun olunmayan adın değiştirilmesi” ve “sinema ve medyanın etkisiyle kullanımı zayıflayan adlar” gibi konuların öne çıktığı görülmüştür.

Eşler arasındaki anlaşmazlıklarda, çocuğa konacak ad konusunda ayrılık yaşandığı veya çiftlerden birinin diğerinden habersiz işlem yaptığı gerekçesiyle konunun mahkemeye taşındığı görülmüştür. Örneğin, İstanbul’da 2016’da doğan çocuğuna ad verme konusunda kocasıyla anlaşmazlığa düşen bir annenin gizlice nüfus müdürlüğüne giderek bebeğe ad koyduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine, mahkemeye başvuran kocanın açtığı ve Yargıtay’a kadar giden davada, çocuğun adını anne ve babanın birlikte koyması gerektiği; anlaşmazlık durumunda ise hâkimin müdahalesinin istenebileceği kararlaştırılmıştır [URL 28]. Emsal karar niteliğindeki bu gelişme, evlilik kurumu bünyesinde ad verici konumdaki bireylerin uzlaşmaya dayanmayan tercihlerine hukukun müdahale ettiğini gösterir. Bu durum, yakın bir geçmişe kadar geniş aile içinde istişare edilen bir konuyken, günümüzde çekirdek aile düzeyine kadar inen ad verme kararlarının, bu seviyede dahi problem teşkil edebildiğini teyit etmektedir.

Memnun olunmayan adın yargı yoluyla değiştirilmesine ilişkin gelişmelerin de medyada ilgi gördüğü anlaşılmıştır. İlk örneğine 2009 yılında rastlanan bu tür haberler, adların temsil ettiği anlama bakıştaki değişimi göstermektedir. “İsmi beğenmeyen mahkemeye koyuyor” başlıklı haberde, isim değişikliğinin kanun gereği ancak haklı sebeplere dayandırılarak talep edilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, “kişinin çevresinde başka adla tanınması”, “ismin çok uzun, anlaşılmaz, itici veya komik bulunması” gibi durumların mahkemede haklı gerekçe olarak görüldüğü söylenmiştir. Bu habere göre, değiştirilmek istenen isimler arasında çoğunlukla Abdulrezzak, Okşan, Satılmış ve İmdat gibi isimler bulunmaktadır. Haberde, ailelerin gelenek ve büyüğe saygı çerçevesinde çocuklarına anne, baba, büyük baba veya büyük anne adlarını vermesinin açılan dava sayısında etkili olduğu ifade edilmiştir. Ek olarak, çocukların ileride ismin “eski” olduğu gerekçesiyle onu beğenmeyip isim tashihi davası açmalarının da dava sayısındaki artışta bir diğer önemli faktör olduğu vurgulanmıştır [URL 29]. Bu durum, ad verme konusundaki kuşaklar arası çatışmanın haberlere de yansıdığına göstergesidir. Ad vermenin günümüzde kimi insanlar tarafından “gelenek” olarak değil “kişiyi bağlı haklar” veya “insan hakları” çerçevesinde düşünülmesi bu tür gelişmelerin sayısını çoğaltmaktadır. Bu da yine ad tercihlerinde bireysel fikir ve tutumların yükselişinin güçlenerek sürdüğünü ifade etmektedir. Bunun dışında, bazı adların kullanımdan düşmesi konusundaki endişelerin yargıya taşınması da haberlere konu olmuştur. Örneğin, Antalya’da 2013 yılında bir kişi Cumhuriyet Savcılığı’na suç duyurusunda bulunarak Türk sinemasında Kemal Sunal’ın oynadığı İnek Şaban karakteri yüzünden Şaban adının artık “aptal, seviyesiz ve patavatsız” sıfatlarının hepsini içine alan bir lakap hâline getirildiğini iddia etmiştir. “İnek Şaban’a Suç Duyurusu” başlıklı habere göre, şikâyetçi kişi Şaban adına karşı bilinçli bir itibarsızlaştırma, gözden düşürme ve aşağılama gayretinin olduğunu iddia etmiştir. Doğumu üç aylara denk geldiğinde çocuklarına memnuniyetle Recep, Şaban, Ramazan adlarını koyan ailelerin artık çocuklarına Şaban adını veremediğini ve benzer durumun Recep İvedik filmleri nedeniyle Recep ve Tatar Ramazan filmi nedeniyle Ramazan adları için de söz konusu olduğunu savunmuştur [URL 30]. Bu adlarla ilgili benzer bir şikâyet “Recep ve Şaban Yok Oluyor” başlıklı habere de konu olmuştur. Haberde Recep, Şaban ve Ramazan adlarının filmlerde kullanılması İslami bakış açısıyla eleştirilmiş, “isimlerle birlikte aylara hürmetin de yok olduğu” vurgulanmıştır [URL 31]. Bu iddiaların haberlere konu olması, sosyal ortamlardaki gündelik diyaloglarda gündeme gelebilen benzer rahatsızlıkların, resmî şikâyet girişimlerine konu oldukları andan itibaren haber değeri taşıyacak bir malzemeye dönüştüğünü göstermektedir. Nitekim, içeriğin ad verme tercihleriyle ilgili olduğuna dair herhangi bir ima taşımayan haber başlığının da bu çıkarımı destekleyecek şekilde, okuyucunun ilgisini çekecek biçimde düzenlendiği söylenebilir.

Türkiye’de ülke yönetimi ve millî iradeyle ilgili gelişmelerin de ad tercihlerini etkilediği ve bu yönüyle haberlere yansıdığı görülmüştür. Örneğin, 2016’daki darbe girişiminden kısa süre sonra Ankara’da Fethullah adlı bir memur, adını Ömer Faruk olarak değiştirmek için dava açmıştır [URL 32]. Yine aynı gelişmenin sonucu olarak, 63.000

ailenin çocuklarına Ömer Halis adını verdiği yönündeki haberlere rastlanmıştır [URL 33]. Bu çalışmanın kapsamında olmamakla birlikte, Soyadı Kanunu'nun yürürlüğe girdiği dönemde seçilen soyadlarından duyulan rahatsızlıkların neticesinde, benzer gelişmelerin soyadı tercihleri konusunda da yaşandığı ve haberlere yansıdığı görülmüştür. Başta Satılmış, Koyun, Aptal, Donsuz, Çakal ve Deli olmak üzere pek çok soyadının değiştirilmesi için mahkemeye gidildiği anlaşılmıştır [URL 34]. Geçmişe kıyasla ad değiştirme prosedürün kolaylaşmasının da kişi adı tercihlerindeki değişimi hızlandırdığı ve bu yönüyle konunun haberlere daha fazla yansıdığı söylenebilir. Görüldüğü gibi, haberler ad verme veya değiştirmeye yönelik tercihler konusunda önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.

f. Magazine Yansıyan Ünlülerin Çocuklarına Verilen Adlar

Meslekleri, hayat tarzları ve çeşitli konulardaki tercihleriyle magazin programlarına konu olan ünlülerin ad verme tercihleri de haberlere yansımaktadır. Ünlü kişinin popülerlik düzeyi ve özellikle genç nüfus içerisindeki takipçi sayısı, haberlerin sayısını ve dolaşım yoğunluğunu etkilemektedir. Ayrıca, verilen adın yapı, anlam ve çağrışım açısından ilgi çekme potansiyeline bağlı olarak, medya kuruluşlarının ürettiği haber sayısı artabilmektedir. Anne, baba ve çocuğun fotoğraflarına yer verilen ve genellikle resim galerisi biçiminde düzenlenmiş bu haberlerde daha ziyade şarkıcı, dizi oyuncusu, manken ve futbolcuların ad verme tercihlerine yer verildiği görülmüştür [URL 35]. Bu haberlerde rastlanan adlar, “geleneksel” addedilen çizginin dışında kalan ve görece az tercih edilseler de son yıllarda görünürlüğünü artıran Uzay, Arya, Derin, Türkü, Kuzey, Alin, Lara, Rüzgâr, Su, Maya, Toprak vb. adlardan oluşmaktadır. Ayrıca, bazı ünlülerin ad verme tercihlerinin kendi başına haber olarak yer aldığı örneklere de rastlanmıştır. Örneğin, oyuncu Kıvanç Tatlıtuğ ve eşi Başak Dizer 2022’de dünyaya gelen oğullarına “Kurt Efe” adını koymuş ve “öğretici, yol gösterici, tek eşli, aile kuran güçlü bir karakter olduğu gerekçesiyle” bu adı tercih ettiklerini açıklamışlardır [URL 36]. Fahriye Evcen ve Burak Özçivit çiftinin çocuklarına verdikleri “Karan” ve “Kerem” adlarının [URL 37] yanı sıra Nazlı ve Hacı Sabancı çiftinin koydukları “Arzu Alara” [URL 38] adı da magazin haberlerine yansımıştır. Bu tür gelişmelerin, halkın önemli bir bölümünü ilgilendirdiği düşünülerek pek çok haber sitesinin magazin bölümünde paylaşılmasının, halkın ad verme tercihlerini etkilediği ve yukarıda sayılan türden isimlerin kullanım sıklığını artırdığı varsayılabilir. Çünkü, ünlülerin giyim kuşam, yeme içme, sosyal yaşam konusundaki tercihlerinin milyonlarca insan tarafından takip edildiği ve benimsendiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu haberler, magazin içeriklerinin de ad verme tercihlerini etkileyen faktörler arasında değerlendirilmesi gerektiğini gösterir.

SONUÇ

Bu inceleme, haberlerin kişi adları konusundaki güncel eğilim, tutum ve değişimleri anlamada önemli bir kaynak olduğunu göstermiştir. Çalışmada, bu tespitlerden hareketle üretilen yorum ve karşılaştırmalar ad verme tercihleriyle ilgili önceki araştırmaları büyük oranda desteklemektedir. Bu araştırma, ad verme ve değiştirmeye ilgili güncel değerlendirmelerin içerik ve bakış açısı yönünden zenginleşmesine de katkı sağlamıştır. Haberlerin taranması neticesinde ad verme konusu ile kuşak çatışmasını, alayı, mizahı ve cinayeti yan yana getiren haberlerin görece az sayıda olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte, az sayıdaki haberin konuyla ilgili önemli çıkarımlar üretmeye yetecek kadar veri barındırması ve meselenin sosyal problemlerle ilgili boyutlarını göstermesi dikkat çekmiştir. Dizilerin ad verme tercihlerine etkisi daha önce incelenmiş olmakla birlikte bu konu haber metinleri odağında incelenmemiştir. Haber sitelerinde, dizilerdeki karakterlerin adlarına dair içerikler bir çeşit “isim havuzu” gibi sunulmuş ve bu tip haberler, ailelerin ad verme kılavuzu gibi kullanmasına olanak sağlayacak biçimde düzenlenmiştir. Bu çerçevede, iletişim bilimlerinde kullanılan “gündem belirleme” kavramı, konuyu anlama bakımından faydalı görünmektedir. Çünkü, internet sitelerindeki haberlerin toplumu ad vermeyle ilgili gelişmeler konusunda bilgilendirerek tercihleri etkilediği varsayılabilir. Haberler, yabancı dizilerin ad verme tercihlerine etkisini de göstermiştir. Bu da konuyu da geniş çerçevede, kültürün küreselleşmesi bakımından anlamaya katkı sağlamaktadır. Dizilerin etkisini yansıtan haberler, ismin anlamından ziyade, temsil ettiği inanan karakter ve hayranlık nedeniyle tercih edildiğini göstermiştir.

Kaçınılması istenen ve en çok tercih edilen adlara ilişkin haberlerin de ilgi çekici yönleriyle öne çıktığı görülmüştür. Türkiye’de en çok verilen adlarla ilgili haberlerin yaygın tercihleri paylaşmak suretiyle hem “geleneksel” isimlerin istikrarına katkı sağladığı hem de yeni eğilimlerin güçlenmesine destek olduğu görülmüştür. Öte yandan, çocuklara verilmesine sıcak bakılmayan adlara ilişkin haberlerin ise tamamen İslamiyet ekseninde gündeme taşındığı tespit edilmiştir. Ancak Türkçe kökenli olmayan veya Türk kültürüne ait görülmeyen adların, kaçınılması istenen isimlerle ilgili haberlere konu olmaması dikkat çekmiştir. Bir diğer deyişle, kaçınılması istenen adlar İslam’a uygunlukla sınırlı bir çerçeve içinde haberlere yansımıştır. Siyasetçi, lider ve futbolcuların adlarının verilmesine ilişkin çok sayıda haber saptanmış ve bu haberlerde anılan profildeki kişilerin isimlerini hayranlık, sevgi ve sadakat göstergesi olarak yaşatmaya dönük bir eğilimin olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca haber metinleri, önceden olduğu gibi, günümüzde de Türk

siyaset gündeminin ad verme tercihlerini açık şekilde etkilediğini göstermiştir. Haberlerde, çocuklarına bilhassa yabancı futbolcuların adlarını koyan ailelere dair pek çok dikkat çekici içeriğe rastlanmıştır. Bu durumu kulağa “farklı” gelen, (Arapça ve Farsça dışında) başka bir dilden olduğu için diğerlerinden ayrılan, dolayısıyla çocuğu “biricik” kıldığı düşünülen adlar verme modasının futboldaki uzantısı olarak görmek mümkündür. Bu noktada ilginç ve siyasetçilerin adlarının verilmesine ilişkin örneklerden farklı olarak, ailelerin (çoğunlukla babaların) futbolcu adlarını saygı, minnet, hayranlık, sadakat gibi duyguların ötesinde “iyi talih ve gelecek” ümidiyle tercih ettiği söylenebilir. Yargıya taşınan ad değişiklikleriyle ilgili haberlerin ise üç grupta toplandığı tespit edilmiştir. Bu kategorideki haberler, ad verici konumdaki evli bireylerin uzlaşamadıkları durumlarda hukukun müdahalesinin geldiğini göstermiştir. Bu açıdan, gelenekte ad verme konusunda görece güçlü olan diyalog imkânının günümüzde bazı durumlarda ancak mahkeme yoluyla bulunabildiği görülmüştür. Bu durum, günümüzde genellikle çekirdek aile içinde verilen adların kimi zaman anlaşmazlık kaynağına dönüşebildiğini anlatır. Evlilik ilişkisi içinde bireysel karar alma ve uygulama yönündeki güçlü eğilimi ima eden bu durum, ad bulma ve verme sürecine dâhil olan insanların sayısının (eskiye kıyasla) düşmesine rağmen problemlerin sürebildiğini göstermiştir.

Çalışma kapsamında tespit edilen malzemenin önemli bölümü, ad verme ve değiştirmede bireysel tercih ve kararların ne kadar baskın olduğunu bariz biçimde göstermiştir. Adından memnun olmayanların mahkemelere başvurması da haberlerde sıkça işlenmiştir. Bu konudaki haberlerde dikkat çeken husus, aile geleneği içinde büyüklere saygı çerçevesinde konan adları “eski” ad olarak görüp bunları değiştirmek için yargı kurumlarına başvuran insanların olmasıdır. Dolayısıyla bu haberler, ad verme tercihlerindeki değişimleri açık biçimde göstermektedir. Geçmişle karşılaştırıldığında, ad değiştirme işlemlerinin kolaylaşması da ad tercihlerindeki değişimi etkilemiş ve konunun haberlere yansımaya sıklığını artırmış görünmektedir. Haberler, konuyla ilgilenen araştırmacıların daha önce altını çizdiği eğilim, değişim ve endişeleri büyük oranda teyit etmektedir. Bu bakımdan, veri kaynağı olarak haberler, kişi adı tercihlerinin günümüzdeki durumunu daha iyi anlamada önemli bir işleve sahiptir. Dolayısıyla, bu tür çalışmaların Türkiye ve yurt dışındaki güncel gelişmelerle ilişkisini güçlendirmek için, ad vermeyle ilgili tercih ve tutumları medya ve internetteki kaynaklar temelinde inceleyen, karşılaştırma odaklı, haberler dışındaki kaynakları (forum, blog, sosyal medya platformları vb.) da dikkate alan çalışmaların artması gerekmektedir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar % 100.

Etik Komite Onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- AKTAY, Ş.; AKTAY, S. (2021). *Rus Adbilimi*. Ankara: Dorlion Yayınları.
- BAŞGÖZ, İ. (1976). “*İnsan Adları ve Toplum*”, Türk Dili 33, 164-170.
- BOURDIEU, P. (1997). *Televizyon Üzerine*. Çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: YKY, 1997.
- ÇAKIR, E. (2018). “*Toplumsal Bellekte Ad Verme Geleneği ve İdeoloji: Satuk Buğra Han*”, Millî Folklor 119: 31-47.
- ÇAKIR, E. (2019). “*Kültürel Bellekte İkiz Çocuklara Ad Verme Geleneği*”, Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Dil-Tarih-Coğrafya Tam Metin Kitabı. Ed. Fahri Temizyürek. Elazığ: Asos Yayınları, 768-777.
- ÇELİK, C. (2007). “*Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*”, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi 2: 5-21.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2019). “*Halkbiliminde Yeni Paradigmalar Bağlamında İnternet Folkloru*”, 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi -Genel Konular, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Yayınları, 121-126.
- DUMAN, M. (2019). “*Geleneksellik-Gerçeklik İlişkisi Bağlamında Bilginin Niteliği ve Folklorde Yalan Haber-F*”, Folklor/Edebiyat 111: 971-984.
- GÜRÇAYIR, S. (2009). “*İnternet Çağının Hiyeroglifleri’ ya da Evrenselleşen Sanal Bedenler: Msn İfadeleri*”, Millî Folklor 83: 111-115.
- GÜRÇAYIR TEKE, S. (2014). “*Dönüşen Anneliğe Yönelik Netnografik Bir Analiz: Blogger Anneler*”, Millî Folklor 103: 32-47.
- GÜRPINAR, D. (2021). *Türkiye’de Özel İsimlerin Tarihi*. İstanbul: Telemak Kitap.
- KESKİN, A. (2020). *Türk Kültüründe Lakaplar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KIZILOĞLU, M. (2021). “*Türklerin Ad Verme Kültüründe Ad Verici Profili*”, Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 7: 45-64.
- KÖSE, A. (2014). “*Değişimin Gölgesindeki Gelenek: Popüler Diziler ve Farklılaşan Ad Verme Kültürü*”, Millî Folklor 101: 291-306.
- OĞUZ, M. Ö. vd. (haz.) (2018). *İnternet Folkloru: Netlore ve Netnografi*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.

- ÖRNEK, S. V. (2014). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, N. (2012). *Medya, Kültür ve Edebiyat*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- URL 1: <https://www.milliyet.com.tr/gundem/babasina-kizdi-ismini-adam-olarak-degistirdi-2542914> (Erişim Tarihi: 20.07.2023).
- URL 2: <https://www.milliyet.com.tr/gundem/israile-kizdi-adini-degistirdi-1371006> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- URL 3: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/uzayli-zekiye-dedikleri-icin-adini-degistirdi/484661> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- URL 4: <https://www.haberturk.com/osmaniye-de-bebege-ism-koyma-cinayeti-guvenlik-kamerasinda-1728933> (Erişim Tarihi: 23.07.2023).
- URL 5: <https://www.milliyet.com.tr/gundem/bebege-ism-koyma-kavgasinda-korkunc-son-6-kattan-atladi-6111104> (Erişim Tarihi: 01.08.2023).
- URL 6: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/mahkeme-15-temmuz-sehitleri-kenan-icin-aciklama-yapti-645294> (Erişim Tarihi: 01.08.2023).
- URL 7: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/ezel-bayraktar-olayi-adini-dizi-karakteriyle-degistirenomer-can-aslanhan-sosyal-medya-gundeminde-ezel-bayraktar-kimdir,DV6bqvwh60iMjJKc3Emn1A> (Erişim Tarihi: 30.07.2023).
- URL 8: <https://www.aydinlik.com.tr/fotogaleri/diziler-etkiledi-en-cok-konulan-isimler-arasina-girdi-dizilerden-sonra-konulmaya-baslanan-isimler-hangileri-en-cok-konulan-isimler-neler-359043?sayfa=5> (Erişim Tarihi: 30.07.2023).
- URL 9: <https://www.hurriyet.com.tr/aile/galeri-bu-isimleri-dizilerden-ogrendik-382504> (Erişim Tarihi: 30.07.2023).
- URL 10: <https://www.posta.com.tr/son-dakika/diziden-etkilendi-cocuguna-ismini-verdi-diyarbakirli-ragnar-2422564> (Erişim Tarihi: 30.07.2023).
- URL 11: <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/diziler-cocuk-isimlerinde-etkili-6191184> (Erişim Tarihi: 03.07.2023).
- URL 12: <https://www.trthaber.com/haber/yasam/cocuklariniza-ism-koyarken-dikkat-58732.html> (Erişim Tarihi: 11.06.2023).
- URL 13: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diyamet-isleri-baskanindan-sert-cevap-21651073> (Erişim Tarihi: 11.06.2023).
- URL 14: <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/cuma-hutbesinde-cocuklariniza-guzel-isimler-verin-cagrısı-372664.html> (Erişim Tarihi: 12.06.2023).
- URL 15: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/unlu-gazeteci-mubareklikle-falan-alasi-yok-diyerek-acikladi-kuranda-var-diye-658014h.htm?page=14> (Erişim Tarihi: 23.07.2023).
- URL 16: <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1zlgkre0wo> (Erişim Tarihi: 10.06.2023).
- URL 17: <https://halktv.com.tr/gundem/2022nin-en-cok-konulan-erkek-bebek-adi-alparslan-oldu-759813h> (Erişim Tarihi: 04.08.2023).
- URL 18: <https://www.takvim.com.tr/yasam/2019/11/08/afyonkarahisarda-bir-cift-yeni-dogan-bebeklerine-devlet-bahcelinin-ismini-verdi> (Erişim Tarihi: 16.07.2023).
- URL 19: <https://www.milliyet.com.tr/yemel-haberler/nevsehir/cocuklarına-sevdiği-siyasetçilerin-ve-eslerinin-adını-verdi-10824130> (Erişim Tarihi: 16.07.2023).
- URL 20: <https://www.haberler.com/guncel/yeni-dogan-bebeklerine-evet-ismini-verdiler-9267614-haberi/> (Erişim Tarihi: 16.07.2023).
- URL 21: <https://t24.com.tr/haber/batmanli-bebegin-ismi-39ernesto-cheguevara-turgut39-oldu,197041> (Erişim Tarihi: 16.07.2023).
- URL 22: <https://haber.sol.org.tr/haber/cocuklarına-recep-tayyip-ismini-koyan-erdogan-ailesi-mahkeme-kararıyla-ismi-degistirdi-320732> (Erişim Tarihi: 08.07.2023).
- URL 23: <https://www.haberler.com/guncel/kuaresma-azad-ile-anne-marie-nin-babasından-rachid-15221920-haberi/#:~:text=Diyarbak%C4%B1r'da%2C%20o%C4%9Fluna%20Quaresma%20Azad,%2DDevlet'ten%20ba%C5%9Fvuru%20yap%C4%B1> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- URL 24: <https://www.ensonhaber.com/gundem/karabukte-cocuklarına-hayrani-oldugu-real-madridli-yildizların-isimlerini-verdi> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- URL 25: <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/cocuklarına-messi-adını-verdiler-78317.html> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- URL 26: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/spor/cocugunun-adini-drogba-koydu-117957> (Erişim Tarihi: 13.07.2023).
- URL 27: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/fanatik-trabzonsporlu-gurbetçi-ikizlerine-bordo-ve-mavi-adını-verdi/1370218> (Erişim Tarihi: 20.07.2023).
- URL 28: <https://www.ihacom.tr/haber-esinin-bebege-koydugu-ismi-begenmeyip-mahkemelik-oldu-718562> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- URL 29: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ismini-begenmeyen-mahkemeye-kosuyor-32402> (Erişim Tarihi: 14.07.2023).
- URL 30: https://www.ntv.com.tr/turkiye/inek-sabana-suc-duyurusu,pgD97h2xNkW_qHKcULmkfw (Erişim Tarihi: 14.07.2023).
- URL 31: <https://www.sakaryahaber.com/sakarya/recep-ve-saban-yok-oluyor> (Erişim Tarihi: 14.07.2023).
- URL 32: <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/fethullah-adının-degistirilmesi-icin-dava-acti/612955> (Erişim Tarihi: 05.07.2023).

URL 33: <https://www.haberturk.com/63-bin-aile-bebeklerine-omer-halis-ismini-verdi-1846605> (Erişim Tarihi: 05.07.2023).

URL 34: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-45741773> (Erişim Tarihi: 15.07.2023).

URL 35: <https://www.trthaber.com/foto-galeri/unluler-cocuklarına-bu-isimleri-verdi/5329/sayfa-8.html> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).

URL 36: <https://www.haberler.com/magazin/kivanc-tatlitug-cocuguna-neden-kurt-adini-14866577-haberi/> (Erişim Tarihi: 17.07.2023).

URL 37: <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hayat/bebeklerine-verecekleri-isim-belli-oldu-42194722> (Erişim Tarihi: 17.07.2023).

URL 38: <https://www.milliyet.com.tr/cadde/kizlarına-babaannesinin-adini-verdiler-beni-gururlandırdınız-6992926> (Erişim Tarihi: 17.07.2023).

YEGİN, Ş. (2020). “Popüler Kültürün İsim Vermeye Etkisi”, Akademi Sosyal Bilimler Dergisi 19: 110-126.

YEŞİLDAL, Ü. Y. (2018). “Atalar Kültürüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç ve Gelenekleri Üzerindeki Tesiri”, Millî Folklor 119: 48-59.

YÜKSEL, E. (2007). “‘Kamuoyu Oluşturma’ ve ‘Gündem Belirleme’ Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1: 571-586.

**“SOSYAL İKİLEM” ADLI BELGESELİN MEDYA, TEMSİL
VE İDEOLOJİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ*****Analysis of the Documentary Titled “The Social Dilemma”
in the Context of Media, Representation and Ideology**Fatma Gökçen ATUK¹**ÖZ**

Bir Netflix yapımı olan ve 2020’de yayınlanan “Sosyal İkilem” (The Social Dilemma) adlı belgesel, küresel dünyanın en önemli sorunlarından biri olarak dijital teknolojiler ve özellikle de sosyal medyanın, birey ve toplumlar açısından neden olduğu sorunları çarpıcı ve oldukça ikna edici bir biçimde ortaya koyması bakımından dikkatleri üzerine çekmiştir. Belgesel, bu anlamda ortaya çıkan etik açıkları tartışmaya açtığı gerekçesiyle takdir toplamıştır. Bununla birlikte, her medya içeriğinin bir gerçekliğin inşası süreci olduğu bilinci ile yapılacak daha derin bir okuma, söz konusu belgeselin, açıkça söylediklerinin ötesinde ve her izleyicinin rahatlıkla anladığı ve gördüklerinin ötesinde başka bir şeyler de söylediğini ortaya koyacaktır. Bu çalışmada, bu yaklaşımla, sözü edilen belgesel niteliksel içerik çözümlemesi yöntemi ile irdelenmiştir. Belgesele bu bağlamda bakıldığında, liberal kapitalist ideoloji temelinden ve bu ideolojinin siyasal, ekonomik ve toplumsal değerleri içerisinden bir anlatı ortaya koyduğu, eleştiriyor gibi gözüktüğü pratiklerin temelinde yer alan kapitalist kaygılara yönelik olarak bir sistem eleştirisi ortaya koymadığı, varolan yapı ile ilgili etik sorunlardan bahsederken, ciddi bir etik tartışma zemini oluşturamadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal İkilem, Belgesel, Medya, Temsil, İdeoloji.

ABSTRACT

The documentary "The Social Dilemma", a Netflix production and published in 2020, reveals in a striking and very convincing way the problems caused by digital technologies, and especially social media, for individuals and societies, as one of the most important problems of the global world. It has drawn attention for its placement. The documentary was appreciated by the relevant circles for opening the ethical gaps in this sense to discussion. However, with the awareness that every media content is a process of construction of reality, a deeper reading will reveal that the documentary in question says something beyond what the narrator clearly says and beyond what every viewer can easily understand and see. In this study, with this approach, the aforementioned documentary is examined with the qualitative content analysis method. When we look at the documentary in this context, we can talk about the ethical problems related to the existing structure, where it does not present a system critique for the capitalist concerns that lie at the base of the liberal capitalist ideology and the practices that this ideology seems to criticize, revealing a narrative from within its political, economic and social values. It was determined that it could not create an ethical discussion ground.

Keywords: Social Dilemma, Documentary, Media, Representation, Ideology.

1. ORCID: 0000-0001-6699-1554

1. Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, fatma.atuk@hbv.edu.tr

*ATUK, F. A. (2023). ““Sosyal İkilem” Adlı Belgeselin Medya, Temsil ve İdeoloji Bağlamında İncelenmesi ” *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, s.30, s.316-328.

Makale Geliş Tarihi: 18 Ağustos 2023 Kabul Tarihi: 25 Eylül 2023

EXTENDED ABSTRACT

The documentary "The Social Dilemma", a Netflix production and published in 2020, reveals in a striking and very convincing way the problems caused by digital technologies, and especially social media, for individuals and societies, as one of the most important problems of the global world. It has drawn attention for its placement. The documentary opens up digital platforms, which are produced by technology companies such as Google, Facebook, Instagram, Twitter and Youtube and used by millions of people around the world, in terms of the threats they pose individually and socially. In the documentary, which is mostly used to witness the former employees of these companies, it is explained how the ability of technology to manipulate people and societies is designed and developed through various algorithms, while the main purpose is economic gain of companies rather than human benefit. It is revealed that social media, which is stated to be one of the most important threats for people today, has many social and individual negative effects such as information pollution, manipulation and addiction. The basis of all these criticisms is the proposition that "if users or consumers do not pay for any product or service, then they are the product". The documentary was appreciated by the relevant circles for opening the ethical gaps in this sense to discussion. When we look at the studies on the mentioned documentary, it is understood that the documentary is a critical text in its essence, with some contradictions, and it has succeeded in making social criticism of digital technologies and especially social media, as well as on an economic basis. However, with the awareness that every media content is a process of construction of reality, a deeper reading will reveal that the documentary in question says something beyond what the speaker clearly says and beyond what every viewer can easily understand and see. In this sense, the documentary named "The Social Dilemma" constitutes an interesting example in terms of media criticism. Because although the documentary itself reveals a media criticism, as indicated by the studies mentioned above, it is possible to criticize this criticism as well. Considering it as a documentary text, sub-readings about this text in the context of media, representation and ideology show that this text is far from being a critical text and even functions as a legitimating text for the existing social system, and that the existing system is based on its own values and propositions can be seen speaking. The aim of this study is to examine the documentary "The Social Dilemma" in the context of media, representation and ideology. The examination of this text is also important in terms of showing that liberal values such as objectivity and impartiality that liberal media narrative ascribes to documentary texts as well as news texts are open to discussion in terms of these texts. Qualitative content analysis was used as a method in the study, and the mentioned documentary content was analyzed qualitatively. For theoretical discussions, books and articles written on the relevant subject were used. Apart from these academic studies, there are also opinion articles about the documentary on many platforms, but these are excluded from the scope of this study. As a result, when the documentary is viewed in this context, it is one of the ethical problems related to the existing structure that it does not present a system critique for the capitalist concerns that lie on the basis of the liberal capitalist ideology and the practices that this ideology seems to criticize. While talking about it, it was determined that it could not create a serious ethical discussion ground.

GİRİŞ

Jeff Orlowski, Davis Coombe ve Vickiev Curtis'in yazdığı ve Jeff Orlowski'nin yönettiği "Sosyal İkilem" (The Social Dilemma) adlı NETFLIX yapımı belgesel, 2020'de, tam da pandemi şartlarında internet ve sosyal medya kullanımının önemli ölçüde arttığı bir dönemde yayınlanmış ve küresel dünyanın bu teknoloji nedeniyle karşı karşıya geldiği birçok sorunu gözler önüne sermesi nedeniyle takdir toplamıştır. Belgesel, Google, Facebook, Instagram, Twitter ve Youtube gibi teknoloji şirketlerinin üretmiş olduğu ve dünya çapında milyonlarca insanın kullandığı dijital platformları, bireysel ve toplumsal açıdan oluşturduğu tehditler bakımından tartışmaya açmaktadır. Çoğunlukla bu şirketlerin eski çalışanlarının tanıklığına başvurulmuş belgeselde, teknolojinin insanları ve toplumları manipüle etme yeteneğinin çeşitli algoritmalar aracılığıyla nasıl tasarlandığı ve geliştirildiği, bu yapılırken de asıl amacın insan faydasından çok şirketlerin ekonomik kazancı olduğu anlatılmaktadır. İnsanlar açısından günümüzde en önemli tehditlerden biri olduğu belirtilen sosyal medyanın, bilgi kirliliği, manipülasyon, bağımlılık gibi birçok toplumsal ve bireysel olumsuz etkisi olduğu ortaya konmaktadır. Belgeselde, tanıklığına başvurulmuş baş karakterlerden Tristan Harris'in¹ "Bu, tarihte ilk kez yaşanıyordu. California'da otuz beş yaş arası beyaz ırktan elli erkek tasarımcı, iki milyar insanın üzerinde etkisi olabilecek kararlar alıyordu" şeklindeki ifadelerine benzer birçok iddialı ifade dikkati çekmektedir. Harris ve diğerlerinin bu türlü eleştirel söylemleri çerçevesinde dijital teknolojiler etik bağlamda eleştiriye açılmaktadır. Tüm bu eleştirilerin temelinde, "kullanıcılar veya tüketiciler herhangi bir ürün veya hizmet için para ödemiyorlarsa, o halde ürün kendileridir" şeklindeki önerme yatmaktadır. Belgeselde aynı şey, insanların hayatlarının büyük bir parçası haline gelmiş olan ve sürekli olarak kullandıkları dijital ürünler, örneğin sosyal medya

¹ "Center for Humane Technology" adlı kuruluşun eş kurucusu ve başkanı. Google'da tasarım etiği alanında çalışmış.

platformları için de geçerli kabul edilmektedir. Facebook, Twitter, Instagram, Youtube, Tiktok, Google gibi dijital teknoloji şirketlerinin insanları daha fazla ekranda tutabilmek üzere sürekli geliştirdiği yazılımlar ve algoritmaların, birey ve toplumları “esas ürün” haline getirdiği ve insanların algı ve davranışlarını yönlendirebildiği iddia edilmektedir. Belgeselde sektörün içinden gelen yöneticiler, yazılım mühendisleri gibi süreçlere ve sektöre hakim kişiler, Amerika’nın önde gelen üniversitelerinden akademisyenler, sosyal psikolog, avukat, insan hakları gözlemcisi, risk sermayedarı ve bağımlılık merkezi direktörü gibi farklı alanlarda uzman kişiler ile yapılan söyleşiler, anlatımın güvenilirliğini desteklemek üzere işlev görmektedir, bunun yanı sıra, görüntüler ve canlandırma/drama akıcılığı ve dramatik etkiyi arttırmaktadır. Canlandırma/dramada anne, baba ve farklı yaşlar ve cinsiyetlerde üç çocuğun oluşturduğu bir ailenin, sosyal medya kullanımı ile ilgili yaşadığı sorunlar hikayeleştirilmiş, bu hikayede, karakterlerin sosyal medya etkileşimlerini yöneten algoritmalar kişileştirilmiş ve karakterleri bir kuklacının kuklası gibi yönettiği ve yönlendirdiği gösterilmiştir.

Sözü edilen belgesel ile ilgili yapılmış çalışmalara bakıldığında, belgeselin, bazı çelişkileri ile birlikte, özünde eleştirel bir metin olduğu, dijital teknolojiler ve özellikle sosyal medyanın toplumsal eleştirisini, hem de ekonomik bir temelde yapmayı başardığı gibi bir anlayışın genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Örneğin belgesel ile ilgili olarak Türkçe literatüre bakıldığında, Tarık Pulurluoğlu’na ait, 2022’de Aksaray İletişim Dergisi’nde yayınlanan “Sosyal Medyaya Eleştirel Bir Bakış: Sosyal İkilem (Social Dilemma) Netflix Belgesel Filminin Analizi” adlı makale, Emrah Öztürk’e ait, Yeni Medya adlı dergide yayınlanmış olan “Sosyal Medyadan Kaçış Bir Çözüm mü?: Sosyal İkilem Belgeseli Üzerine Bir Değerlendirme” adlı görüş yazısı, Süheyla Tolunay İşlek’in 2020 tarihli “Sosyal İkilem’in İkilemleri” adlı eleştiri yazısı akademik platformlarda yayınlamış çalışmalar olarak öne çıkmaktadır. Bunlardan Pulurluoğlu’nun çalışmasında söz konusu belgeselin, “Frankfurt Okulunun bütün dünyayı etkilediği eleştirel bakış açısı temellerine dayandırılarak” (2022:28) ve göstergebilimsel analiz yönteminden faydalanılarak, Barthes’in göstergebilimsel yöntem literatürüne kazandırdığı kavramlar olan “düz anlam ve yan anlam” olguları çerçevesinde değerlendirmeler yapıldığı (2022:33) belirtilmiştir. Pulurluoğlu bu çalışmasında, belgeselin, sosyal medyanın bağımlılık gibi çeşitli psikolojik sorunlara sebep olduğu, bireysel ve toplumsal düzeyde karar alma süreçlerinde etkili olduğu, insanların ve toplumların düşünce, tutum ve davranışlarını şekillendirebildiği gibi temel iddialarını örnekleri ile desteklemektedir. Dolayısıyla bu çalışma belgeselin içeriğinin, kendi söylemi içerisinden değerlendirildiği bir temele dayanmaktadır. Pulurluoğlu bu bakış açısıyla şunları tespit etmektedir: “Çalışmanın üzerine temellendirildiği “Sosyal İkilem” belgesel filminde izleyiciye verilmek istenen en temel mesaj, üretilen tüm bu yeni teknolojilerin bilinçli kullanılmadıkları takdirde bireyler açısından ortaya çıkarabilecekleri büyük problemleri izleyiciye aktarabilmektir. Kişinin ilgisini çekmeye yönelik geliştirilen algoritma ve yazılımlar sayesinde dijital dünyanın içerisinde kaybolan bireylerin yine bu dünyada yollarını bulabilmeleri adına yeni medya ortamlarını ve dijital ağları ne şekilde doğru kullanacakları, bu teknolojilerden nasıl faydalanmaları gerektiği konusunda bilinçlendirilmeleri son derece önem teşkil etmektedir” (2022:42). Öztürk ise sözü edilen çalışmasında, belgeselin sosyal medya şirketlerinin, kullanıcılarını ekranda tutma ve yeni kullanıcılar kazanma hırsı nedeniyle topluma ve insan sağlığına verdiği zararları açıklamaya çalışması ile önemli bir soruna dikkat çektiğini ancak bunu yaparken yeni medyaya ilişkin teknolojik, toplumsal ve ekonomik birçok bağlantıyı eksik bıraktığını, sosyal medya araçlarını ve bunları üreten şirketleri, sosyal ve ekonomik ilişkilerin ilk ve en önemli kurucusu yapmak ve bu sürecin kaçınılmaz bir distopya yaratacağını iddia etmenin teknolojik indirgemeciliğe sebep olabileceğini kabul etmektedir. Bununla birlikte Öztürk, sosyal medyanın kullanıcılarının kullanım düzeyini manipüle eden çalışma modelini eleştiren belgeselin, kendisine mecra olarak aynı çalışma modelini kullanan bir platform olan NETFLIX’i seçmiş olmasını da “ironik” bulmaktadır (2021:162). İşlek ise “Sosyal İkilem”e dair daha çok McLuhan’ın “araç, mesajdır” teorisi temelinde yazdığı eleştirisinde, söyleşilerin aralarına eklenen drama bölümlerinin, inandırıcılıktan uzak ve sosyal medyanın bağımlılık ve manipülasyon bazlı teknolojilerine yönelik eleştirinin de basite indirgeyici bir biçimde yapıldığını (2020:10), belgeselde anlatılanların ise genel olarak zaten bilinen olguların altında yatan çoğunlukla psikolojik açıklamalar olduğu, buna karşılık ekonomik ve teknolojik açıklamaların ise çok yetersiz ve sığ kaldığını (2020:12) belirtmektedir. İşlek yazısında McLuhan’ın, araç ve onu çalıştıran yeni teknolojiler bilinmeden bunların insanlar üzerindeki etkisinin anlaşılamayacağı, dolayısıyla yeni medya tarafından oluşturulan çevre karşısında hazırlıksız yakalanılacağı ve hayrete düşüleceğine dair vurgusunu hatırlatmakta (2020:16-17) ve “McLuhan’ın önerisini yerine getirip” Netflix’in yapısını ve iş modelini de sorgulamaktadır. İşlek’e göre, Orłowski’nin, yeni medya teknolojilerinin kullanmış olduğu “dikkat çekme” iş modelini eleştiren belgeseli için aynı iş modeli ile çalışan NETFLIX adlı platformu seçmiş olması bir çelişkidir. “Sonuç olarak, belgeselin en önemli eleştirilerinden biri olan her kullanıcıya farklı gerçeklikler, farklı içerikler sunarak bizlerin dünyanın gerçek yüzünü görmemizi engelleme kabahatine, Orłowski’nin belgeseline gösterim aracı olarak tercih ettiği Netflix de ortak”tır (2020:18). İşlek yazısının sonuç bölümünde belgeselin sonlarına denk gelen epilogda teknoloji uzmanlarının çelişkili ifadelerinin yönetmen tarafından alaya alındığını, zira Orłowski’nin, uzmanların çelişkili ifadelerini kurguda kasıtlı olarak arka arkaya

getirdiğini tespit etmektedir (2020:20). “Sonuç olarak, yönetmen Orłowski, olumlu hiçbir bakış açısına yeşil ışık yakmayarak hatta olumlu ifadelerin çoğuyla alay ederek sosyal medya bağımlılığı konusunda geri dönülemez bir noktada olduğumuzu göstermeye çalışıyor. Dahası, sorunun bir tür neoliberal sistem sorunu olduğunu ve bu sorunu çözebilecek olanların da ne sosyal medya hesaplarınızı kapatın diyen yazılım uzmanları ne de bazılarımızın hesaplarını kapatması olacağını ima ediyor. Zira sosyal medyanın hiç denetlenmeyen, kâr odaklı yapıları için kişisel hesaplarımızı kapatmamızdan çok daha büyük sistemsel çözümler gerekiyor. Orłowski, çözümün bir parçası olmak umuduyla tavsiyede bulunan teknoloji uzmanlarının yanılması da bu demek istiyor. Sorun aslen; yapay zekâ, algoritma sorunu değil; sorun, bu algoritmalara gömülü neoliberal çıkarlar ve dünyanın en zengin şirketlerinin denetlenememesi sorunu. Dolayısıyla bugün artık ulus ötesi olmuş bu sorun için yeni bir hukuk ve denetim sistemine ihtiyaç var. Zira şu anki yasalar, kullanıcıyı değil, bu aşırı zengin, devasa şirketlerin haklarını ve ayrıcalıklarını korumaya yarıyor” (İşlek, 2020:22).

Bununla birlikte “Sosyal İnkilem” adlı belgesel, medya eleştirisi bakımından ilginç bir örneklem oluşturmaktadır. Zira belgeselin bizzat kendisi, yukarıda bahsedilen çalışmaların belirttiği gibi bir medya eleştirisi ortaya koyuyor olsa da, bu eleştirinin de eleştirisini yapmak mümkündür. Belgesel, bir metin olarak kabul edilerek bu metne ilişkin medya, temsil ve ideoloji bağlamında yapılacak alt okumalar, gerçekte bu metnin eleştirel bir metin olmaktan uzak ve hatta var olan toplumsal sistem açısından meşrulaştırıcı işlev gören bir metin olduğu ve temelde var olan sistemin kendi değerleri ve önermeleri içerisinden konuştuğu görülebilecektir. Zira medya metinlerinde kodlanan ideolojik unsurlar her zaman apaçık bir biçimde görünür ya da anlaşılır değildir. İdeolojiler, kuramsal kısımda da anlatılacağı üzere, temsiller yoluyla aktarılır ve fakat temsil sistemi her zaman bilinç düzeyinde işlemez (Varol, 2016:144). İdeolojik kodların temsil sistemi ile gördüğü bu bilinçdışı işlevi filmler özelinde ele alan Arslantepe’nin (2012:180) de belirttiği gibi, dünyayı algılama biçimi olarak ideolojinin bulunmadığı bir film düşünülemez, ancak özellikle de popüler filmler açısından ideoloji, izleyicinin çoğunlukla fark edemeyeceği bir biçimde gizlenen, açıkça gösterilmeyen ve bu nedenle de yine popüler filmler açısından belki de incelenmesi gereken en önemli unsur olarak belirmektedir. Elbette bu tespitleri belgesel filmlere doğru genişletmek de mümkündür. Bu çalışmanın amacı da, bu temelden hareketle “Sosyal İnkilem” adlı belgeselin medya, temsil ve ideoloji bağlamında incelenmesi ve belgeselde açıkça gösterilmeyen ve metnin okuyucusunun, bu belgesel örneğinde izleyicinin, kolaylıkla fark edemeyeceği, metnin kurgulandığı tüm öğelerin açıkça söylediklerinin ötesinde ima ettiği unsurların ve bunların tümünün birlikte atıfta bulunduğu ideolojinin ortaya konmasıdır. Bu metnin incelenmesi aynı zamanda, liberal medya anlatısının, haber metinleri gibi, belgesel metinlere de yüklemiş olduğu objektiflik ve tarafsızlık gibi liberal değerlerin yine bu metinler bakımından tartışmaya açık olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Çalışmada yöntem olarak niteliksel içerik çözümlemesi kullanılmış olup, sözü edilen belgesel içeriği niteliksel olarak irdelenmiştir. Kuramsal tartışmalar için ise, ilgili konuda yazılmış kitap ve makalelerden yararlanılmıştır. Bu akademik çalışmalar dışında birçok platformda belgesele dair görüş yazıları da yer almaktadır ancak, bunlar bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

MEDYA, İDEOLOJİ VE TEMSİL

Kitle iletişimine dair kuramsal açıklamalar kitle iletişim araçları ile toplumsal gerçeklik arasındaki ilişkiyi iki farklı biçimde ele almaktadır. Bunlardan ilki, liberal temelden hareketle, kitle iletişim araçlarının bir ayna görevi görerek toplumsal gerçekliği olduğu gibi yansıttığını söylerken, Marksist temelden hareket eden eleştirel yaklaşımlar ise kitle iletişim araçlarının, toplumsal gerçekliği yeniden ürettiğini, inşa ettiğini söylemektedir. Dursun’un² (t.y.) çok net bir biçimde özetlediği gibi, nasıl ki toplumsal gerçeklik, eşitsiz güç ve iktidar ilişkileri içerisinde ortaya çıkmakta ise, medyanın inşa ettiği gerçeklik de bu unsurları aynen barındırır ve hatta medya, toplumsal yapıda var olan eşitsizlikleri güçlendirmek, normalleştirmek ve meşrulaştırmak üzere işlev görür. Toplumsal eşitsizlikler ile biçimlenmiş güç ve iktidar ilişkileri, medya aracılığıyla tekrar tekrar inşa edilir. Dolayısıyla, liberal medya yaklaşımının objektiflik ve tarafsızlık atfettiği haber metinleri ile bilimsellik, dolayısıyla evrensel doğruluk değeri atfettiği belgesel metinleri de dahil olmak üzere hiçbir medya metni, bu ideolojik arka plandan bağımsız değildir. Medya, sözcükler ve görsel öğeler gibi tüm unsurları ile kullandığı dil aracılığıyla insan dışında var olan gerçekliği olduğu gibi yansıtmaz, o gerçekliği anlamlandırır, ona dair ne düşünülmesi ya da ne yapılması gerektiğinin çerçevesini çizer. Medyada dil ve sembolik pratikler yoluyla bir temsil üretilir. Buna göre medya gerçekliği aynısı ile yansıtmaz, yalnızca temsil eder. Temsil, yansıtmadan farklı olarak, bir seçme, dahil etme veya dışarıda bırakma, bir araya getirme, sunma ve biçimlendirme işi ve şeylere anlam verme süreci iken, medya da bu sürecin asıl failidir ve genel ideolojik çerçeveyi biçimlendirmek

² https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/39445/mod_resource/content/1/1.hafta%20okumas%C4%B1.pdf

ve sürdürmek üzere görev görmektedir. Dursun (t.y.:22) devamında, medyanın üstlendiği bu ideolojik rolü üç temel davranış üzerinden somutlaştırmaktadır. İlk olarak medya, çoğulluk adı altında yalnızca yönetici sınıf çerçevesinde daha fazla sayıda ve çeşitlilikte dünyayı temsil etmekte; ikinci olarak, bu temsilde gerçekliklerin bazı yönlerini söylem alanına dahil ederken bazılarını ise dışarıda bırakmakta; ve son olarak, iktidarın kurumsallaşmış merkezlerinin söylemlerine ağırlık vererek, bu söylemin meşruluğunun inşasını da sağlamaktadır. Marcuse, medya ile ideoloji arasındaki ilişkiyi bu bağlamda tartışma götürmez bir biçimde sabitler. Marcuse'ye (1997:24) göre medya, belli bir hayat tarzının ideolojik örüntüsünü dokumakta, efendiler ile köleler arasında aracılık yaparken, efendilerin hayat tarzının ve yerleşik düzeninin de devamını sağlamaktadır ve tam da bu yüzden medya, ideolojik olmak zorundadır. Dolayısıyla medya ve temsil ilişkisi bağlamında ideoloji kavramı da devreye girmekte, bunun da ötesinde medya ve temsil ilişkisini anlamak açısından ideoloji, anahtar bir kavram halinde belirmektedir.

İdeoloji kavramına iletişim çalışmaları açısından yapılan tanımlamalar ve verilen anlamlara bakıldığında, O'Sullivan ve arkadaşlarına göre ideolojinin "*toplumsal eşitsizlik ilişkilerinin yeniden üretilme pratiği*" olduğu, öte yandan bu tanımlı yeterli bulmayan Webb için ideolojinin "*gerçekliğin, belli fikirlerin doğal ve kaçınılmaz görülmesini sağlayacak bir şekilde kodlanması*" işi olduğu, Fairclough'un deyimiyile "anlamla toplumsal güç ve egemenlik ilişkileri arasında bir ilişki türü, bir iktidar türü ve bir temsil meselesi" iken, Veron'a göre ise "*mesajların yaratılmasına temel oluşturan semantik kurallar sistemi*" olduğu gibi birçoklarına rastlamak mümkündür (Varol:2016). Tüm bu tanımlardan yola çıkarak Varol (2016:143), temsil ile gerçeklik ilişkisinde temel noktanın, gerçekliğin ancak temsiller yoluyla anlamlandırılabilirliği olduğunu ve bu nedenle de ister bir düşünce sistemi olarak, ister yanılmalı bilinç, isterse de başka bir yaklaşımla ele alınmış olsun, ideolojilerin birincil aktarım aracının temsiller olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla ideolojiler, temsiller aracılığıyla aktarılır.

Temsil süreci ve bu sürecin ideoloji ile olan, yukarıda da kısaca değinilmiş bağı tüm medya metinleri ve içeriklerine genellemek mümkündür. Konu, biçem, bu biçemi ortaya çıkaracak kamera hareketleri, açıları, çerçeveleme, ışık renk düzenlemeleri, sesin kullanımı, motifler, simgeler, eğretilemeler sonuçta sinemacının seçimidir; onun çevresine, dünyaya, olaylara "nasıl", "nereden" baktığı ile ilişkilidir, dolayısıyla ideolojiktir (Güçhan 1999:226). Comolli ve Narboni (2008:102) "film nedir?" sorusuna cevap olarak "*bir yanıyla verili ekonomik ilişkiler içinde üretilen kendine özgü bir üründür ve üretimi için emek (kapitalist bunu para olarak görür) gerektirir...*" demişler ve filmin sistemin maddi bir ürünü olmasından dolayı aynı zamanda sistemin ideolojik bir ürünü olduğunu da söyleyerek film ile ideoloji arasındaki ilişkiyi açıklamışlardır. Comolli ve Narboni (2008:104-105) tüm diğer medya ürünleri gibi sinemanın da gerçekliği yeniden ürettiğini, kamera ve diğer tüm film unsurlarının bu yeniden üretim işi için kullanıldığını, özünde film yapım araç ve tekniklerinin de aslında varolan gerçekliğe ait olduğu ve ayrıca gerçekliğin de zaten varolan ideolojinin bir ifadesinden başka bir şey olmadığını söylemektedirler ve onlara göre nihayetinde bütün kategorilerdeki filmlerin büyük çoğunluğu onları üreten ideolojinin bilinçsiz taşıyıcılarıdır. Ryan ve Kellner (2010:38) de sinemada güçlü politik çıkarların yattığını, çünkü filmlerin, "*sosyal gerçekliğin şu ya da bu şekilde inşa edilmesine zemin hazırlayan psikolojik duruşları, dünyanın ne olduğu ve ne olması gerektiğine ilişkin ortak düşünceyi yönlendirerek toplumsal kurumları ayakta tutan daha geniş bir kültürel temsiller sisteminin bir parçası*" olduğunu söylemişlerdir.

Çeşitli film türleri içerisinde belgesel filmler de buraya kadar anlatılanların kapsamına girmektedir. Bir adım ötesinde, kurmaca filmlerden farklı olarak belgesel sinemanın en ayırt edici özelliğinin izleyici tarafından algılanan gerçeklikle kurduğu görece daha yakın ilişki olduğu iddia edilebilir, çünkü ister gerçekliğin temsili, ister gerçekliğin yeniden kurulması olarak ele alınsın, belgeselin sinema tarihi boyunca gerçeklikle daha yakın bir ilişkisi olduğu düşünülmüştür (Özdem, 2012:118). Bununla birlikte belgesel film, toplumsal amaçlarla bağıntılandırılmış, belgesellerin temel görevinin, insanların toplum içindeki sorunlarını incelemek, modern toplumun eleştirisini ortaya koymak ve toplumsal çözümler yapmak olduğu üzerinde görüş birliği oluşmuştur (Özdem, 2012:122). Ancak Özdem'in (2012:133-134) de örnekleri ile açıkladığı gibi, belgesele atfedilen "gerçeklik" iddiası, başlarda belgesel-kurmaca ayrımında temel unsur olarak kabul edilmiş olsa da, bir süre sonra, farklı dünya görüşleri temelinde farklı gerçeklikler ürettiği yönünde eleştirilmeye başlanmıştır ki, örneğin Dziga Vertov ve temsil ettiği sinema anlayışı Kino Pravda'nın (Film Gerçek) vurguladığı "gerçeklik" kavramını, Marksist ideoloji temelinde düşünmek gerekmekte olup, Kino-Pravda, Vertov'un halkın ahyonu olarak gördüğü kapitalist kurmaca filmlere karşı sosyalist gerçekliğe dayanan sinema anlayışını temsil etmektedir. Aynı şekilde Ryan ve Kellner (2010) de varolan siyasal ve ekonomik sistem içerisinde çoğunlukla muhafazakâr-sağ kanat tarafından üretilen Hollywood sinemasına ait ürünlerin de Amerika'da toplumsal hareketler doğrultusunda yöndeştiği, özellikle de 20. yüzyılın başından itibaren Amerikan siyaset ve kültür tarihinin gelişiminde, Amerikan toplum tipinin ve hepsinin toplamında Amerikan ideolojisinin oluşturulması ve sürdürülmesinde önemli bir işlev gördüğünü tespit etmektedir. Dolayısıyla belgesel film bir çeşit saydamlık, şeffaflık çerçevesinde temellendirilmiş ve belge ve ispata dayalı bir gerçeklik ile doğruluk,

tarafsızlık, gerçeği olduğu gibi aktarma ile bağdaştırılmış olsa da, daha en başından kullandığı araçlar sebebiyle bu saydamlığı sağlayamayacağı ortadadır. Zira kamera, fotoğraf, günümüzde bilgisayar teknolojileri gibi araçlar, bir nesne veya olayı aktarıırken bir seçme sürecine girerler ki, neyin görüntüye gireceği ve girmeyeceği, neyin anlatıya dahil olacağı ve olmayacağına karar verilmesi, bu seçme sürecinin sonucudur. Seçme işi ise, özünde bir öznel tercihtir. Bu sürece araç da kendi yetersizlikleri ile katılır. Zira, bir kameranın kendi gözü ve seçme özgürlüğü olmadığına göre, onun göreceği ve dolayısıyla “gerçeklik” olarak göstereceği şey, onunla bakanın ve kaydedenin kendi gerçekliği olacaktır. Kısacası araçlar, kaçınılmaz olarak, onu kullanan kişi ve toplumların bakışlarının arazları da dahil olmak üzere her yönünü içermektedir. Dolayısıyla bu süreç özünde, seçenin kendi tercihleri ile, görülmesini istediği kadarıyla düzenlediği ve sunduğu bir çeşit kolaj çalışması ve nihayetinde bir kurgudur. Sonuç olarak, her kurgu metin gibi belgesel filmler de, bir ideoloji içerir. Kurguya sindirilmiş ideolojik unsurlar zaman zaman daha açık ve gözlemlenmesi daha kolay iken, bazen de bunların izlerini sürmek, daha derin gözlemler için çaba sarfetmeyi gerektirebilir. Bu çalışmada, ele alınan örnek, ikinci türden bir örnek olarak kabul edilmiş olup, bunun nedenleri de sonraki bölümde detaylı bir biçimde tartışılmıştır.

2.TARTIŞMA

“Sosyal İkilem”, korku filmi müziğini andıran, gerilim hissi yaratan bir müzik eşliğinde, Sophocles’in “Ölümlülerin hayatına giren tüm büyük olaylar beraberinde lanet getirir” cümlesinin ekranda belirmesi ile başlamaktadır. Bunu, film boyunca görüşlerine yer verilecek olan teknoloji ve sosyal medya uzmanlarının ard arda, boş bir odada bir sandalye üzerinde, hesap vermek üzereymiş gibi oturmaları, kendilerini tanıtmaları izlemektedir. Belgeselde kurgunun tam da bu noktadan itibaren başladığı göze çarpmaktadır. Zira bu sırada sözü edilen kişiler pek gergin görünmekte, gözlerini kameradan kaçırmakta, yutkunmakta ve vücut dilleri ile çok gergin olduklarını belli etmekte ve söze başlamakta zorlanmaktadır. Adeta kalabalıklar önünde sorguya çekilmekte, hatta günah çıkarmaya hazırlanmaktadır. İşlek’in (2020:12) de deyişiyle tüm bunlar “... izleyici üzerinde yüzyılın en büyük sırrını ifşa edecekleri beklentisi yarat”maktadır. Tüm bunlara bakılırsa, kimseler bilmezken onların kendi elleriyle yarattıkları için yakından tanıdıkları ve içinde olduklarına pişman oldukları bir gerçekliği insanlara açıklamak zorundadırlar ve bu, görüldüğü kadarıyla, hiç de kolay değildir. Buna karşılık belgesel boyunca anlatacakları şey, dijital teknolojilerin bireysel anlamda bağımlılık yaratıyor olduğu, zihinsel ve fiziksel aktiviteleri olumsuz yönde etkilediği, özellikle çocuk ve gençlerin algılarını olumsuz yönde etkilediği, gerçeklik algısını bozduğu; toplumsal anlamda ise, yanlış bilginin yayılmasını hızlandırdığı, kitlelerin manipülasyonu bakımından önemli bir işlev gördüğü gibi psikolojik ve sosyo-psikolojik etkileri olacaktır. Böylesi genel bir bakışla belgesel hakkında yapılabilecek ilk yorum, konusunu teknolojik belirlenimci bir temelde ele aldığı, bu temelin, medyanın ekonomi-politiği başta olmak üzere önemli tahlil zeminlerini ıskalayan, sıg bir temel olduğudur. Ancak bu çalışmada örnekleri ile tartışılacağı gibi, bu ıskalama işinin bilinçsizce içine düşülmüş bir hatadan öte, ideolojik bir tercih olduğu söylenebilir. Çalışmanın kuramsal kısmında da anlatıldığı üzere, belgesel üzerinden inşa edilmeye çalışılan gerçekliğin kurgulanması sırasında, bilinçli bir biçimde tercih edilmiş ya da dışlanmış söz ve görüntü gibi çeşitli anlatı unsurlarının, yine bilinçli bir biçimde bir araya getirilmesi söz konusudur. İlk bakışta eleştirel gibi görünen bu metin, aslında sözü edilen dijital teknolojilerin içinden doğduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal sistemi, yani liberal kapitalist sistemi, gerçek anlamda eleştirmek şöyle dursun, sistemin kendi ideolojik unsurları ve değerleri üzerinden bir söylem geliştirerek, çok da açık olmayan bir biçimde verdiği mesajlarla bu sistemi desteklemektedir. Belgeselde bu anlamda liberal kapitalist sistemin -özelde Amerikan sistemi- siyasal, ekonomik ve toplumsal unsurlarına çeşitli göndermeler yapıldığı ve bunların yerleşik ideoloji ile uyumlu olduğunu görmek mümkündür.

İlk olarak, internet teknolojileri ve sosyal medyanın, özellikle de siyasal alana etkileri bakımından yoğun bir biçimde eleştirildiği ve bu eleştirilerin de liberal ideolojinin demokrasi, çoğulculuk gibi değerleri bakımından ele alındığı görülmektedir. Bu anlamda belgeselin birçok yerinde demokrasiye vurgu yapılmakta iken, bu vurgu dijital teknolojiler ve sosyal medyanın demokrasi açısından yarattığı tehlikelere odaklanmaktadır. Belgeselde birçok defa dijital teknolojiler ve sosyal medyanın demokrasi açısından bir tehdit unsuru olduğu, demokrasiye zarar veren bir çeşit silah olarak kullanıldığı söylenmektedir. Henüz filmin başlarında çeşitli çatışma görüntülerinin ardından kim olduğu ve bu yorumu kimin için, kime ve neye göre, hangi olay ya da olgular üzerine söylediği bilinmeyen bir kadın “demokrasimiz saldırı altında” (1:29:08) demektedir. Belgeselde bundan sonrasında bu türlü iddialı, sloganik ifadeler sıkça orataya çıkacak ancak bu önermelerin, az önce de belirtildiği gibi, bağlamından kopuk görüntü ve yine aynı tarzda başka iddialar ve kişisel yorumlar ile açıklanmaya, desteklenmeye çalışıldığı görülecektir. Buna dikkat çekici bir örnek olarak belgeselde, bir televizyon haberinden alınmış ifadeler yer verilmektedir: “Bütün Avrupa’da geleneksel merkezîyetçi koalisyon çoğunluğunu kaybederken aşırı sağcı ve aşırı solcu halkçı partilerin kazanımları oldu” (24:35). “Bütün Avrupa” ifadesinin muğlaklığı ve hatta abartılmışlığının yanı sıra, yapılan bu tespitin sosyo-ekonomik, siyasal ve sosyo-psikolojik açıdan ciddi ve etraflı tahlillere dayandırılması gerekliliğine karşılık, konu

sosyal medyanın yönlendirici etkisine bağlanmaktadır. Hemen devamında yine bir televizyon kanalından alınmış kısa bir görüntüde spiker, Filipinler’de internet üzerinden yayın yapan Rappler haber sitesinin kurucularından olan Maria A. Ressa adlı gazeteciye “Söyler misiniz, tüm gıdası facebook ve sosyal medyadan oluşan bir ülke olmak nasıl?” diye sormaktadır. Buna karşılık Ressa “Demokrasi hızlıca parçalandı. Altı ayda.” şeklinde cevap vermektedir. Bir önceki alıntıda olduğu gibi bu diyalogda da tartışmanın asıl konusunu, öncesini, sonrasını, bağlamını bilmek mümkün değildir. Bir taraftan bir ülkenin “tek gıdasının” sosyal medya olduğu iddia edilirken, bir taraftan da sosyal medyanın demokratik bir ülkenin demokrasisini yıktığı iddia edilmektedir. Bağlamından tamamen kopuk olarak, bütüncül metinlerden “cimbızlanmış” bu alıntılardaki her bir iddia, daha önce de belirtildiği gibi, birçok açıdan ciddi tahlillere muhtaçtır. Tam da burada Ressa’nın Filipinler doğumlu, moleküler biyoloji ve tiyatro alanlarında lisans, İngiliz dili alanında yüksek lisans ve Fullbright bursu ile de politik tiyatro alanında çalışmalar yapmış, uzun yıllar CNN için çalışmış bir Amerikan vatandaşı olduğu bilgisini eklemek anlamlı olacaktır³. Bunun devamında, bir Amerikan haber kanalından alınmış ve altında açıklama olarak yalnızca “kampanya kaosu” yazılı olan, sokaklarda insanların itişip kakıştığını gösteren görüntüler, fondaki yine başka bir haberden alınmış olan “Chicago’daki o karmaşadan sonra protestocularla taraftarların arasında şiddet” ifadeleri ile birleştirilmiştir. Burada da yine, sözü edilen o Chicago olaylarının detaylarına, bunun demokrasi ile nasıl bir ilişkisinin olduğuna, bu ve bunun gibi olayların söylendiği gibi demokrasi açısından nasıl bir tehdit oluşturduğuna dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ardından belgeselde tanıklığına başvurulmuş uzmanlardan biri ekranda belirlemekte ve “demokrasi bir güven krizi ile karşı karşıya. Demokrasiye karşı küresel bir saldırı var. Hedef alınan ülkelerin çoğu demokratik seçimler yapılan ülkeler” (23:45) demektedir. Yine bu ülkelerin hangi ülkeler olduğu, bu ülkelerde ne yaşandığı anlatılmazken, demokrasinin de “seçimler”e indirildiği görülmektedir. Bunun da ardından bir kez daha ekrana gelen Harris, “Bu sıklıkla gerçekleşiyor. Devlet büyükleri, milyonlarca doları olan insanlar kalkıp şöyle diyor: Kenya’yi, Kamerun’u, Angola’yu istikrarsızlaştırmak istiyorum. Ücreti bu.” (23:30-23:21). Aynı şekilde, bu söylenen şeyin hangi sıklıkla, hangi devlet büyükleri tarafından yapıldığı, bu devlet büyüklerinin kim olduğu açıklanmamıştır. Bununla birlikte şu sorular da akla gelebilir: Bu ifadelerde örnek gösterilen Afrika ülkelerinin demokrasileri ne durumdadır ki, demokrasileri birileri tarafından zayıflatılmak istenmektedir? Bu ülkeler özünde ne kadar istikrarlıdır ki, istikrarsızlaştırılmak istenmektedir? Bir ülkenin istikrarlı olması ne demektir ve bir ülkeyi istikrarsızlaştırmak için sosyal medya nasıl tek başına bu kadar güçlü bir araç olabilmektedir? “İstikrar” tanımı içerisinde yer alan hangi noktalara, sosyal medya aracılığıyla nasıl bir tehdit geliştirilebilmektedir? Bu soruların hiç birinin cevabını belgeselde bulmak mümkün değildir ancak dünya demokrasilerine karşı tehdit oluşturduğu söylenen ülkeler açısından belgeselin cevapları bulunmaktadır.

Belgeselde, örneklerde de görüldüğü gibi, kullanılan kavramlar, üzerine konuşulan konu ve olgular hakkında açıkça tanımlamalar yapılmıyorsa da, kurgu aracılığıyla aslında birçok tanımlamanın üstü örtülü bir biçimde yapıldığı fark edilmektedir. Örneğin, “demokrasi” kavramının sınırlarının, bu tanıma dahil olan eylemler ve dahil olamayacak eylemler olarak çizildiği söylenebilir. Belgeselde bir yandan egemen ideolojinin değerler sisteminin en temel unsurlarından biri olarak “demokrasi” her fırsatta kutsansa da, öte yandan fikir ayrılıkları “bölünme” olarak kodlanmaktadır. Yine hangi kanaldan, ne zaman, hangi bağlamda yapıldığını tespit etmenin mümkün olmadığı bir haber metninden kısa bir alıntı yapılmakta, spiker, bir araştırma şirketi tarafından on bin yetişkin Amerikan vatandaşı ile yapılan “devasa” bir araştırmanın sonucu olarak, kişisel ve siyasi kutuplaşma ile yirmi yılda hiç olmadığı kadar kutuplaşılmasının tespit edildiğini söylemektedir (36:45-36:33). Belgeselde siyasi istikrarsızlaşma ve demokrasiye bir tehdit açısından “aşırılıklar”ın toplumsal ve siyasi güç kazanmasının başka örnekleri olarak İtalya ve İspanya’daki gelişmeler gösterilmiş, bu gelişmeler de yine teknolojik belirlenimci indirgeme ile sığ bir biçimde, sosyal medyanın demokratik sistemler üzerindeki dejeneratif etkilerine bağlanmıştır. “Bütün Avrupa’da geleneksel merkezci koalisyon çoğunluğunu kaybederken, aşırı sağcı ve aşırı solcu halkçı partilerin kazanımları oldu” (24:33-24:26) şeklindeki ifadeler ile İtalya ve İspanya “bütün Avrupa”ya genellenmekle birlikte, siyasi anlamda merkezizetçilik, “aşırı” diye muğlak bir biçimde tanımlanan halkçı sağcı ve solcu eğilimler karşısında “doğru olan”, “normal olan” olarak tanımlanmıştır. Bu arada İtalya ve İspanya’da tam olarak ne zaman, hangi gelişmeler sonucu, hangi olayların yaşanmış olduğu da yine anlatılmamaktadır.

Belgeselde sosyal medyanın ve internetin algoritmalar aracılığıyla kişiye özel, kişinin daha önceki aramaları, ilgi alanları, kişisel özellikleri hatta bulunduğu coğrafya ile uyumlu içerik ürettiği, elbette bunu ekonomik kaygı ile bireyleri daha çok ekran başında tutabilmek üzere yaptığı, dolayısıyla aynı konuda farklı kişilere farklı gerçeklikler ürettiği anlatılmış ve bu durum gerçeğin ve gerçekliğin kaybolduğu bir dünya yarattığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Belgeselde anlatıldığı üzere bu durum toplumsal kaosu en önemli nedenidir. Toplumlar yanlış ve “gerçek” olmayan

³ <https://www.rappler.com/author/maria-a-ressa/>

bilgi ile manipüle edilmektedir. Belgeselde, sözü edilen bu toplumsal etki ve manipülasyon sürecinin nasıl işlediği ise daha çok canlandırma/drama aracılığıyla anlatılmıştır. Canlandırmanın baş aktörlerinden biri olan genç, sosyal medya aracılığıyla yönlendirildiği “kötücül” politik hareketin öylesine etkisi altına girmiştir ki, artık hoşlandığı kız ile ya da bir takımda oynadığı futbol ile ilgilenmemektedir. Benji, futbol antrenmanının olduğu bir sırada sosyal medya üzerinden “bazı haberlere göz atmaktadır” ki, ablası ile bu sırada girdiği diyalogda ablası, Benji’nin izlediği şeylerin “tam olarak haber” sayılmayacağını belirtmektedir (35:42-35:10). Ablasına göre bunlar “propaganda”dır ve daha da dikkat çekici olan sözleri hemen arkasından gelir: “*Ben, ciddiğim, bunlar sana yaramaz, futbol antrenmanına git*”. Burada çizilen normal-anormal, doğru-yanlış çerçevelerinin sınırları oldukça dikkat çekicidir. Bir gencin karşı cins ile münasebeti veya bir spor dalına ilgisi normal, kabul edilebilir, beklenen bir davranış olarak imlenirken, çevresinde olup bitenler hakkında özellikle de resmi ya da anaakım kanallar dışındaki birtakım kanallardan enformasyona ulaşmaya çalışması ve genel kabul görmüş politik ve ideolojik alanın dışına doğru herhangi bir hareketi ise doğru olandan bir çeşit “sapma”, manipüle edilmiş, belgeselde kullanıldığı biçimi ile “aşırıılık” veya “radikalleşme” olarak nitelenmektedir. Egemen ideoloji açıkça, “iyi” bir vatandaşın nasıl olması, düşünmesi ve davranması gerektiğinin çerçevesini çizmektedir. Aynı şekilde gencin aralarına katıldığı grup da “aşırıılıkçı” olarak nitelenirken, katıldığı gösterilerde “oy kullanma” yazılı pankartlar göze çarpmaktadır. O halde örneğin oy kullanmamaya karar vermek demokratik kişisel bir hak ve özgürlük olmaktan çıkarılmakta, oy kullanmak ise normal, doğru hatta zorunludur. Süregelen sistemin gerekliliklerinin dışına çıkılması da aynı şekilde olumsuz çerçevelenmektedir. Örneğin Benji’nin izlediği ve yanlış bilgi ve manipülasyon örneği olarak sunulan konular arasında iklim değişikliği, Covid 19 salgını gibi konular yer almakta, bu konularda resmi makamların açıklama ve eylemlerine dair herhangi bir sorgulama, sosyal medya aracılığıyla edinilmiş bir yanlış bilinç hali olarak imlenmektedir. Yine bu canlandırmadan yola çıkarak ayrıca verilen bir başka mesaj, sosyal medyadan öğrendikleri üzerine eyleme gitmenin, düzene karşı gelmek anlamına geldiği gibi, bunun birtakım sonuçlarının da olacağı, örneğin, polislerin ve siyasi otoritenin buna karşı koyacağı ve gerekli cezayı keseceği şeklinde de okunabilir. Nitekim canlandırmada Benji ve kendisi gibi sosyal medya üzerinden anlaşarak toplanan kişilerin yapmaya çalıştığı gösteri, polisler tarafından dağıtılmakta ve göstericiler tutuklanmaktadır. Bu mesajda yine örneğin gösteri ve toplanma hakkı demokrasi kavramının sınırlarından üstü örtülü bir biçimde çıkarılmakta, toplumsal eleştiri üretmenin ve ortaya koymanın yolları ve yöntemlerinin de dolayısıyla kabul edilebilir ve edilemez sınırları çizilmekte, eleştirmenin bir bedelinin olduğu da hatırlatılmaktadır diye düşünülebilir.

Belgeselde internet aracılığıyla yayılan sahte haber ve komplo teorileri olaylarına örnek olarak gösterilen konular arasından daha çok Covid 19 salgını örneğinin üzerinde durulduğu görülmektedir. Belgeselde hastalık, salgın, alınan tedbirler ve aşı ile ilgili olarak kamuoyuna yansıyan eleştiriler ve sorgulamalar “komplo teorileri” olarak nitelendirilmekte ve birkaç yerde tekrarlandığı üzere bu teorilere inanmak “dünyanın düz olduğuna inanmak”⁴ ya da Ay’a gidilmediğine inanmak ile eş değerde tutularak “aptallık” olarak nitelenmekte, değersizleştirilmekte, hatta karikatürize edilmektedir. Bu anlamda hükümet politikaları ve küresel politikaları eleştirmek, akıldışı davranmak olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, belgeselde aşı karşıtı gösterilerden alınmış görüntüler paylaşılmış, bunların, “gerçeklerin manipüle edilmesi” sonucu olduğu söylenmiştir (24:56). Bu görüntülerden birinde göstericilerin birinin elindeki pankarta odaklanılmıştır. Pankartta “gerçeklere şüphe ile bak” yazmaktadır. Şu halde, sosyal medya belgeselde söylendiği gibi “gerçek haber” ve “gerçek bilgi” üretmiyorsa ve bir “dezenformasyon sürecinden söz ediliyorsa, “gerçek” bilgiyi kim elinde tutmakta ve insanları “gerçek” olanla kim bilgilendirmektedir sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Ancak bu sorunun cevabını da açık bir biçimde belgeselde bulmak mümkün değildir. Bununla birlikte, buraya kadar incelenen örnekler üzerinden yapılacak bir okuma ile anlatının, resmi makamlar, dolayısıyla siyasal iktidar tarafından korunmaya çalışılan “gerçekler” üzerine kurulu demokrasi, toplumsal istikrar ve barış karşısında, tüm bunları dijital platformlar ve sosyal medya aracılığıyla dünya genelinde bozmaya çalışan bazı “kötü niyetli kullanıcılar” çerçevesinde biçimlendirildiği görülmekte, dolayısıyla hikayenin “iyi” ve “kötü” aktörleri de bu anlatıda yerini bulmaktadır. Öte yandan tüm bu örneklere bakıldığında, demokratik ve sağlıklı toplum yapısı, çatışmasız bir toplum yapısı olarak resmedilmektedir denilebilir.

Belgeselde demokrasi ile Amerikan siyasal ve toplumsal sistemi arasında kurulan pozitif bağ ile Amerikan dış siyasetinin de meşrulaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Belgeselde anlatıldığına göre, bir yandan ABD sınırları içerisinde demokratik değerler çerçevesinde kurulmuş olan toplumsal sistem, internet teknolojileri ve sosyal medya tarafından, hem de hiç beklenmedik ve öngörülememiş bir biçimde tehdit edilirken, diğer yandan küresel çapta da demokratik sistemler ve toplumsal huzur yine aynı tehdit ile karşı karşıyadır. Ancak burada dikkati çeken, belgeselde

⁴ Harris “Bir seçimi manipüle etmek istersem Facebook’ta bir komplo teorisi grubuna girebilirim ve dünyanın dümdüz olduğuna inanan yüz kişi bulabilirim ve Ay’a gidilmesinin bir komplo teorisi olduğuna inananları...” demektedir (26:19-25:56).

demokrasi, toplumsal düzen ve huzur, barış, bireysel hak ve özgürlükler karşısında kodlanan tüm olumsuz kavram ve pratiklerin ve bu pratiklerin faillerinin, Amerikan küresel çıkarları doğrultusunda yine Amerikan dış siyasetinin tehdit ve/veya düşman olarak kabul ettiği kavramlar, pratikler ve failer olarak resmedildiğidir. Bu anlamda belgeselde Amerikan siyasal ideolojisinin en açık biçimde görünür hale geldiği noktalar, ülkelerarası siyaset ile ilgili yorumların yapıldığı anlar olarak tespit edilebilir. Bu noktalarda belgeselde özellikle Rusya'nın adının olumsuz bir çerçeve içine dahil edildiği görülmektedir. İlk olarak belgeselin başlarında, sosyal medyaya dair sahte haber sayılarının giderek arttığı gibi olumsuz anlatılar içerisine Amerikan televizyon kanallarından birinde verilen bir haberden kısa bir alıntının eklendiği ve spikerin “yetkililer, Rus siber saldırılarının duracağına dair bir emare olmadığını söylediler” (1:30:33) dediği görülmektedir. Bir başka örnekte, yine sosyal medya aracılığıyla yayılan sahte haber ve komplo teorileri anlatılmakta ve dış ses “söylenti bombardımanına tutuluyoruz” demektedir. Kim, niçin, hangi amaçlarla “söylenti bombardımanına tutuluyor” sorusunun cevabını ise hemen sonra alabilmek mümkündür, zira anlatıcı “Rusya'nın ve Çin'in söylentiler ve komplo teorilerini yaydığını görüyoruz” (30:12-30:09) diye devam etmektedir. Bunun da hemen arkasından bir başka televizyon haberinden görüntülerle birlikte kısacık bir alıntının yapıldığı görülmektedir: “Bu sabah Ukrayna'da telaş ve protestolar vardı” (30:08-30:05). Bunun devamında belgeselde Ukrayna'da neden telaş ve protestolar olduğunun cevabı verilmemekle birlikte, söylemin Ukrayna ile uzun bir süreden beri anlaşmazlık içerisinde olan Rusya'ya atıfta bulunduğunu anlamak mümkündür. Dünya demokrasilerine tehdit olarak yine Rusya'nın imlendiği bir başka örnek, daha önce de anlatıldığı gibi, Rusya'nın ABD'de 2016'da yapılmış olan seçimlere sosyal medya üzerinden müdahale ettiğinin anlatılmasıdır. Nitekim belgeselde Rusya'nın 2016 yılında ABD seçimlerine müdahale ettiği iddiaları ele alınacak, Rusya'nın çeşitli sosyal medya platformlarını “alçakça” kullanarak bu seçimler açısından Amerikan kamuoyunu manipüle ettiği anlatılacaktır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in askerler arasında kırmızı bir halı üzerinde merdiven çıktığını gösteren bir görüntüye şu cümleler eşlik etmektedir: “Uzaktan kontrollü bir savaş gibi. Bir ülke bir başka ülkeyi fiziki sınırlarına saldırmadan manipüle edebilir” (22:10-22:02). Görüldüğü gibi, demokrasileri tehlike altında olan ABD başta olmak üzere tüm diğer ülkelere tehdit oluşturan en büyük unsurlardan biri olarak Rusya imlenmiştir. Tam burada verilen görüntüler ile az önce “California olayları” diye anlatılan olayların, 2017'de rakip partilerin taraftarlarının miting meydanlarında çatışması olduğu anlaşılmaktadır ve olayların “iç yüzü”ne ve bu olaylardaki Rusya parmağına dair tespitler şu cümlelerle verilmektedir: “Ancak mesele kime oy vereceğiniz değildi. Mesele toplumda büyük bir karmaşa ve bölünme yaratmaktı” (21:58-21:51). Bir başka dış politika örneğinde ise, IŞİD'in internet üzerinden taraftar topladığı söylenirken, üzeri Arapça yazılı bayraklar ve silahların görüntüsü kullanılmaktadır (1:29:35). Kötücül amaçlarına ulaşmak üzere interneti güçlü bir araç olarak kullandığı belirtilen tüm bu örneklerin, Amerikan dış politikası tarafından “tehdit” veya “düşman” olarak tanımlanmış olan siyasi aktörler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte devamında vurgulanan cümle de oldukça dikkat çekicidir. Bir kez daha, aslında hiçbir bilimsel belge niteliği taşımayan, nerede, ne zaman, hangi bağlamda yapıldığı bilinmeyen haber görüntüleri ya da röportajlardan alınmış birkaç saniyelik görüntüler ard arda eklenerek, amaç doğrultusunda bir çeşit kolaj oluşturulmuş, bunlardan birinde birkaç saniyelik şu sözler kullanılmıştır: “Demokrasimiz saldırı altında” (1:29:11). Son olarak belgeselden bu bağlamda bahsedilebilecek örneklerden bir diğeri şu cümleler ile başlamaktadır: “Facebook'daki sorunlardan biri muhtemelen şimdiye kadar yaratılmış en iyi ikna aracı olması. Şimdi bunun bir diktatörün ya da otoritenin elinde ne hale geleceğini düşünün. Ülkesindeki insanları kontrol etmek isteyen biri için Facebook kadar etkili bir araç daha önce hiç olmadı” (28:03-27:42). Bunun ardından belgeselde İnsan Hakları İzleme Örgütü Eski Kıdemli İnternet Araştırmacısı Cynthia M. Wong, sözü edilen durumu Myanmar örneği üzerinden açıklamaktadır. Wong'a göre hükümetler ve “diğer kötü niyetliler” sosyal medyayı silahlaştırmakta ve gerçek dünyada büyük zararlara yol açmaktadır. Bunun en belirgin örneklerinden biri olarak Myanmar'da internet, Facebook ile eş kabul edilmekte ve insanlar Facebook aracılığıyla yönlendirilmektedir. Facebook aracılığıyla ordu ve “diğer kötü niyetliler”, kamuoyunu manipüle etmekte ve Rohingya Müslümanlarına karşı şiddetin kısırtılmasını sağlamaktadır. Bu çalışmanın konusu her ne kadar uluslararası siyaset olmasa da, bu noktada ABD ile Myanmar ilişkilerini kısaca hatırlamak, bu belgeselde Myanmar örneğinin bu bağlamda kullanılmasının, Amerikan dış siyaseti ile ne denli uyumlu ve bilinçli bir şekilde seçilmiş bir örnek olduğunu anlamak açısından işlevsel olacaktır. Bir süreden beri Asya'nın ve küresel ekonominin en büyük aktörlerinden, dolayısıyla ABD'nin de öncelikli rakiplerinden biri haline gelmiş olan Çin ile ABD arasında bir denge politikası yürütmeye çalışan Myanmar'da, özellikle de 2017 sonrasında yaşanan gelişmeler⁵ bu denge politikasının Çin lehine bozulmasını getirmiş, bu süreçte ABD başta olmak üzere birçok Batılı güç tarafından Myanmar ağır yaptırımlara maruz bırakılmış ve uluslararası sistemden izole edilmiştir (Yüce, 2022). Dolayısıyla Myanmar örneği de, ABD dış politikasının zaten olumsuz çerçevelendiği

⁵ Detaylı bilgi için bkz; Yüce, M. (2022). Güneydoğu Asya'da Bölgesel Siyasetin Temel Dinamikleri Kapsamında Myanmar Dış Politikasının Analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2): 260-269.

örneklerden biri olarak bu belgeselde de yerini bulmuştur. Görüldüğü gibi, belgeselde sosyal medya aracılığıyla ulusal ve uluslararası düzeyde toplumsal şiddet hareketlerinin organize edilmesine örnek olarak gösterilen örnekler, Amerikan dış ilişkilerinin bakış ve görüşünün, ulusal çıkarlarının doğrultusunda seçilmiştir.

Belgeselin atıfta bulunduğu ideolojik unsurlardan bir diğeri, ekonomik unsur olarak kapitalizmdir. Metnin genelinde “gözetim kapitalizmi” çerçevesinde kapitalizm eleştirisi yapılıyor gibi görünmekte iken, metinde rastlanan birçok örneğin göstereceği gibi, bunun da gerçek bir sistem eleştirisi olup olmadığını tartışmak mümkündür. İnternet teknolojilerine yöneltilen eleştirilerin, bu teknolojileri üretenlerin kullandıkları iş modeli ve “gözetim kapitalizmi” kavramları çerçevesinde biçimlendirildiği görülmektedir. Buna göre, büyük teknoloji şirketlerinin para kazanma yöntemi, kullanıcılarının dikkatini mümkün olduğunca uzun süre ekranda tutmak ve bu zaman ve dikkati reklam verenlere pazarlamaktır. Belgeselde görüşlerine başvurulmuş uzmanların da anlattığı üzere bu, kullanıcıların her birini ayrı ayrı tanımak ve her birine özel içerik üretmek ve sunmakla mümkündür. Bunu yapabilmek için ise kullanıcıların internet üzerinden her hareketi, amacı bunları takip etmek, ölçmek ve elde ettiği sonuçlara göre internet ortamını kişiye özelleştirmek olan algoritmalar tarafından değerlendirilmektedir ki, bu da belgeselde sıkça anılan “gözetim kapitalizmi” kavramını açıklamaktadır. Harris belgeselde bunu şöyle özetlemektedir: “Pek çok insan buna gözetim kapitalizmi diyor. Kapitalizm herkesin her gittiği yeri sürekli takip ederek kar elde ediyor. Bunu da iş modeli reklamverenlerin azami başarıya ulaşması olan büyük teknoloji şirketleri aracılığıyla yapıyor” (1:19:12-1:18:59). Örneğin, Facebook beğen butonunun mucidi Justin Rosenstein belgeselde “Şirketler dikkatimizi maden gibi çıkarabiliyorlar. Hayatımızı dolu dolu yaşamaktansa bir ekrana, bir reklama bakarak geçirmemiz şirketler için çok daha karlı. Şirketler, yapay zekâlarla bizi alt ediyorlar ve dikkatimizi amaçlarımıza, değerlerimize ve hayatımıza hizmet eden şeyler yerine, onların istediği şeylere çekiyorlar” diyerek, dijital teknoloji şirketlerinin liberal kapitalist ekonomi içerisinde, sistemin, kar maksimizasyonuna odaklı yapısı ile uyumunu itiraf etmektedir. Buna karşılık belgeselde küresel çapta siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunların sebebi olarak, dijital teknolojilerin “kötüye kullanılması” sunulmakta ve böylelikle hem teknolojilerin kendisi, hem de kapitalizm temize çekilmiş, sistemin yaratmış olduğu sorunların müsebbibi ve bu “kötüye kullanmanın” faili olarak da reklamcılık ya da reklamverenler gösterilmiş ve sorun, bütünsel bir sistem sorunu olmaktan çıkarılmıştır. Belgeselde anlatıldığına göre, oysa ki bu teknolojileri üretenler alabildiğine masum ve insancıl amaçlarla yola çıkmışlardı⁶. Bu anlatıda, sözü edilen bu kötücül kullanımın temel motivasyonu kapitalist kar mantığı iken, temel aracı ise reklamlardır ve reklam üzerinden para kazanmak hırsıyla şirketler, aslında çalışanlarının çok masum ve iyi amaçlarla üretmiş oldukları teknolojileri kötücül hale getirmektedir. Bu anlamda, “reklam”ın tüm belgesel boyunca şeytanlaştırıldığı ve var olan ekonomik sistemin tüm kötülüğünün müsebbibi olarak vurgulandığı göze çarpmaktadır. Örneğin Tristan Harris “Ben insanların teknoloji endüstrisinde bir sorun olduğunu, bunun bir adının olmadığını ve tek bir kaynakla ilgili olduğunu görmelerini istiyorum...” (1:27:50-1:27:41) demektedir. Belgeselde bu sorunun adı “kapitalizm” yerine, “reklam” olarak konmuştur. Yine belgeselde tanıklığına başvurulmuş kişilerden biri, sosyal medyanın zararlarına dair bir kitap da yazmış olan bilgisayar uzmanı Jaron Lanier de şu soruyu sormaktadır: “Google ve Facebook gibi şirketler bütün zamanların en varlıklı ve başarılı şirketlerinden. Nispeten az çalışanları var. Para saçan devasa bilgisayarları var, o kadar. Hepsisi bu, evet. Peki bu para nereden geliyor? Bu gerçekten önemli bir soru.” (1:22:12-1:21:58). Bu sorunun cevabı belgeselde az sonra şöyle verilmektedir: “Silikon Vadisi ilk elli yılında donanım, yazılım gibi somut ürünler üretmekte ve bunları müşterilere satmakta iken, son on yıldır bu şirketler artık kullanıcılarını satmaktadır”. Devamında Aza Baskin adlı bilgisayar uzmanı bunu şöyle açıklamaktadır: “Kullandığımız ürünlere ücret ödemediğimiz için kullandığımız ürünlerin parasını reklamverenler ödüyor. Yani müşteri, reklamverenler, satılan şey biziz” (1:21:37-1:21:25). Tristan Harris de hemen arkasından bunu destelemekte ve “Bilindik bir söz vardır; ürün için ödemiyorsan o zaman ürün sensindir” (1:21:26-1:21:19) demektedir. Sorun bu şekilde teşhis edildiğinde çözüm üzerine yapılabilecek tartışma ve öneriler de, kapitalizmi tartışmak yerine, kapitalist para kazanma ve kar elde etmenin yollarından biri olarak reklamın yerine hangi diğerinin konulabileceğine karar vermek üzere biçimlendirilebilmiştir. Asıl tartışma reklam modelinin kendisi olduğunda, küresel ekonomik sistemin bütünü sorun olmaktan çıkarılmaktadır. Dijital platformlar ve sosyal medya bakımından sorun bütüncül bir sistem sorunu olmaktan çıktığında, sunulan çözüm önerileri de buna göre biçimlenmektedir. Belgeselde anlatıcıların üzerinde birleştiği çözüm önerileri olarak sunulan önerilerin, bildirimlerin kapatılması, sosyal medya hesaplarının silinmesi,

⁶ Kim?: “Orada çalışırken bunun özünde iyilik getirecek bir güç olduğunu düşünürdüm. Artık böyle düşündüğümde emin değilim” (1:32:45-1:32:39). “Bugün durup baktığımızda bu araçların dünyada muhteşem şeylere önayak olduğu gerçeğini göz ardı edebiliyoruz. Sayelerinde de kayıp aile üyeleri bir araya geldi. Organ donörleri bulundu. Diyeceğim o ki, bu platformlar sayesinde dünya çapında anlamlı sistematik değişimler oluyordu. Bunlar iyi gelişmelerdi. Bence madalyonun diğer yüzünü hiç düşünmemiştik” (1:32:26-1:31:59). “Beğen tuşunu yarattığımızda tek hedefimiz dünyaya sevgi yaymaktı ama ne hale geldi” (12:07). “12 yıl önce Twitter’ı geliştirdiğimizde böyle olacağını bilemedik” (1:30:36). “Bana kalırsa kimsenin niyeti şu an yaşanan duruma gelmek değildi”

Youtube’ın önerdiği videoların izlenmemesi, bunun yerine izleyeceği videoları kişinin kendisinin seçmesi, telefonun geceleri yatak odasına sokulmaması, liseye kadar çocuklara sosyal medya kullanılmaması ve çocuğa internet başında geçireceği zaman bakımından kısıtlama getirilmesi gibi bireysel öneriler olduğu dikkati çekmektedir.

SONUÇ

Filmler herhangi bir durumu yansıtmaktan çok, o durumun tasarlanan belli bir biçimini oluşturmak üzere seçilmiş ve birleştirilmiş temsili öğeler yoluyla birtakım tezler ileri sürer, bunu yaparken, seyirciye belli bir konuyu ya da bakış açısını telkin ederler (Ryan ve Kellner 2010: 18). Bunu çeşitli film türlerine genellemek mümkün olduğu gibi, her tür filmin tam da bu sebeple içerisinde üretildiği ekonomi-politik koşullardan bağımsız olamayacağı, hatta bu sistemin koşulları, değerleri, amaç ve yönelimlerini sürdürmek ve yeniden üretmek üzere ideolojik bir görev üstlendiği söylenebilir. Belgesel filmler de “gerçeklik” bağlamında her ne kadar bir süre kurgusal sinema ürünlerinden farklı bir biçimde konumlandırılmış olsa da, sözü edilen bu “üretilen gerçeklik” olgusundan bağımsız olmadıkları noktasında ilerleyen dönemde tartışılır hale gelmiştir. Buna göre, belgesel filmler de içerisinden çıktıkları, içerisinde üretildikleri ekonomik, siyasal, toplumsal koşullar çerçevesinde, bu koşulların onaylanması, meşrulaştırılması, sürdürülmesi gibi açılardan işlev görmektedir. “Sosyal İkilem” adlı belgeye bu bağlamda bakıldığında, bu belgesel metninin, toplumsal eleştiri sunan bir metin gibi görünüyorsa da, var olan liberal kapitalist sistem ideolojisi ve Amerikan ulusal ideolojisi temelinde biçimlendirilmiş olduğu görülmektedir. Belgesel anlatısında öncelikle internet teknolojisi, dijital platformlar ve özellikle de sosyal medyanın bireysel ve toplumsal zararlarına odaklanılmış, tüm bu platformların bireylerin dikkatlerini ve zamanlarını çaldığı, birçok psikolojik soruna sebep olduğu anlatılmıştır. Bundan başka dijital dünyada doğru bilgi ile yanlış bilginin birbirinden ayırt edilemez hale geldiği, özellikle de halkları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışan ve demokrasileri çökertmeye çalışan kötü niyetli kullanıcılar sebebiyle- ki bunlara örnek olarak ABD’nin dış siyasetteki önemli rakipleri olan Rusya ve Çin’in adı defalarca açıkça kullanılmıştır- bu platformların dünya demokrasilerine ve toplumsal istikrara karşı birer silah gibi kullanılabilmesi, yine bu teknolojiler aracılığıyla bireylerin ve toplumların gerçeklik algısının bozulabilmesi ve kolaylıkla manipüle edilebildikleri anlatılmıştır. Tüm bunlar anlatılırken sıkça kullanılan siyasi ve toplumsal istikrar, demokrasi, toplumsal kaos gibi birçok kavram, görüntü ve sözlü anlatıların kolajı yoluyla tanımlanırken, bu tanımlamaların bir dünya görüşü olarak ideolojik bir bakışla biçimlendirildiği görülmüştür. Örneğin “dünya demokrasilerini tehdit eden sosyal medya” anlatısında Amerikalı anlatıcıların da “demokrasimiz” olarak kullandığı ve sahiplendiği “demokrasi” kavramına karşılık, kendisi de anayasal cumhuriyet rejimi ile yönetilen ve başkan da dahil olmak üzere yöneticilerinin seçimle iş başına geldiği Rusya, bu anlatıda dünya demokrasilerinin düşmanlarından biri olarak resmedilmiştir. O halde “demokrasi” ne demektir? Yine bu kavramlardan olan “toplumsal istikrar”, çatışmasız bir toplum olarak sunulmuş, toplumsal anlaşmazlıklar ve mücadeleler, bireysel ve toplumsal sorgulamalar toplumsal istikrarın bozulması olarak sunulmuştur. Söz konusu belgesel hakkında belirtilebilecek en temel eleştirilerden biri, metnin tamamında, metin içerisinde görüntüler ve bu görüntülere eşlik eden, zaman zaman kimliği açıklanan kişiler, tanıklar tarafından yapılmış açıklamalar, zaman zaman ise kim olduğu bilinmeyen kişilerin çeşitli televizyon programlarından alındığı görülen konuşma ve açıklamalar aracılığıyla birçok iddia ve önerme sunulurken, bunların hemen hiç birinin altının sistematik ve ikna edici bir biçimde doldurulmamış olduğudur. İncelenen örneklerden de görüldüğü gibi, belgeselde sunulan iddialardan herhangi biri yalnızca bir başka yeni iddia ve önerme ile desteklenmiş, hiçbiri için tatmin edici bir tartışma, ispatlayıcı bir kanıt, ciddi teorik temeli olan bir açıklama veya tanımlama ortaya konulmamıştır. Bunun da ötesinde tüm bu olguların anlatımında gösterilen örneklerde teknolojik indirgemeci bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Örneğin adı anılan ve “istikrarsızlaşan” ülkelerin içine düştükleri durum, dijital teknolojiler ve sosyal medyanın yıkıcı etkilerine bağlanmıştır. Bunun gibi, dijital teknolojilerin ekonomi-politiği açısından da yine oldukça sığ bir açıklama düzeyi göze çarpmaktadır. Kapitalizm, “gözetim kapitalizmi” bağlamında açıklamalara dahil edilmiş ve teknoloji şirketlerinin kar odaklı bu sistem içerisinde ön planda tuttukları ekonomik çıkarlarının bu teknolojilerin zaman içerisinde sebep oldukları tüm yozlukların sebebi olduğu belirtilmişse de, bunun faturası bütünsel olarak kapitalist ekonomik sisteme değil, bu sistemin yalnızca bir parçası olan reklamverenlere çıkarılmıştır. Böylelikle sistem üzerinde yürütülebilecek herhangi bir tartışma ya da sorgulamanın da önü kesilmiş bulunmaktadır. Bu sırada teknoloji üreticileri de, bir yandan teknolojiyi kötü niyetlerine alet eden kötü niyetli tüketiciler, diğer yandan da yine bu teknolojileri kar hırslarına alet eden reklamverenler sayesinde aklanmaktadır. Toplumsal, siyasal ve ekonomik olay ve olguların bu denli sığ bir biçimde irdelendiği bir metinde sorunlara sunulan çözüm önerileri de aynı sığıktan nasibini almış, dijital platformlar ve sosyal medyanın pay sahibi olduğu sorunlar için sunulan çözüm önerileri de çoğunlukla bireylerin alacağı basit korunma tedbirlerine indirgenmiştir. Ancak metinde örnekleri ile tespit edilmeye çalışılan ideolojik yapının ve bu yapıyı kurgulayan temsillerin üstü örtülü bir biçimde söylediklerinden yola çıkarak bu yapıya bir amaçsallık atfetmek mümkün gibi gözükmektedir. “Sosyal İkilem” dijital teknolojiler ve sosyal medya hakkında aslında çok da yeni

olmayan tüm bu şeyleri neden bir kez daha anlatmaktadır ve aslında ne önermektedir?” sorusu kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkmakta ve cevap istemektedir. Teknoloji şirketlerinin, diğer her türlü sektörde iş gören şirketler gibi, kapitalist kâr motivasyonu ile işleyen bir sistemin parçası oldukları bilgisi yeni bir bilgi olmadığı gibi, sosyal medya ve tüm dijital platformların kâr elde edebilmenin yeni yöntemlerini aramak ve geliştirmek üzere çaba sarf etmeye devam edecekleri öngörüsü de mantık dışı bir öngörü değildir. Şu halde sorgulanması gereken şey, belgeselde çağımızdaki hemen tüm siyasal, toplumsal sorunların dijital teknolojiler, sosyal medya ve en temelinde de bunlarda yer alan reklamlara bağlandığı bir anlayışın, bir adım sonrasında aynı kapitalist kâr odaklı sistem içerisinde yaşamaya devam edegelen teknoloji şirketlerine alternatif olarak ne önereceğidir ki, bu öneri belgeselde, beklenebileceği gibi, açıkça belirtilmemiştir. Buna karşılık, her ne kadar niyet okuyuculuk gibi görünme riski olsa ve bilimsel bir sorgulama ve anlama çabasının dışına çıkıyor gibi görünebilecek olsa da, belgeselin örtük bir biçimde başka bir çözüm önerisi sunduğu söylenebilir. Belgeselde başından beri sıkça tekrar edilen, “eğer bir ürün veya hizmet için para ödemiyorsanız orada asıl ürün sizsinizdir” önermesinden yola çıkarak, sosyal medyayı reklam verenlerin kâr kaygılarının yönlendirdiği bir mecra olmaktan, kullanıcıları da ürün olmaktan kurtaracak ve onları gerçek kullanıcılar haline getirecek şey, hizmete para ödemekten mi geçmektedir? Zira bir yandan dijital ortamda reklam önleyici uygulamaların kullanılması engellenmeye çalışılırken, bir yandan da örneğin ücretsiz kullanılan ve yoğun bir biçimde reklam sunan Youtube yerine, ücretli ve reklamsız Youtube Premium hizmeti alabilmek gibi, dijital platformların ücretli versiyonlarının reklamdan arındırılmış bir biçimde satışa sunulması, bu düşüncenin bir süreden beri zaten geçerlilik kazanmaya başladığına işaret etmektedir. Bu durumda bu yapıyı inceleyen ve bu çalışmanın da giriş bölümünde isimleri ve çalışmaları anılan araştırmacıların da altını çizmiş olduğu, sosyal medya platformlarının tehlikeli etkilerini anlatan bir belgeselin tam da eleştirdiği platformlardan biri olan Netflix’te yayınlanmasının ciddi bir çelişki olarak durduğuna yönelik tespitinin ve sorunun açıklanması da kolaylaşmaktadır. Zira belgeselde, yayınlandığı mecra olan Netflix ya da bunun gibi para ödenerek hizmet satın alınan dijital mecraların, eleştirilmek, eleştirilen örneklere dahil edilmek şöyle dursun, sözünün dahi edilmediği görülmektedir. Şu halde, bunun da bir çelişki değil, tam aksine bilinçli ve maksatlı bir duruş olduğu da kabul edilebilir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Birinci Yazar % 100.

Etik Komite Onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır

Çıkar Çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- Comolli, J. L., Narboni, J. (2008). Sinema, İdeoloji, Eleştiri. *Sinema: Tarih, Kuram, Eleştiri* (Der. Büker, S., Topçu, G.), s. 99-112, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.
- Dursun, Ç. (t.y.). Medya, Habercilik ve Gerçeklik Bağlantısı.
https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/39445/mod_resource/content/1/1.hafta%20okumas%C4%B1.pdf
- Hall, S. (2005). Anlamlandırma, Temsil, İdeoloji: Althusser ve Post-Yapısalcı Tartışmalar. *Kitle İletişim Kuramları* (Der. Mutlu, E.), s. 359-394, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Hall, S. (2002). İdeoloji ve İletişim Kuramı. *Medya Kültür Siyaset* (Der. İrvan, S.), s. 101-126, Ankara: Alp Yayınevi.
- Hall, S. (1999a). İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulmanın Geri Dönüşü. *Medya İktidar İdeoloji* (Der. Küçük, M.), s. 77-126, Ankara: Ark.
- Hall, S. (1999b). Kültür, Medya ve “İdeolojik Etki”. *Medya İktidar İdeoloji* (Der. Küçük, M.), s. 199-243, Ankara: Ark.
- İşlek, S. T. (2020). Sosyal İkilem’in İkilemleri. *SEKANS Sinema Kültürü Dergisi*, 15: 9-23.
- Ryan, M., Kellner, D. (2010). *Politik Kamera*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Marcuse, H. (1997). *Tek Boyutlu İnsan*. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Özdem, Ö. M. (2012). *Dijital İletişim Çağında Belgesel Sinema: Gerçekliğin Yeniden İnşası*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon Sinema Anabilim Dalı, Ankara.
- Öztürk, E. (2021). Sosyal Medyadan Kaçış Bir Çözüm mü?: Sosyal İkilem Belgeseli Üzerine Bir Değerlendirme. *Yeni Medya*, 10(Bahar): 160-163.
- Pulurluoğlu, T. (2022). Sosyal Medyaya Eleştirel Bir Bakış: Sosyal İkilem (Social Dilemma) Netflix Belgesel Filminin Analizi. *Aksaray İletişim Dergisi*, 4(1): 21-45.

Varol, S. F. (2016). *Temsil, İdeoloji, Kimlik*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Yüce, M. (2022). Güneydoğu Asya'da Bölgesel Siyasetin Temel Dinamikleri Kapsamında Myanmar Dış Politikasının Analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2): 260-269.

asbider

AKADEMİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 10/ Sayı: 30

ISSN: 2667-4866